

KURASJE

19/20

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

KRISEN I SKIBSVÆRFTSINDUSTRIEN
LØNSYSTEMER I KRISEN
KAPITALISMENS ALDER OG VITALITET

KÆRE ABONNEMENT

Dette nummer af Kurasje udsendes som nr. 19/20, altså som dobbeltnummer. I forhold til den tidligere abonnementsrække er abonnementsrækken 17-20 af samme omfang, nemlig på lidt over 500 sider. Kurasje er stadig ramt af krisen og bliver på den baggrund tvunget til at hæve abonnementsprisen på abonnementsrækken 21-24. Modsat tidligere praksis indfører vi en differentiering af abonnementsprisen på kurasje 21-24, således at prisen bliver følgende for:

Akademikere o.lign	120 kr.
Biblioteker	120 kr.
Støtteabonnement	120 kr.
Studerende o.lign.	100 kr.

Vi håber du vil forny abonnementsrækken *hurtigt*, da nr. 21 er på trapperne og vil udkomme i slutningen af maj/begyndelsen af juni 1979.

Tidsskriftet Kurasje nr. 19/20

Sats: Viso Print

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Figurer er udført af Birgit Jespersen

Reproarbejde er udført af Anders Hansen

Rettigheder: Kurasje og de enkelte bidragydere.

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 19/20

april 1979

Redaktionen: Allan Andreassen, Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Ivar Carlin, Leif Hansen, Finn Hansson, Tyge Kjær, Susanne Possing, Peter Søndergård og Olaf Winsløw.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

Leder	2
Allan Andreassen: Skibsværftskrise og massefyringer	5
Allan Andreassen, Søren Kerndrup og Tyge Kjær: Lønssystemer i krisen	47
Tyge Kjær: Udviklingen på Helsingør Værft	95
Thomas Andersen, Jens Herskind og Hjalte Tin Iversen: Kapitalismens alder og vitalitet	135

Leder

Med et foreliggende dobbeltnummer sluttes endnu en abonnementsrække (nemlig nr. 17 - 20). Og for en gangs skyld sker det faktisk indenfor et år, således at vores ofte fremhævede intention om at kunne føre en løbende debat og at kunne forfølge og videreudvikle bestemte, påtrængende problemer i analysen og kritikken af kapitalismen får bedre betingelser.

Vi knytter således i dette nummer også an til det centrale problem i de sidste numre, nemlig analysen af den danske krise og diskussionen af dens konsekvenser for arbejderklassen i form af massearbejdsløshed, faldende realløn, stigende arbejdsintensitet osv., kort sagt i form af skærpede udbytningsforhold og forringede reproduktionsbetingelser.

Men hvor analyserne i nr. 17 og 18 væsentligst har handlet om udviklingen i de statslige politikker, herunder deres særlige form under krisen, respektive krisegennemslaget i den samlede danske kapital, så er behandlingen af den danske krise i dette nummer koncentreret tematisk omkring krisegennemslaget og kriseløsningsstrategierne i en enkelt branche. Når vi tager en enkelt branche, værftsbranchen, op, så er det ikke fordi vi mener, at denne i særlig grad er ramt af krisen, men fordi analysen af en enkelt branche kan tjene til *eksemplarisk* at vise, hvorledes krisen slår igennem, og hvorledes de dermed ændrede akkumulationsbetingelser tvangsmæssigt fremkalder bestemte kriseundvigelsesformer, der alle betyder en forøgelse af udbytningen af arbejderklassen. Men samtidig er det - som det vises i artiklerne - vigtigt at fastholde totalkapitalperspektivet for at undgå diverse »driftsøkonomiske« og reformistiske forestillinger om mulige kriseløsninger. Og ydermere er det for analysen af arbejderklassens situation under krisen afgørende vigtigt at holde fast i dette totalperspektiv for at kunne forstå de differentieringer og dermed splittelsesmekanismer, som de konkrete kriseløsningsmetoder fremkalder i arbejderklassen og i dens kamp for at undgå at få kastet *kapitalens krisebyrder* over på dens egne skuldre.

De tre første artikler behandler således værftskrisen og værftsarbejdernes vilkår under krisen. I *Skibsværftskrise og Massefyringer* behandles udviklingen på alle de store jernskibsværfter herhjemme. Artiklen giver en introducerende beskrivelse af skibsproduktionen, dens teknologi og specifikke kapitalistiske udviklingstræk. Hovedformålet er at vise, at værftskrisen ikke er et spørgsmål om tomme ordrebøger, overkapacitet, for høje lønninger, o.s.v.; værfterne befinder sig i krise som al anden kapital. For at sikre deres minimumsprofitter investerer værfterne under krisen, udvikler arbejdets produktivkraft, og frisætter arbejdskraft i stor stil. Sådan er kapitalismen; for samtidig med at en af krisens funktioner og dermed en afgørende vej ud af krisen for kapitalen går over værdiforringelse, braklægning og udrensning af de mindre produktive kapitaler,

så er den anden side heraf, at krisen fremtvinger en udvikling af produktionen på et højere produktivkraftmæssigt niveau.

Lønssystemer i krisen tager udgangspunkt i de nye lønssystemer i værftsin- dustrien, især den såkaldte Nakskov-løsning og et tilsvarende lønssystem på Lindø Værft. Disse lønssystemer er typiske *krisesystemer*; de voksende lokale reservearméer udnyttes af værftskapitalerne til at gennemtvinge dårligere løn- systemer, som øger intensiveringen og forringer reallønnen. I artiklen analyse- res de nærmere sammenhænge mellem den industrielle reservearme, de lokal reservearméer og udviklingen i arbejderklassens løn og arbejdsvilkår; herunder behandles udviklingen i akkordlønsystemerne, deres kapitalistisk virkning, og virkning for arbejderklassen. Dermed formulerer artiklen - selvom den ikke direkte behandler dette problem - samtidig det materielle grundlag, som fagfor- eningspolitikken må forstås og diskuteres udfra.

I den tredje artikel *Udviklingen på Helsingør Værft* behandles udviklingen på en enkelt fabrik. Artiklen viser, hvordan profitproduktionsmetoderne æn- dres sammen med udviklingen i den industrielle cyklus og med den stigende organiske sammensætning. Formålet er imidlertid ikke at vise, hvordan det går Helsingør Værft-kapitalen, men hvordan arbejds- og lønvilkårene ændres på Helsingør Værft som følge af denne udvikling. Krisens virkninger har været, at Helsingør Værft ikke har haft så høje profitter indenfor de sidste 15 år; men den har også betydet fyringer på værftet og forringet realløn.¹⁾

Det andet tema, der tages op i dette nummer med artiklen *Kapitalismens alder og vitalitet* knytter også an til en løbende diskussion spredt gennem de sidste mange numre, nemlig udviklingen og forståelsen af den marxiske teori.²⁾ Artiklens ærinde er propaganda for en marxisme, der afkræver sig selv en bred og konsekvent historisk specificering af de dialektiske begreber. Da ethvert dialektisk begreb er en tankemæssig rekonstruktion af den virkelige historiske proces, må marxister - ifølge forfatterens standpunkt - specificere Marx' begreber ud fra de »økonomiske formers« tilblivelse og reproduktion igennem *subsumtion*. Artiklen er derfor en skitsering af de vigtigste økonomiske formers *subsumtionshistorier*. Subsumtionsbegrebet udvikles således som marxismens centrale artikulation af forholdet mellem historie og logik og i denne sammen-

- 1) Som sagt har analysen af værftsbranchen eksemplarisk værdi; og dette gælder også i forbindelse med behandlingen af det empiriske materiale. Der er ingen tvivl om, at værfternes udvikling ikke er noget specielt for den danske kapitalismes udvikling under krisen; men det er straks noget nemmere at efterspore udviklingen på værfterne, fordi de alle er store fabrikker, og fordi de er så dominerende arbejdspladser i de byer, som de ligger i. Det gør det nemmere at tilvejebringe det nødvendige materiale om udviklingen. Det har imidlertid ikke været muligt at redegøre nærmere for det statistiske materiale, m.v., som anvendes i artiklerne. Men interesserede kan ved henvendelse til redaktionen få tilsendt en statistisk materialeoversigt med angivelse af de anvendte beregningsmetoder, m.v.
- 2) Senest med Jens Henning Rasmussens artikel i Kurasje 17, *Hvad skal vi med kapitallogikken?*

hæng kritiseres den traditionelle kapitallogiks subsumtionsbegreb. I den videre fremstilling vises denne subsumtionshistorie i en gennemgang af *pengene* (og i denne sammenhæng diskuteres opståelsen af den første statsform og det metodiske grundlag for den borgerlige stats subsumtionshistorie) *kapitalen*, hvor *branchen* udvikles som begrebet om kapitalismens mindste virkelighed, *penge og guld* og endelig *nation og verdensmarked*, hvor kapitalismens modsætning mellem de »feudale« nationer og de overnationale brancher diskuteres.

Artiklen foregiver ikke nogen endegyldig løsning på de rejste problemer, men ønsker netop at indbyde og provokere til diskussion.

SKIBSVÆRFTSKRISE OG MASSEFYRINGER

Allan Andreassen

I de sidste par år har både dagblade og venstrefløjens forskellige blade og tidskrifter beskæftiget sig med krisen indenfor skibsværftsbranchen. En udpræget tendens i forklaringerne på krisens årsag har været, at den stigende handel ad søvejen gennem tresserne skabte forøget behov for større og større skibe; en tendens der forstærkedes efter 1967, hvor Suezkanalen blev lukket for nogle år. Det forøgede tonagebehov skabte grundlaget for dels en udbygelse af de eksisterende værfter og dels oprettelse af gigantværfter; specielt i Japan, Korea og Taiwan, men også i Danmark (nemlig Lindøværftet). Med oliekrisen i almindelighed og den nuværende krise i særdeleshed faldt verdenshandelen, og rederne havde ikke længere det samme behov for skibe. De store investeringer i værfterne og oprettelsen af nye gigantværfter medførte således en for stor kapacitet i forhold til rederiernes behov for nye skibe. I OECD regner man idag med, at der globalt er en overkapacitet på mellem 40 og 50%. Denne overkapacitet førte til massefyringer indenfor skibsværftsbranchen.

Artiklens hovedformål er at undersøge dels, hvorvidt der er hold i de anførte argumenter om, at krisen skyldes overkapacitet, og dels om det er overkapaciteten, som er årsagen til de massefyringer, der har fundet sted indenfor skibsværftsbranchen i de seneste par år.

Til dette formål starter vi med en præsentation af de forskellige store værfter, hvilke skibstyper de producerer, samt hvilke koncerner de er en del af. Dernæst undersøger vi kort teknologi og beskæftigelsesudviklingen på den ene side i relation til akkumulationsudviklingen indenfor skibsværftsbranchen, og på den anden side i forhold til akkumulationsudviklingen i industrien som helhed. Fremstillingen af teknologiudviklingens hovedtræk koncentrerer vi først og fremmest om udviklingen på B&W og Lindø, da det er her teknologiudviklingen har været mest fremskreden samtidig med, at disse værfter er de største i landet. De øvrige store værfter inddrages først i gennemgangen af teknologi og akkumulationsudviklingen i kriseårene, fordi der ikke sker afgørende teknologiske ændringer før. De øvrige store værfter er: Ålborg, Helsingør, Frederikshavn, Nakskov og Dannebrog værfter. I fjerde afsnit behandler vi beskæftigelsesudviklingen på værfterne i kriseårene i relation til ak-

kumulationsudviklingen. Som konklusion bestemmer vi hvori den nuværende værftskrise består. Selvom forklaringen på den nuværende værftskrise afviger fra den almindeligt accepterede, vil vi ikke i denne artikel gå ind i en diskussion af de tidligere forklaringsforsøg.

1. Præsentation af værfterne

Et fælles træk ved de store værfter er at de alle enten er ejet eller tilknyttet et rederi. B&W er til en hvis grad en undtagelse fra denne regel, da værftet først i 1976 tilknyttedes rederiet Hamlet, men før Jan Bonde Nielsen overtog B&W i 1974, var der dog også rederier, som besad aktier og bestyrelsesposter i værftet, heriblandt ØK.

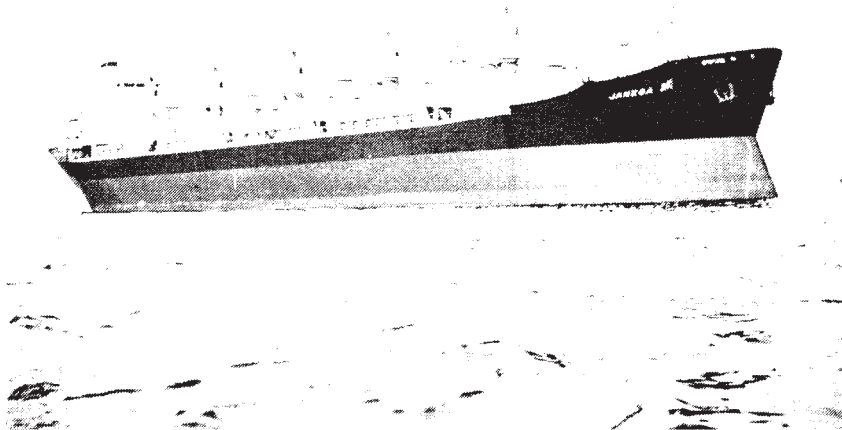
At værfterne ejes af rederier har på nogle punkter haft en indflydelse på, hvordan værfterne har udviklet sig, fordi kapitalen investeres der, hvor der kan opnås den største profit på tillægskapitalen. Er det tilfældet for værfternes vedkomne, kan der ske overførelser af kapital fra rederierne til værfterne, hvilket kan være med til at sikre dem. I det omvendte tilfælde kan rederierne trække kapital ud fra værfterne. Kapitaloverførelse sker gennem aktieudbytte. Desuden har rederitilknytningen været væsentlig ved mindre overakkumulationskriser, hvor der har været ordremangel på værfterne. Værfterne har kunnet undgå braklægning af kapitalen ved at producere til eget rederi.

Redertilknytning, koncerntilhørsforhold og beskæftigelsesudvikling, samt hvilke skibstyper de store værfter bygger, fremgår af følgende korte introduktion.

Burmeister & Wain's skibsbyggeri

I modsætning til de øvrige værfter er B&W's skibsbyggeri først i de seneste år blevet tilknyttet et rederi, nemlig rederiet Hamlet, der indtil 1978 kun ejede 5 skibe, som alle var bygget på værftet. Før B&W blev tilknyttet til rederiet Hamlet, har forskellige rederier, deriblandt ØK og DFDS, haft aktieposter i værftet, uden at noget bestemt rederi har haft aktiemajoriteten. Det er først med Jan Bonde Niensens overtagelse af værftet i 1974, at aktiemajoriteten bliver ejet og kontrolleret af en person.

Fra starten af 1950'erne og frem til slutningen af tresserne blev der på B&W bygget forskellige skibstyper med hovedvægt på den ene side på

(foto: B&W) Bulk-carrier bygget på B&W.

fragtskibe og på den anden side på tankskibe og mindre fryseskibe til Sovjetunionen. Ind imellem disse har der været bygget enkelte passagerskibe. Siden slutningen af tresserne har B&W først og fremmest bygget de såkaldte Bulk-carries, som anvendes til forskellige former for tørlast, malm, korn m.v. I 1977 gik værftet over til at bygge en undertype af Bulk-carrien, nemlig Multiflex-skibet, der med sine lodsefaciliteter specielt er beregnet på sejlads på havne, hvor der kun findes ringe lodsefaciliteter, hvilket specielt gælder den 3. verden. Multiflex-skibene er samtidig en mindre skibstype på 13.000 tdw, i modsætning til Bulk-carrien, der på B&W er bygget op til mellem 50 og 60.000 tdw.

Beskæftigelsesmæssigt har B&W sammen med Lindø været de største værfter. Beskæftigelsen af arbejdere voksede konstant fra 1950 og frem til 1965, hvor antallet var oppe på 3000. Efter 1965 er beskæftigelsen faldet konstant frem til 1975; i denne periode har der i gennemsnit arbejdet omkring 2100 arbejdere. Efter overgangen til bygning af Multiflexskibene er arbejdsstyrken mere end halveret, så der i 1978 kun beskæftiges 800 arbejdere. Beskæftigelsesmæssigt er det en stor nedtur siden 1965. I 1950 var beskæftigelsen på værftet den største indenfor værftsbranchen i modsætning til idag, hvor værftet beskæftigelsesmæssigt hører til de mellemstore værfter.

Dan-værftsgruppen: Helsingør, Ålborg og Frederikshavn Værft

Dan-værftsgruppen består af værfterne i Helsingør, Ålborg og Frederikshavn, og indtil 1971 også af Århus Flydedok, der tog navneforandring til Dannebrog Værft. Dan-værftsgruppen ejes af Lauritzen-koncernen, hvorunder der dels hører rederier (Lauritzen og DFDS), og dels de store kølefabrikker, Atlas og Sabroe.

Ålborg Værft har specialiseret sig i at bygge bil- og passagerfærger, der først og fremmest er bygget til rederiet DFDS, mens andre er bygget til det store engelske færgerederi ”Townsend Toresen”. Værftet har også bygget en del køleskibe, hvor en del af køleudrustningen er blevet fremstillet af koncernens egne kølefabrikker.

Frederikshavn Værft har fortrinsvis bygget mindre tørlastskibe på mellem 2 og 4000 tdw. En del af skibsbygningen har været til militæret, som har bestilt en serie motortorpedobåde på værftet. I 1978 er værftet gået over til at bygge serieproduktion af mindre Roll onRoll off-skibe (roroskibe) til rederiet Mercandia, der har fået bygget størstedelen af sin flåde på Frederikshavn Værft. Roroskibet er et containerskib, der lastes og lodes ved, at der kan køres containere ind på skibets dæk, ligesom på en bilfærge. Dette gør skibet egnet til sejlads på havne, hvor der er dårlige lodsefaciliteter.

Helsingør Værft har fortrinsvis bygget tørlastskibe på mellem 8 og 14.000 tdw, altså skibe, der er væsentlig større end dem, der bygges på Frederikshavn Værft, selvom skibstyperne fortrinsvis har været ens. Helsingør Værft har også bygget nogle passagerfærger, enkelte specialskibe så som krydstogtskibe og militærskibe samt enkelte tankskibe. I indeværende år bygger værftet roro-skibe til DFDS, som også er større end dem, der bygges på Frederikshavn Værft.

Beskæftigelsesmæssigt er Helsingør Værft det største værft indenfor Dan-værftsgruppen. I 1955 beskæftigede værftet omkring 3000 arbejdere og funktionære, dette antal steg frem til 1962, hvor værftet beskæftigede omkring 3800. Efter 1962 er beskæftigelsen konstant faldet, så der i 1975 beskæftigedes omkring 2000 arbejdere og funktionære. På Ålborg Værft er det omvendt. Antallet af ansatte er gennem hele perioden 1960-1975 vokset fra ca. 2500 til ca. 3200 beskæftigede arbejdere og funktionære. I 1977 beskæftigede værftet 2625. Frederikshavn Værft har gennem det meste af perioden 1960-1977 beskæftiget omkring 1000 arbejdere og funktionære.

Nakskov Værft

Nakskov Værft har bygget nogenlunde samme skibstyper som Helsingør Værft, men størrelsen er forskellig, da Nakskov fortrinsvis har bygget tørlastskibe på

mellem 12 og 20.000 tdw. Produktionen har for en stor dels vedkommen været til værftets ejer, som er ØK. Beddingskapaciteten på Nakskov Værft har været en del af årsagen til, at værftet har bygget en del mellemstore tankskibe i 1970'erne, de såkaldte product-carrier. Ellers har produktionen på værftet foruden tørlastskibe bestået i passagerfærger.

Beskæftigelsen på værftet var i 1975 omkring 2300 og i 1977 2000, hvilket beskæftigelsesmæssigt placerer Nakskov blandt de mellemstore.

Lindø

Lindø er giganten indenfor skibsværftsbranchen, der med en beskæftigelse på 6400 i 1974/75 og 4850 i 1977 beskæftigelsesmæssigt placerer sig som det absolut største værft. Lindø er samtidig det nyeste af de store værfter. Bygningen af Lindø blev startet i 1957/58, og det første skib blev afleveret i 1962.

Igennem tresserne udbyggedes værftet med flere haller til skibsbygning, opskæring og maling af sektioner. Udbygningen af Lindø betød, at en større del af de beskæftigede på Odense Stålskibsværft blev overført til Lindø. Med dok 3's færdiggørelse i 1968/69 startede Lindø en produktion af supertankere. Det

Supertanker på 285.000 tdw (Længde 347 m.) bygget på Lindø.

første tankskib (Lindø har næsten kun bygget tankskibe) var på 51.000 tdw, imens det sidste store tankskib (nr. 21) var på 99.300 tdw. I dok 3 startede Lindø med at bygge en supertanker på 196.000 tdw, mens det sidste supertankskib, værftet byggede, var på 339.000 tdw. Således er det en kolossal stigning, der har foregået for de tankskibe, værftet har bygget. For at angive størrelsesforholdet for et supertankskib kan det nævnes, at et supertankskib på 339.000 tdw er ca. 370 meter i længden, ca. 57 meter i bredden og endelig ca. 28 meter i dybden.

I krisen er der sket en stor omlægning af produktionen på Lindø. Der bygges ikke længere supertankere, men forskellige skibstyper, bl.a. har Lindø bygget 4 Bulk-carries til rederiet Torm og 6 kombinationstankere til rederiet A. P. Møller, som ejer værftet. A. P. Møller ejede indtil 1971 også aktiemajoriteten i Svendborg Skibsværft, der blev overtaget af sand og grus-firmaet, AS Carl Nielsen.

I 1978 har Lindø startet en produktion af containerskibe de såkaldte cargo-liner-skibe.

Dannebrog Værft

Dannebrog Værft (Århus Flydedok) er det mindste af de store værfter med en beskæftigelse på omkring 600 arbejdere i 1975. Værftet var fra 1945-1971 datterselskab til Helsingør Værft og blev i 1961 en del af Danværftsgruppen. Værftet skiftede navn fra Århus Flydedok til det nuværende og blev i 1974 en del af rederiselskabet Dannebrog, som er et holdingselskab, hvor bl.a. Dannebrog Elektronik, som B&W fornylig har købt, hørte under.

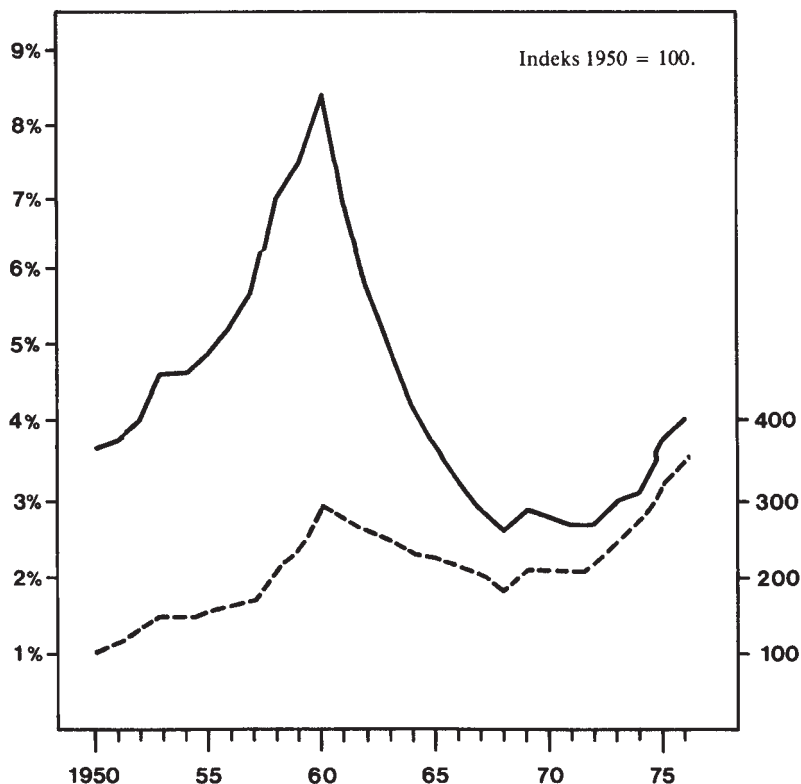
Dannebrog Værft bygger ligesom Frederikshavn Værft mindre skibstyper som cementskibe, gastankere og specialtankere. Værftet har bygget enkelte forsyningskibe til A. P. Møllers olieeventyr.

2. Udviklingen frem til værftskrisen

Den nuværende værftskrise kan ikke forstås uden, at man inddrager akkumulationsudviklingen frem til denne. I starten af tresserne skifter totalkapitalen akkumulationsform, hvilket får en betydning for, hvordan skibsværftsbranchen udvikles. At totalkapitalen skifter akkumulationsform til intensiv kapitalakkumulation betyder, at både den fixe kapital (værdien i maskiner, bygninger m.v.)

og den flydende konstante kapital (råvarer m.v.) vokser forholdsmæssigt mere end den variable kapital. Stigningen i den fixe kapital fører til en udvikling af arbejdets produktivkraft, som typisk vil bestå i, at maskinerne erstatter arbejdskraften, hvorved teknologien frisætter arbejdskraften.

Fig. 1. Udviklingen i skibsværftsbranchens procentvise andel af industriens fixe kapital og den absolutte stigning i værftsbranchens fix-kapital i perioden 1950-1976. Indeks for sidstnævnte er 1950=100.

Kilde: »Industriell udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabiliteten m.v.« Bind I og II, TEK/SAM 1978.

I figur 1 vises udviklingen i skibsværftsbranchens procentvise andel af industriens samlede fix-kapital samt index for den absolutte stigning i værftsbranchens fix-kapital. Af figuren kan aflæses to forskellige udviklingsforløb for perioden 1960-1976. Stiger kurven for skibsværftsbranchens andel af industriens fix-kapital er det ensbetydende med, at skibsværftsbranchen har anlagt over gennemsnitlig fix-kapital, mens det modsatte er tilfældet, når kurven falder.

Efter at kapitalstocken både absolut og relativt er steget frem til 1960, viser begge mål et fald frem til 1968, hvor faldet afløses af en stigning frem til 1976. Den første periode nemlig fra 1960-1968 betyder et fald i skibsværftsbranchens andel af industriens fix-kapital, hvilket er ensbetydende med, at der sker en undergennemsnitlig anlæggelse af fix-kapital i forhold til industrien som helhed. Når fix-kapitalen falder absolut i den samme periode er det udtryk for *kapitaludtræk fra skibsværftsbranchen*. Fra 1968-1976 vokser fix-kapitalen absolut og med en forholdsmeæssig større stigning end industrien som helhed; der sker en *overgennemsnitlig anlæggelse af fix-kapital i skibsværftsbranchen*.

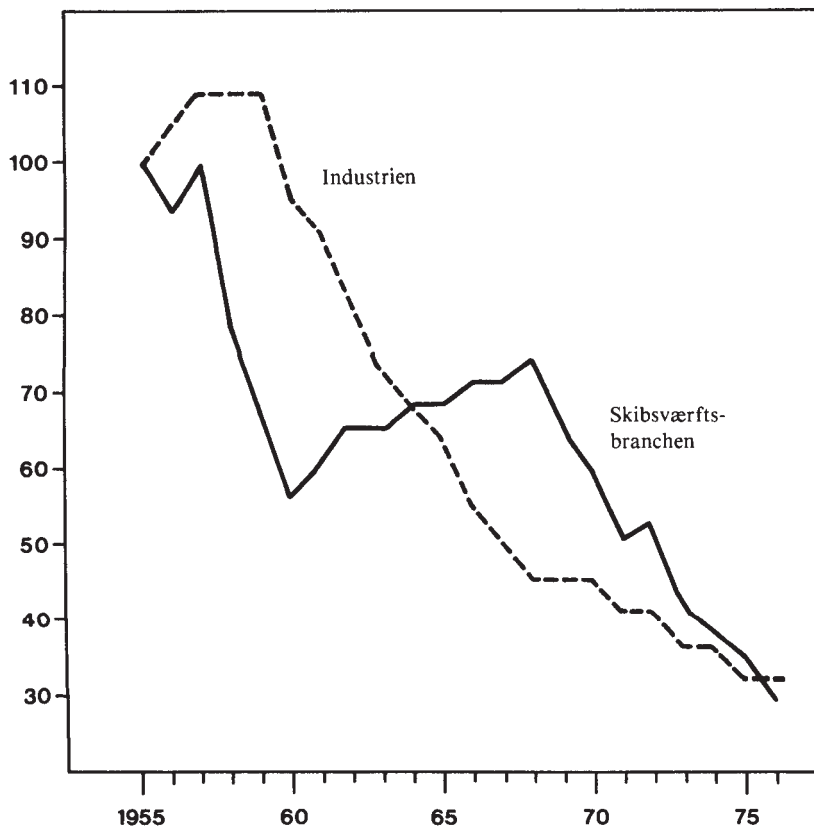
Den undergennemsnitlige fixkapital i skibsværftsbranchen i perioden 1960-1968 er samtidig udtryk for, at ændringerne i fix-kapitalen ikke kan have en afgørende betydning for produktionsprocessen, imens det omvendte er tilfældet i den periode som følger efter. Derfor sker der en anderledes anvendelse af arbejdskraften i skibsværftsbranchen.

Af figur 2 kan det ses, at stigningerne i kurverne er ensbetydende med, at arbejdskraften relativ opsuges, d.v.s. at anvendelsen af maskiner fører til en relativ forøgelse af arbejdskraften. Når kurverne falder anvendes der relativ mindre arbejdskraft i forhold til maskineriet. I industrien som helhed sker der en relativ opslugning af arbejdskraft frem til 1960. Herefter sker der en relativ frisættelse af arbejdskraft frem til 1976. For skibsværftsbranchen sker der derimod relative teknologiske frisættelser frem til 1960, imens der sker en relativ opslugning af arbejdskraft frem til 1968. Derefter sker der en relativ frisættelse af arbejdskraft i branchen frem til 1976. Faldet i skibsværftsbranchens fix-kapital i perioden 1960-1968 modsvarer således af en relativ opslugning af arbejdskraft. Dette er udtryk for at der *ikke akkumuleres intensivt i perioden 1960-1968*.

Der forekommer først tendenser til intensiv kapitalakkumulation i skibsværftsbranchen efter 1968, hvor de større værfter tager de første skridt hen imod en udvikling af arbejdets produktivkraft, hvilket fremgår af de teknologiske frisættelser og af stigningen i fix-kapitalen efter 1968. Fix-kapitalen vokser dog først afgørende efter 1972 og frem til 1976. Netop i denne periode sker de mest betydningsfulde teknologiske ændringer i skibsværftsbranchen. Selvom skibsværftsbranchen ikke bidrager til den intensive kapitalakkumulation efter 1960 får den alligevel del i den, fordi den samfundsmæssige udvikling af arbejdets produktivkraft giver skibsværftsbranchen en gratis produktivkraft. Udviklingen af arbejdets produktivkraft muliggør nemlig, at der kan produceres flere varer med samme mængde arbejdskraft. Som følge af produktivkraftudviklingen billiggøres den konstante kapital elementer, hvilket fører til en billiggørelse af arbejderklassens forbrugervarer. Arbejderklassen opnår med produktivkraftudviklingen forholdsmeæssigt mindre af det samlede værdiprodukt.

På trods af at der generelt ikke sker en udvikling af arbejdets produktivkraft i skibsværftsbranchen, udgør investeringerne på B&W dog en begyndelse på

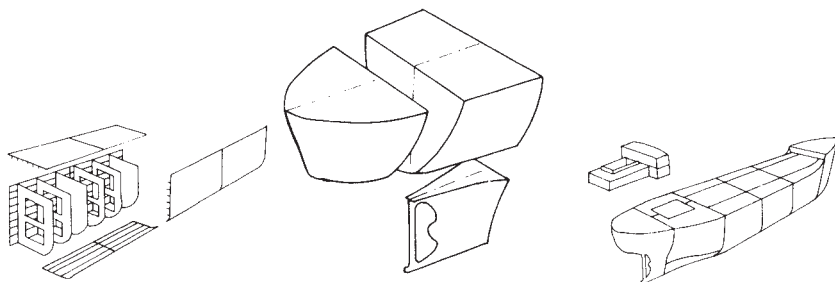
Figur 2. Udviklingen i forholdet mellem anvendelse af arbejdskraftforbruget (timeforbruget) og fix-kapitalen (værdien i maskiner m.v.) i skibsværftsbranchen og i Industrien i perioden 1955-1976. Indeks 1955 = 100.

Kilde: »Industriell udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabiliteten m.v.« Bind I og II. TEK/SAM 1978.

en revolutionering af produktionsprocessen hen mod en udvikling af arbejdets produktivkraft. Akkumulationen er for lille til en udvikling af arbejdets produktivkraft. Alligevel er teknologiudviklingen på B&W særdeles fremskreden, da værftet som det første i landet overgår til skibsbygning efter sektionsprincippet. Ændringerne i teknologien på B&W er primært en overgang fra et håndværksmæssigt beddingsbyggeri til overgang til industrielt sektionbyggeri, der dels foregår som halproduktion og dels i tørdokken. Ved beddingsbyggeri er arbejdsgangen på et værft følgende: På værfter er der tre forskellige produktionsområder med tilhørende værksteder: Stålafdelingen, udrustningen

og bedding. *Stålafdelingn:* Fra pladelagret transporteres der dels spanter og profiler til stålafdelingen og dels plader, som efter priming, sandblæsning og opskæring føres til viderebearbejdning. I svejsehallen bliver pladerne og profilerne svejset til paneler, og disse føres sammen med spanterne til byggebeddingen. På *byggebeddingen* lægges først kølen, hvorefter spanterne rejses. Her svejses skibets sider (panelerne) på. Når skroget er færdigt, påmonteres forskellig udrustning (kraner, lugedæksler m.v.), og styrehuset bygges. Fra byggebeddingen føres skibet videre til *udrustningen*, hvor arbejdet med indretning af skibets indre dele udføres (indretning af styrehus, motor og maskinrum m.v.).

Enkel sektion bygget i hallen.

Gruppe af sektioner.

Et skib ind-delt i hoved-sektioner.

Til forskel fra skibsbygning på beddingen bygges skibet ved *sektionsbyggeri* op ved hjælp af sektioner af forskellig størrelse. Skibsbygningen efter sektionsprincippet foregår i tørdokken i modsætning til beddingsbyggeriet, hvor afstivningen af skibet er en væsentlig forudsætning. Afstivningen undgås til en hvis grad ved sektionsbyggeriet, da sektionerne i første omgang opbygges på kølklodser i bunden af dokken.

På B&W opførtes i perioden 1958-1961 to store haller til sektionsbyggeri. I den ene hal produceres der sektioner op til 240 tons, hvorefter de videretransporteres af to portalkraner (med en løfteevne på 120 tons hver) til byggedokken. I en større hal kan der bygges 600 tons sektioner og disse betjenes af to portalkraner med en løfteevne på 300 tons hver. Endvidere oprettedes der et specielt panelværksted til plane sektioner.

De enkelte sektioner er sammensat af flere panelsektioner. Panelsektionerne udgør mellem 35 og 75% af skibet, alt efter hvilken type det er. På roro-skibe udgør de 75%, på tankskibe mellem 50 og 75%, og på Bulkcarries udgør de i princippet den laveste andel, altså omkring 35%. Vi skal senere se, at værfterne investerer i panelanlæg som automatisk kan svejse plader

til viderebearbejdning til paneler. På disse plader svejses der profiler før de udgør et panel. Profilerne anvendes til afstivning af pladerne og svejses ved hjælp af svejsemaskiner, der betjenes manuelt. Indtil videre er det kun på Lindø de svejses automatisk. De enkelte sektioner svejses til hovedsektioner, jvf. illustrationen, og disse svejses til det færdige skib (skrog).

Den store halkapacitet på B&W var medvirkende til, at arbejdet flyttede indendøre, og der kunne nu arbejdes uafhængig af vejret. Samtidig blev indflytningen af produktionen til hallerne udgangspunktet for en større forenkling af arbejdsgangen på værftet. En yderligere udvikling af kooperationen, så det er maskinerne, der angiver tempoet, resulterer i en væsentlig forøgelse af produktiviteten. Maskinernes angivelse af tempoet sker også med indførelsen af svejsemaskiner i panelproduktionen, hvilket ligeledes forbedrede produktiviteten, men svejsemaskinerne og panellinien var samtidig den eneste teknologi efter pladeopskæringen, som indførtes i hal/sektionsproduktionen. Det lave teknologiske niveau i stålproduktionen er sammen med den ikke ændrede teknologi i udrustningen og dokken (investeringerne koncentreredes om stålproduktionen), det konkrete udtryk for den manglende udvikling af arbejdets produktivkraft. B&W skaber med halproduktion/sektionsbyggeri med dertil hørende portalkraner udgangspunktet, men akkumuleringen er for lille til en afgørende ændring af produktions teknologiske grundlag.

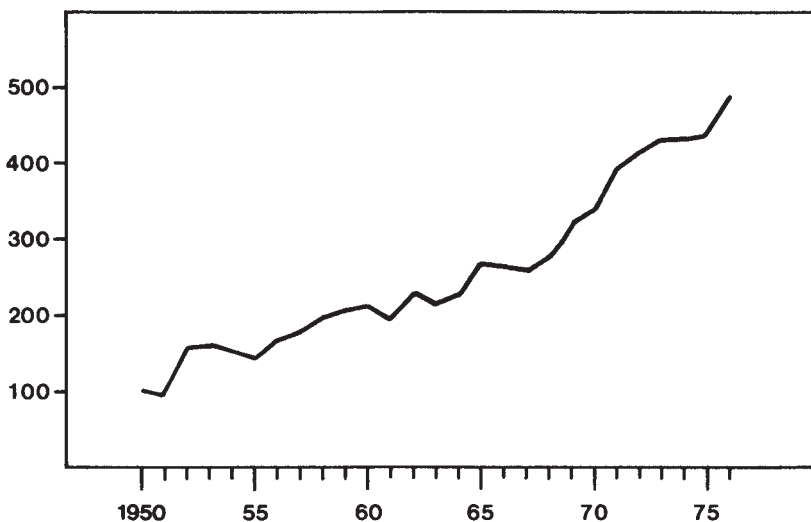

Kantskæring af plader. Efter pladerne er sandblæst og primet, skæres kanterne i bestemte vinkler alt efter hvordan svejseømmene skal være.

På de øvrige værfter sker der også en stigende indflytning af produktionen til haller, men der udvikles ikke et sektionsbyggeri svarende til B&W eller udvikling af panellinier med tilhørende svejsemaskiner. På Lindø bygges der dog fra værftets start efter sektions/tørdokprincippet, men krankapaciteten muliggør kun mindre sektioner, ligesom der ikke er samme halkapacitet på Lindø som på B&W.

B&W's over gennemsnitlige teknologiudvikling resulterer i en væsentlig nedsættelse af timeforbruget i stålafdelingen i modsætning til udrustningen, hvor timeforbruget ikke ændres¹. Doktiden reduceres primært, fordi sektionsbygningen medfører en hurtigere gennemløbstid. En anden årsag til den mindre doktid er, at dele af rørproduktionen (udrustningsarbejde) forsøges udført i hallerne i de såkaldte unitsektioner, hvilket relativt set forkorter udrustningstiden, men den forøgede produktivitet som følge af hal/sektionsarbejde resulterer alligevel i et konstant timeforbrug i udrustningen.

Figur 3. Udviklingen i den teknisk-fysiske arbejderproduktivitet i værftsbranchen i perioden 1950-1976.

Kilde: »Industriel udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabiliteten m.v.« Bind I, TEK/SAM 1978.

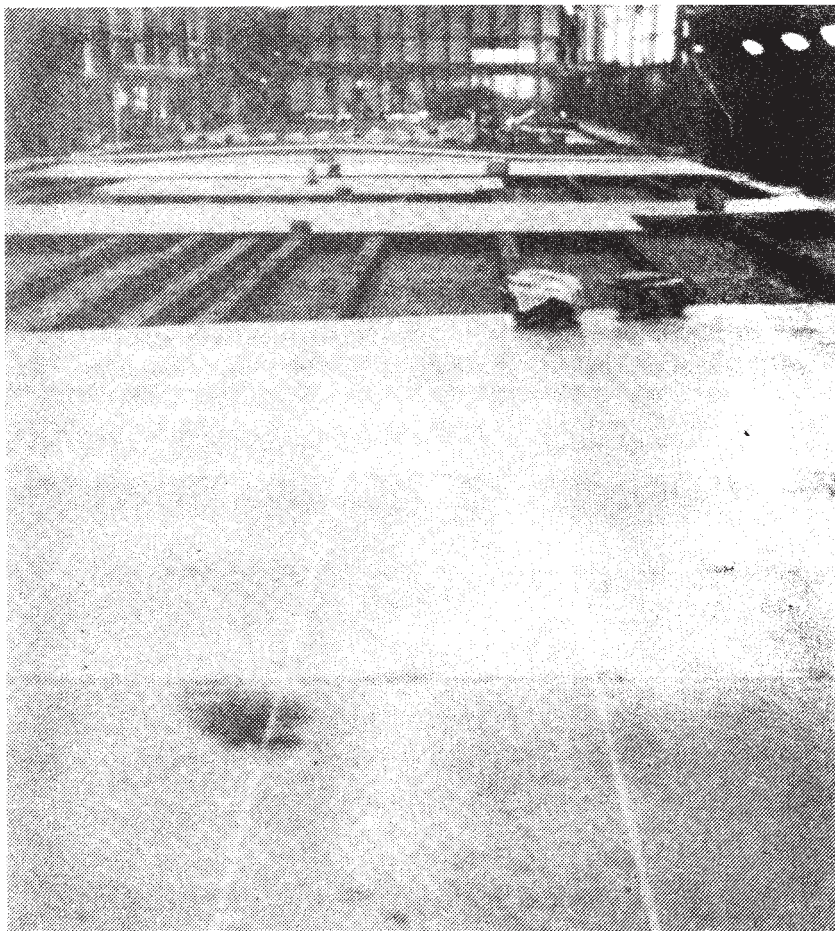
1. Teknologiudviklingen på B&W fører dog under indkøringsperioden til en stigning i timeforbruget i stålafdelingen på ca. 15%, mens det i løbet af 3 år ændres til et fald på 40% i forhold til stigningen, jvf. Vibeke Andersen mfl. "Værftskapitalernes krise" p. 95. TEK/SAM 1978.

B&W's teknologiforspring i forhold til værftsbranchen er ikke med til at forbedre profitproduktionen på værftet; tværtimod resulterer de store investeringer ikke i så lave kostpriser, at der realiseres ekstraprofitter. Derimod betyder investeringernes dårlige profitabilitet, at investeringerne på værftet næsten stopper og i stedet anvendes kapitalen til aktieudbytte, hvilket er lig kapitaludtræk fra værftet. Forklaringen på at B&W's overgennemsnitlige udvikling af teknologien ikke bliver profitabel, er mindst 3 forhold. For det første ændres timeforbruget ikke i udrustningen, hvilket indikerer, at denne har været en flaskehals i produktionen. For det andet investerer værftet i en betonplads til udendørs sektionsarbejde, der skal honorere de pladskrav, hallerne ikke kan opfylde, hvorved en del sektionsarbejde bliver vejrafhængigt, og om vinteren vil være en flaskehals, når vejret ikke er med B&W-kapitalen. For det tredje viser udregninger², at panellinien udnyttes særdeles dårligt til de skibstyper, B&W bygger, da disse består af forholdsvis mange buede sektioner, der overvejende fremstilles håndværksmæssigt.

Da værftsbranchen som tidligere nævnt ikke udvikler arbejdets produktivkraft og således ikke akkumulerer intensivt, var branchen tvunget til at forøge profitproduktionen ved inddragelse af relativ flere beskæftigede, hvor arbejdet på basis af samme teknologiske stade måtte intensiveres. Af figur 3 fremgår det, at der sker en stigning i den teknisk-fysiske arbejdsproduktivitet fra 1960 frem til 1965, hvorefter den stagnerer frem til 1967. Samlet var stigningen i produktiviteten frem til 1965 relativ beskedent.

Sammenholdt med kapitaludtrækket fra branchen, som betød stop for investeringer, var det logisk, at skibsværftsbranchen realiserede en faldende andel af den ovenikøbet faldende profitmasse for industrien som helhed, se figur 4. Stagnationen i den teknisk-fysiske arbejdsproduktivitet resulterede således i, at overakkumulationskrisen i 1966/67 blev særlig dyb i værftsbranchen. Kriseløsningen tog udgangspunkt i en forøgelse af arbejdsintensiteten primært gennem ændringer i de eksisterende akkordlønformer. I et samarbejde mellem arbejdsgiverne, tillidsmændene for værfterne og staten via Handelsministeriets kontaktudvalg vedrørende skibsværfter lægger grunden til, at værfterne i et stort omfang ændrede de eksisterende akkordlønssystemer til fordel for arbejdsstuderede lønsystemer (se nærmere i artiklen "Lønsystemer i krisen"). De ændrede lønsystemer resulterer i, at arbejdsproduktiviteten igen begynder at stige, og med ekstraordinære markedsbetingelser som følge af Suez-kanalens lukning, bliver det igen profitabelt at investere i skibsværftsbranchen.

2. Udregningerne findes i tidsskriftet "SKIP- Martiment/teknisk tidsskrift", nr. 2 Oslo 1978.

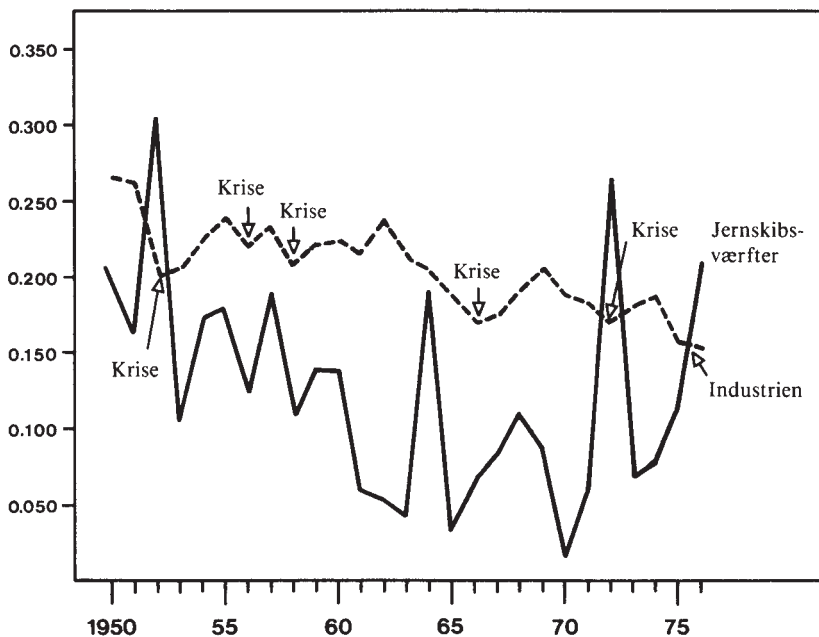
Et udsnit af panellinien efter pladerne er automatisk svejset og efter de ligeledes automatisk er opmålt til profiler (de lodrette streger). I øverste del af billedet kan det ses, at der svejses profiler på de opmålte plader.

Krisen ramte dog specielt dybt på B&W, som var tæt ved at lukke. Baggrunden var som tidligere nævnt, at de store investeringer ikke var profitable for B&W.

Et tremandsudvalg, hvis opgave det var at vurdere B&W's fremtidige overlevelsesmuligheder, fremkom med et forslag som effektueres af B&W. Forslaget, som gik ud på at ændre akkordopmålinger og nedbryde faggrænser, var sammen med ekstraordinære markedsbetingelser med til, at værftet overlevede, samt at det igen blev profitabelt at genoptage investeringerne. Kriseløsningsmønstret på B&W var således det samme som for branchen som helhed.

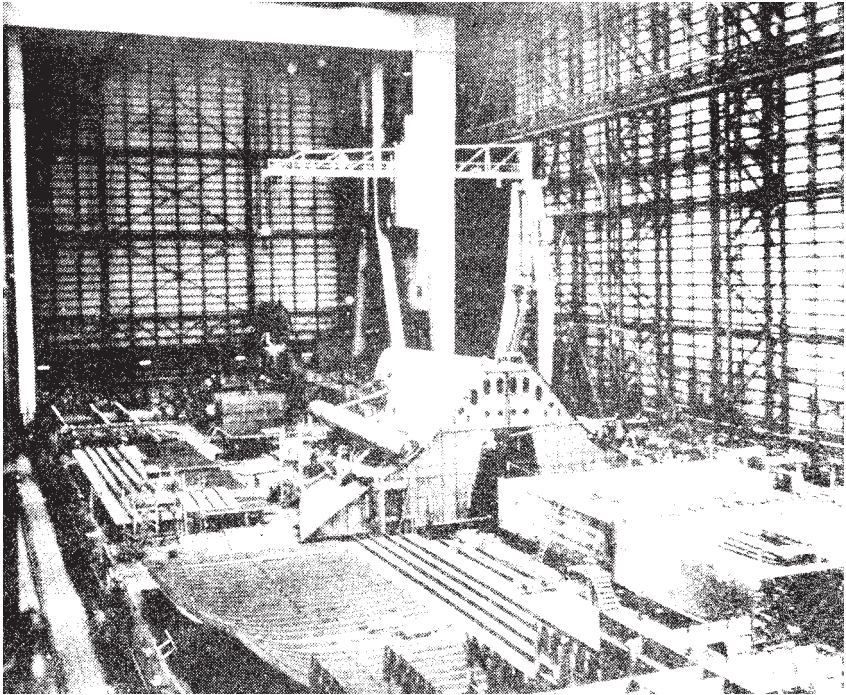
Lukningen af Suez-kanalen medfører et omfattende behov specielt for tankskibe, men også større Bulk-carries har redernes interesse. Tonagebehovet resulterer i, at de teknologiske veludviklede værfter specielt i Japan nu får mulighed for at udnytte de i forvejen forholdsmæssigt større investeringer til at etablere en særdeles effektiv serieproduktion³. Da profittaten indenfor værftsbranchen i 1966/67 er særdeles lav (specielt på B&W), er både B&W og Lindø tvunget til enten at lukke eller investere i et omfang så de

Figur 4. Udvikling i kapitalrentabiliteten i Værftsbranchen og i industrien i perioden 1950-1976.

Kilde: »Industriel udvikling, Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet m.v., Bind I og II. TEK/SAM 1978.

3. Fordelen ved at bygge i serier af en bestemt type og størrelse af skibe ligger dels i "søsterskibseffekten", dels i konstruktionsarbejdet. M.h.t. "søsterskibseffekten" er fordelen stor i og med at der opnås erfaring med udførelsen af selve skibsbygningen. Disse erfaringer resulterer i at der med serieproduktionen opnås fordel ved at lære af fejlene fra forrige bygning. Derved falder timeforbruget pr. skib indtil der er bygget omkring 6-8 stk. af samme type og størrelse. Herefter vil timeforbruget pr. skib ligge forholdsvis konstant ved samme teknologiske stade. Den største fordel ved serieproduktionen er dog på tegnestuerner, hvor samme skibstype og størrelse ikke kræver samme tegnearbejde som ved forskellige skibstyper, hvilket resulterer i både en forenkling af planlægningen og i en reduktion af funktionærerne.

(foto: B&W) Færdiggørelse af sektioner i sektionshallen.

teknologisk set ikke udkonkurreres af de værfter på verdensmarkedet, hvor der er sket en udvikling af arbejdets produktivkraft. Derfor sker der pånyttelig omfattende investeringer på de to værfter, hvilket betyder stop for kapitaludtræk i branchen, jvf. figur 1.

På B&W effektiviseredes stålproduktionen, da panellinien udvides med nye halvautomatiske svejsemaskiner. Også i udrustningen blev der investeret, primært i oprettelsen af større og effektivere værksteder, ligesom pladeopskæringen forbedredes med nye skæremaskiner.

Målet for B&W var en mere glidende produktionsgang, der skulle være udgangspunkt for en effektiv serieproduktion af Bulk-carries. Investeringerne var dog ikke omfattende nok til, at B&W blev istand til at opnå serieordre på Bulk-carries, men kun enkelte ordre. Istedet blev B&W underleverandør til de værfter, hvis kostpriser muliggjorde kontraheringer af serieordre, idet værftet begyndte at bygge centertanksektioner til andre værfter, en produktion der iøvrigt gav et stort underskud.

På Lindø foregik der meget store investeringer i 1968-69, ligesom der i perioden 1964-65 blev opført nye og større haller. Der etableredes en dok³ med en ka-

pacitet til supertankere omgivet af en portalkran med en løfteevne på 800 tons, som er istand til at løfte sektioner fra sektionen hen i dokken. Endvidere etableredes en profilindkøringslinie til den nye profilhal, samt en ny svejsehale på 10.000 m². Med disse investeringer havde Lindø ligesom B&W i starten af tresserne, skabt de ydre rammer for en effektiv serieproduktionsektionsbyggeri.

På de øvrige store værfter sker der ikke nogle afgørende ændringer i teknologien eller i skibsbygningen hen mod sektionbyggeri, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at der ikke investeres.

Da værftsbranchens investeringer hverken fører til en kvalitativ ændring af teknologien eller fører til en udvikling hen mod intensiv kapitalakkumulation, realiserede værftsbranchen en stadig lavere andel af totalprofitmassen, hvilket fører til en stadig faldende profitabilitet, se figur 4. Overakkumulationskrisen i 1971/72 og den deraf følgende faldende profitrate og -masse, er kun med til at forstærke profitratens fald indenfor skibsværftsbranchen.

Dette går specielt ud over B&W, som igen er ved at gå konkurs. Et nyt tremandsudvalgs konklusioner omkring værftets fortsatte eksistens bliver en forudsætning for, at Nationalbanken på Handelsministeriets opfordring, vil stille en garanti på 50 mill. kr. til B&W's bankforbindelser. Garantien opnås, da bl.a. forudsætningen om Motorfabrikkens udskillelse fra B&W er en realitet i 1971. Salget af de aktier, værftet havde i Motorfabrikken, indbragte 162 mill. kr.; lånet til bankforbindelserne tilbagebetales i 1971, og et omfattende investeringsprogram på B&W-skibsbyggeri iværksættes i 1972/73.

Når B&W rammes specielt hårdt af krisen skyldtes det først og fremmest den skærpede konkurrencekamp, som mærkes allerede inden krisen. Ifølge Jan Bonde Nielsen⁴ har B&W i perioden 1968-1973 kontraheret Bulk-carriers 10-15% under markedsprisen, der i forvejen var ekstra lav som følge af den skærpede konkurrencekamp under krisen. For det andet tabte B&W penge på de førnævnte centertanksektioner værftet producerede til andre værfter.

Selvom krisen rammer de øvrige store værfter, er det ikke på samme måde, som vi har set med B&W, hvilket hænger sammen med de store værfters mere tætte sammenhæng med rederbranchen.

Overakkumulationskrisen fremstår på markedet som mangel på ordre. Er der som følge af krisen mangel på ordre på de store værfter, kan disse producere skibe til eget rederi istedet for at gå ud i en skærpet konkurrencekamp om ordre, hvis vel og mærke krisen ikke er for langvarig. I den forbindelse nævner Jan Bonde Nielsen følgende: "Det kan nævnes, at A. P. Møllers salg for 2 måneder siden (i starten af 1974, A.A.) af 3 tankskibe til TEXACO har givet MÆRSK

4. Jan Bonde Nielsen: "PLAN 78" p. 15

rederierne en kapitalgevinst i størrelsesordenen 600 mill. kr. på skibe, der blev leveret til en samlet pris af 400 mill. kr. i 1971, og som indtil salget har sejlet i lønnede timecharters". (op. cit. p. 19)

Når Jan Bonde Nielsen fremhæver dette eksempel, er det netop fordi B&W i krisen havde kontraheret ordrer frem til og med 1973 til markedspriser, der var lave. Dette kunne B&W have undgået, hvis værftet på dette tidspunkt havde været tilknyttet et rederi.

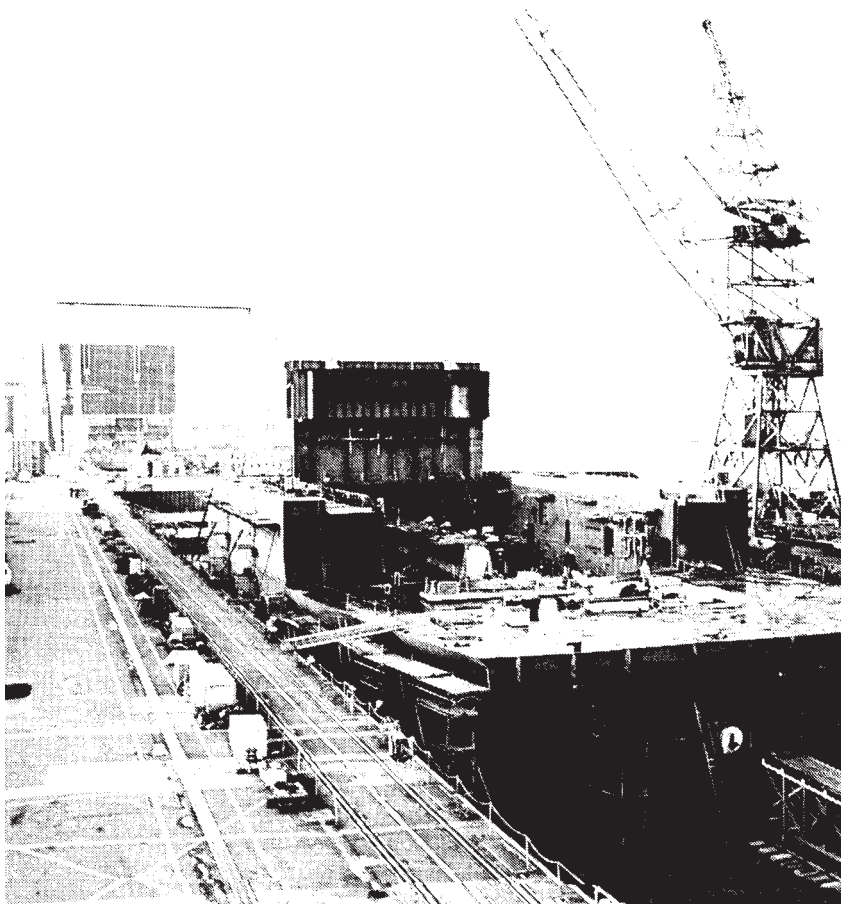
Frigørelsen af aktierne ved udskillelsen af Motorfabrikken betød som nævnt kapitaltilførelse til værftet, hvilket var baggrunden for et omfattende investeringsprogram på B&W's skibsbyggeri, investeringer der kunne kompensere for de kriseskabte lave fastpriser, der var kontraheret til.

Investeringerne i stålafdelingen koncentreredes om en forlængelse af panelinien, hvor en vendestation (hvor pladerne vendes, så de kan svejses på begge sider) forøgede kapaciteten væsentligt. Desuden forbedredes det øvrige svejseudstyr, foruden at der blev investeret i svejseudstyr til de øvrige værksteder. Det var dog først og fremmest udrustningen, der blev satset på i et forsøg på at forkorte produktionstiden. Med det udgangspunkt begyndte værftet at bygge i tandem, således at der blev bygget halvanden skib i dokken ad gangen. Imens det hele skib blev færdiggjort bygges agterskibet til næste. Dette giver længere tid til udrustning af maskinrummet; altså maskinrummet blev udrustet mens det lå i byggedokken, hvilket absolut forkorter tiden fra søsætning til aflevering. Desuden anskaffede værftet svejseudstyr til sammensvejsning af vertikale hovedstød, der også var med til at forkorte udrustningen indirekte, da hovedstødene, som svejses i dokken, blev udført hurtigere end tidligere.

Efter længe at have satset på en serieproduktion lykkedes det for B&W i 1973 at foretage en opstart på en serieproduktion af 52.000 tdw Bulkcarrier. De omfattende investeringer var baggrunden og efter en del indkøringsvanskeligheder skabtes der en væsentlig reduktion af gennemløbstiden for en 52.000 tdw Bulkcarrier. Gennemløbstiden reduceredes næsten 40%, nemlig fra 46 til 28 dage.

Det var ikke kun B&W som foretog væsentlige teknologiske ændringer i årene 1973/74. På Lindø oprettedes en ny profilhal, samt en udvidelse af panel og sektionlinien, hvor der indførtes en automatisk profilpåsetningsmaskine der også svejsede profilerne samtidig. Med opførelsen af en unithal i 1972 til rørarbejde i sektionerne blev en del udrustningsarbejde frigjort, da forarbejdet til maskinrummet blev en del af unitsektionerne. Endvidere består unitsektionerne af 3 sektioner bygget i etager, således at sektionsstørrelsen kom op på 460 tons⁵. Dette sammen med nogle svejseunit - et overdækningshus der betød "indendørsarbejde" med svejsning i byggedokken - skabtes der en væsentlig reduktion af byggetiden i dokken.

5. Jvf. "Interinformation" 1973

(foto: B&W) Skibet i byggedokken, hvor der foruden svejsning af sektioner, udføres arbejde med udrustning af maskinrummet. Motoren monteres med hjælp fra kranen.

Da Lindøs opskæringsteknologi er væsentlig mere moderne end på B&W (en del af opskæringsteknologien på Lindø er numerisk styret i modsætning til B&W's, der enten er opskæring optisk eller skabelonskæring) udvikler LINDØ sig i perioden 1972-1974 til at være det værft, hvor der skabtes en væsentlig udvikling af arbejdets produktivkraft. På 5-6 år (1968-74) er Lindø i stand til at investere så meget mere end B&W har været istand til på en periode fra 1957-74, eller i en periode der er tre gange så lang, hvilket vidner om, at Lindø teknologisk set har været udviklet nok til at være med i kampen om ekstraprofitterne, og givetvis realiseret en del af disse. Lindø

har da også haft bedre forudsætninger for udnyttelsen af teknologien. Serieproduktionen startede først for alvor i 1973/74 på B&W, i modsætning til Lindø, der næsten kun har bygget tankere eller supertankere. Med tankskib/supertankskibsbygningen udnyttes eksempelvis panallinien til fulde, fordi supertankere fortrinsvis består af planesektioner. Bulk-carrierne derimod består kun af ca. 35% plane sektioner. De skæve eller buede sektioner der fortrinsvis bygges håndværksmæssigt har således forholdsmæssigt spillet en større rolle på B&W, ligesom der til nogle Bulk-carrier findes kranfaciliteter, der også kræver håndværksmæssigt arbejde. Kranfaciliteter er ikke at finde på Supertankere.

Det førnævnte omfattende investeringsprogram på B&W betyder ikke en væsentlig forbedret profitabilitet, tværtimod, underskuddet vokser fra år til år og er specielt stort i 1974. Årsagen er på den ene side den begyndende overakkumulationskrise og på den anden side må de lave kontraheringspriser fra kriseårene 1972-74 også være med en medvirkende faktor. Kontraheringerne foregår i faste priser ovenikøbet i \$ (Dollars), hvor kursen lige siden 1970 er faldet. Det at værftet ikke kan producere skibe til eget rederi er også et vigtigt moment i forståelsen af hvorfor værftet arbejder med et større og større underskud, da de lave kontraheringspriser kunne undgås ved produktion til eget rederi. Dertil kommer at B&W's store investeringer først kan betyde en effektiv produktion når teknologien og den ændrede produktionsgang er indkørt og virker; ikke

Skibet lige før det forlader byggedokken og transporteres til udrustningskajen.

kun teknologisk set, men den efterfølgende ændring i arbejdsorganisationen er udslagsgivende for om investeringerne betyder teknologiske frisættelser.

I den første fase af overakkumulationskrisen udvikles en skærpet konkurrencekamp. Her er det især de teknologisk set tilbagestående værfter med overgennemsnitlige kostpriser der har det dårligste konkurrence udgangspunkt. De tvinges til at konkurrere på nærmest kostpriser i håb om at overleve konkurrencekampen. B&W er tvunget ud i denne konkurrencekamp da værftet ikke kan producere til eget rederi. Samtidig har B&W satset på en bestemt skibstype som kan bygges billigere af lande med overgennemsnitlig udvikling af arbejdets produktivkraft. Disse forhold er forklaringen på hvorfor Japan snupper hele Bulk-carrier markedet efter 1974, hvilket betød, at B&W omvendt ikke var istand til at kontrahere ordre af denne type.

Under de skærpede konkurrence betingelser udarbejder værftets nye ejer Jan Bonde Nielsen, PLAN 78, hvis hovedsigte, dels var en effektivisering af produktionen på værftet, dels et oplæg til budget og arbejdskraftforbrug, for en Bulk-carrier produktion af 60.000 tdw klassen, Jan Bonde Nielsen så som værftets fremtidige produktion. Bulk-carrier produktionen skulle være produktion til det nye rederi HAMLET som oprettedes i 1976. Hamlets oprettelse var det eneste væsentlige der kom ud af PLAN 78, da den skærpede konkurrencekamp ændrede dens forudsætninger.

Som nævnt kontraherede B&W ikke flere ordre efter 1974. Det er først i 1976 at B&W med en nyudviklet brændstofbesparende Bulk-carrier (Panamax) igen kontrahere ordre, men det bliver kun til seks bygninger af denne type. Herefter stopper Bulk-carrier produktionen. Det år, hvor Bulk-carrier produktionen standses på B&W er det samtidig det år hvor overakkumulationskrisen for alvor mærkes i branchen.

En overakkumulationskrise betyder, at profitmassen samfundsmæssigt er for lille til at valorisere den udlagte kapital (konstant og variabel), hvilket har fået profitraten til at falde til et bestemt niveau. Overakkumulation er ikke ensbetydende med, at hver eneste enkelkapital har investeret for meget kapital, men at der samfundsmæssigt er anlagt overflødig kapital, d.v.s. det først og fremmest er de kapitaler der næsten ikke har akkumuleret kapital. Især større kapitaler vil fortsat investere også under overakkumulationskrisen, da de med overgennemsnitlig akkumulation teknologisk set er udviklet nok til at overleve krisen og til at konkurrere om ekstraprofitterne. For værftsbranchen *fremstår* krisen som uudnyttet produktionskapacitet, lukning af værfter og mangel på ordre eller hul i ordrebogen om man vil.

Kriseudviklingen i værftsbranchen har betydet udrensning af mindre værfter; altså værfter det ikke længere er profitabelt at investere i. Det gælder eksempelvis Nordhavn Værft, Sønderborg Værft og Vest Værft i Esbjerg. Nordhavn Værft lukkede i 1976, hvor der på dette tidspunkt arbejdede 100

Skibet ligger ved udrustningskajen. Her monteres dels skibets indre dele, dels udføres der montering af kranfaciliteter.

arbejdere. På Sønderborg Værft, der lukker her i 1978, er der beskæftiget omkring 200 arbejdere. Også værftet for enden af kanalen i Odense lukker i løbet af 1978. Odense Stålskibsværft beskæftiger i øjeblikket omkring 300 mennesker. Det er dog mange år siden at værftet har bygget skibe på grund af forældet teknologi. Istedet byggedes der eksempelvis dækshuse, skorstene og andet mindre udstyr til Lindø. Både kapacitetsmæssigt og beskæftigelsesmæssigt udgør de udrensede mellemstore værfter kun en ringe del af branchens ditto, og procentvis udgør de kun omkring 2-3% af begge kategorier. Den udrensede kapacitet udgør således en minimal del af branchens samlede kapacitet, og da de store værfter på nær delvis B&W ikke igennem kriseårene har haft overskydende kapacitet, kan vi foreløbig sige, at krisen i værftsbranchen ikke er så dyb at den *fremstår* som overkapacitet. Dette vil vi udbybe nærmere i de følgende afsnit.

3. Udviklingen på værfterne i krisen

De store værfter har modgået den samfundsmæssige krises lave profitmasse og rate ved at ændre akkumulations form, hvorved værfterne på nær B&W og Lindø, som inden krisen havde eller kun delvis taget skridt hen mod en udvikling af arbejdets produktivkraft, starter en intensiv kapitalakkumulation. Dette sker enten gennem omfattende investeringer eller ved lønftalerarbejdsintensivering. Med lønftalerarbejdsintensivering, som ikke i sig selv alene er udtryk for intensiv kapitalakkumulation, opnås de samme profitmæssige effekter som ved at akkumulere intensivt. De teknologiske ændringer og lønftalerarbejdsintensiveringernes følger for de enkelte værftskapitaler, er udgangspunkt i det følgende, hvor vi først skal se på de enkelte værfters primært teknologiske ændringer i kriseårene.

Ålborg Værft:

Ålborg Værft har gennem kriseårene (1975-77) satset på reparation af skibe, samt foretaget væsentlige ændringer i teknologien. Den største investering i værftet var købet af en flydedok til skibsreparationer. Flydedokken har en løfteevne på 22.000 tons og kan dokke skibe op til 65-70.000 tons. Værftets investeringer i 1975 i driftsmidler beløb sig til 65 mill. kr., hvilket svarer til omkring 40% af værftsbranchens samlede investeringer i driftsmidler. Den nye flydedok tegner sig givetvis for de ca. 60 mill. kr. af de 65 mill. kr. værftet investerer i 1975. Resten af investeringsbeløbet var også rettet mod reparationsaktiviteten. Der investeredes i ... ”et stort bore og fræseværk, en drejebænk med 16 m. drejelængde, en løftevogn med 24 m. løftehøjde til brug langs skibssider og i laster, samt nødvendigt moderne stilladsgrej, sandblæsning- og maleanlæg, specialarrangement for skruearbejde ect.”⁶.

I 1976/77 satsede værftet på en omfattende omlægning af produktionen i stålafdelingen. Følgen var den skærpede konkurrence indenfor den produktion der er Ålborg Værfts speciale, nemlig bil og passagerfærger, som værftet fortrinsvis har bygget. I pladeopskæringsafdelingen udskiftedes den optiske styring af maskinerne med numerisk styrede skæremaskiner. Styrestrimlerne til disse maskiner fremstilles af et nyt EDB-anlæg værftet også investerede i. Opskæringsteknologien på Ålborg Værft er således numerisk styret ligesom det er tilfældet på Lindø, og i modsætning til B&W, der stadig enten

6. Beretning og regnskab fra Ålborg Værft 1975 p. 3

opskærer ved hjælp af optik eller skabeloner. Som på B&W og Lindø har der i mange år været profil, panel og sektionlinier. Ålborg Værft anlægger sådanne linier i gamle haller i 1976. I 1977 investeres der i både hel og halv-automatiske svejsemaskiner. Ålborg Værft har således i 1977 en teknologi i stålafdelingen, der er fuldt på højde med Lindø. I udrustningen og på beddingen er situationen imidlertid en anden.

Alene det forhold at der bygges på bedding gør værftet forskellig fra både B&W og Lindø. Sektionsfremstillingen er heller ikke af samme størrelse og der bygges slet ikke unitsektioner indeholdende rørarbejde. Værftet bygger strengt taget ikke efter sektionprincippet ligesom B&W og Lindø, men der fremstilles kun mindre sektioner. Krankapaciteten gør samtidig at store sektioner ikke kan løftes. Beddingsbyggeriet er årsagen til produktionstiden forholdsmæssigt er længere end på eksempelvis B&W, dels er selve opstillingen af skibet og de små sektioner med til at byggetiden er forholdsvis længere, dels kan beddingsbyggeriet ikke foregå i tandem, hvilket også forlænger byggetiden p.g.a. længere tid til udrustning af maskinrummet. Selvom gennemløbstiden for skibene er langsommere på Ålborg Værft, er det dog på ganske få år værftet er istand til at udvikle teknologien i stålafdelingen til at være fuldt på højde med Lindø.

Frederikshavn Værft:

Frederikshavn Værft har ligesom Ålborg Værft foretaget omfattende investeringer i perioden 1975-1977. Værftet i Frederikshavn tilhører ligesom Ålborg og Helsingør Værft, Dan-værftsgruppen, der igen ejes af Lauritzen-koncernen, hvor rederierne Lauritzen og DFDS hører under.

Frederikshavn Værft har ligesom Ålborg Værft i krisen, satset på reparationsvirksomhed som supplement til skibsbygningen. I 1975 var der færdigbygget en ny tørdok 4, som kan dokke skibe op til 36.000 tons død vægt i modsætning til den gamle reparationsdok fra 1963, som modtager skibe op til 22.000 tdw. Til finansiering af Tørdok 4, har værftet opnået tilskud på 3.5 mill. kr. fra egnsudviklingsrådet, samt et lån på 15.6 mill. kr. i den Europæiske Investeringsbank. Til de omfattende ændringer i stålafdelingen og i den nye svejsehal som senere opførtes, har værftet opnået egnudviklingstilskud på hhv. 1.16 mill. kr. og 2 mill. kr., og lån fra egnudviklingsrådet udgør hhv. 3.9 mill. kr. og 9.1 mill. kr.

Med egnudviklingstilskud bliver værftets investeringer meget lig de der i samme periode er foretaget på Ålborg Værft. Der oprettes transportlinier til plade og profilmbearbejdningen; numerisk styring af opskæringen, samt svejsemaskiner ved profil og panellinien. Disse investeringer var teknologi til et nyt skibsbyggeri, og i foråret 1977 besluttede værftet at opføre en ny svejsehal til både nybygning og større reparationsarbejde, en hal der blev

færdig i foråret 1978. Til den ny tørdok 4 investeredes der i to 50 tons kraner. Imellem tørdok 3 og byggebeddingen opførtes en 100 tons portalkran. Teknologisk set blev Frederikshavn Værft med disse investeringer i stand til at oparbejde en effektiv serieproduktion. En nyudviklet RORO-Multiflex på 3400 tdw, bliver starten på serieproduktion. Skibene bygges i 1978 og skal leveres til rederiet Mercandia, der også har stået for nyudviklingen af RORO-Multiflex skibet sammen med DFDS.

Vi har således set at Frederikshavn Værft teknologisk set udvikles i samme takt som værftet i Ålborg. Begge værfters investeringer retter sig mod stålafdelingen og reparationsaktiviteter. Samtidig med investeringer i dokkapacitet til reparation, retter hver af værfterne sig mod forskellige størrelser af skibe til reparation. Den relative korte afstand mellem værfterne skal således ikke udgøre et konkurrencemoment. Reparationskapaciteten på de to værfter er sådan at Ålborg Værft kan reparere store skibe, hvorimod Frederikshavn Værft kan dokke de mindre.

B&W:

Vi nævnte tidligere at underskuddene på B&W's skibsbyggeri var specielt store i 1974, samt at der ikke kontraheredes flere Bulk-carrier ordrer på nær 7 brændstofbesparende af slagsen, der kontraheredes i 1976; bygges i slutningen af 1976 og i starten af 1977. Derved har B&W bygget Bulk-carrier i serier fra 1973 til og med starten af 1977. Underskuddet på værftet i 1973/74 er udtryk for, at de første ordrer har været underskudsgivende. Derimod er serieproduktionens fordele i perioden 1975-1977 vist sig ved et stadig stigende overskud (nettooverskud). Nettooverskuddet i kriseårene er parakdoksale, således at forstå, at det er de første overskud siden 1965. Nettooverskuddene viser samtidig serieproduktions store fordele når anlægget er teknologisk veludviklet og erfaringerne for skibsbygningen videreføres fra skib til skib. Overskuddet på værftets regnskaber er dog ikke stort nok til en omfattende teknologiændring på værftet, at kontraheringer på 60.000 tdw Bulk-carrier bliver en realitet. I stedet startes en produktion af 13.000 tdw Multiflexskibe, som er en undertype af Bulk-carrier. Værftet opnår 6 ordre på Multiflexskibene, to til Sovjetunionen og 4 til eget rederi Hamlet.

Overgangen til de mindre skibe betød en kraftig reduktion af arbejdsstyrken på værftet. I 1977 var der omkring 1000 ansatte mod 3000 i 1975. Med mindre arbejdsstyrke og en nedgang i produktionen til at bygge 3 Multiflex om året, var det et noget andet B&W end da der byggedes 6 gange 60.000 tdw Bulk-carrier om året. Nedgangen i produktionen på værftet medførte dog en mere glidende produktionsgang og en bedre udnyttelse af eksisterende haller (jvf.

afslutningsafsnittet). I stedet for at bygge forholdsvis flere skibe til eget rederi, satser B&W på bygning af alternativ produktion, så som stålkonstruktioner og dele til andre værfter, heriblandt dele til fiskeskibe til Færøerne. Det er på den ene side mere profitabelt at bygge alternativ produktion, og på den anden side begyndte B&W industri, hvor værftet er hovedbestanddelen, at investere i mere profitable brancher.

Sidstnævnte, nemlig kapitaludtræk, er meget tydeligt i 1977. Her er B&W Industri's aktiekøb i andre selskaber steget markant. I 1976 udgjorde aktier i andre selskaber omkring 800.000 kr. I 1977 er dette beløb forøget således at B&W Industri ejer for 34.3 mill. kr. aktier i andre selskaber. Beløbet svarer til købsprisen iflg. 1977 regnskabet note 3. De 15.6 mill. kr. er investeret i den Vest-tyske containerfabrik (Industriwerke Transportsysteme GmbH). De 14.9 mill. kr. er investeret i skattely i B&W Luxemburg SA under Holdingselskabet Freelanz N. V. Iflg. B&W-NYT nr. 5 marts 1977, der udgives af gruppe Socialistiske arbejdere fra en række klubber på B&W-øen, nævnes det, at Jan Bonde Nielsen ligeledes har investeret i et reparationsværft i Hong Kong, men dette fremgår ikke af hverken 1976 eller 1977 regnskabet fra B&W Industri a/s.

De Multiflexskibe værftet bygger 3 om året af, er som nævnt for 4 af vedkommende ud af serien på 6, chartret af eget rederi. Det at bygge til eget rederi, var Jan Bonde Nielsens drøm fra PLAN 78, og var samtidig det eneste der kom ud af PLAN 78. Politikken bag bygning til eget rederi, var ud fra A. P. Møller eksemplet tidligere, at sælge skibene når konkurrencen ikke var skærpet, samt at kunne levere et skib hurtigt efter indgåelse af kontrakt. F.eks. har et statsrederi i Kina købt et Multiflex fra rederiet Hamlet, ligesom et australsk rederi har langtidschartret en af nybygningerne fra værftet, der leveres i 1979.

Bygning til eget rederi er B&W's ene svar på krisen; der er ikke investeret noget væsentlig på værftet. I stedet er kapitalen investeret i brancher hvor profitten er større.⁷

Lindø:

Allerede i 1975 var det klart at det veludviklede værft teknologisk set, ikke kunne fortsætte supertankskibsproduktionen. Lindø var ikke længere istand til at konkurrere med de Japanske, Koreanske og Taiwanesiske værfter om kontraheringer af supertankere. Heller ikke supertankere til eget rederi fortsatte, primært fordi rederiet A. P. Møller ikke kunne videresælge dem hvis de blev chartret.

7. Kapitaludtræk er ikke noget der forekommer specielt i krisen. Kapitaludtræk til brancher foregår konstant afhængig af profittens højde og er samtidig den mekanisme der gør, at der etableres en gennemsnitsprofitrate.

Situationen Lindø ligner altså B&W, de er begge ude af stand til at konkurrere på kostpriser der svarer til de oversøiske, primært som følge af undergenemsnitlig udvikling af arbejdets produktivkraft, der ovenikøbet er udviklet senere end de oversøiske værfter.

Ordrelisten i 1975 på Lindø taler for sig selv. Omlægning af produktionen er en realitet. I 1975 havde Lindø ordrer på 5 supertankere, 6 kombinationsskibe (kombitankere), 6 forsyningskibe, 4 Bulk-carries til rederiet Torm som er de eneste ordrer der ikke er til A. P. Møller, og 6 søgående lægttere.

Produktionsomlægningen på Lindø betød fald i produktiviteten. Lindø har ligesom B&W ikke foretaget nogle afgørende ændringer i teknologien. Den væsentligste investering på værftet er en malerhal til kombitankere, hvor der kræves specialmaling til tankene, der udføres af malere som blev fyret i november 1978 efter endt produktion. Efter de sidste supertanker er værftet begyndt at bygge i tandem, men dette har givetvis ikke ændret gennemløbstiden i byggedokken i forhold til supertankerne, der p.g.a. størrelse ligger i tilpas tid i dokken til udrustning af maskinrummet kan færdiggøres inden skibet ligger ved udrustningskajen.

Vi er desværre ikke i besiddelse af tal for stålforbruget på værftet, så produktivtetsudregninger umuliggøres, men ved overgangen til de nye skibstyper skete der en væsentlig stigning i beskæftigelsen. Produktivtetsfaldet bekræftes indirekte ud fra følgende citater fra Beretningen fra Lindø: ”Efter sommerferien indledtes den egentlige produktionsfase (produktionsomlægningen, A.A.) af 6 slæbebåde til rederiet A. P. Møller. Det viste sig her, at omstillingen ikke kunne gennemføres, uden at produktionstakten påvirkedes og tekniske problemer opstod”⁸. Hertil kom en transportarbejderstrejke hvis indvirkning på produktionen betød direkte produktionstab (en uges) og forsinkende indvirkning på produktionsgangen. I 1977 Beretningen hedder det: ”Overgangen fra bygning af store tankskibe til mindre skibe, hvoraf et par typer bygges parallelt, har indebåret forskellige problemer, som har givet udtryk i *større øget timeforbrug og andre produktionsmæssige besværligheder, som har været yderst kostbare* (min understregning)”⁹.

En konsekvens af produktionsomlægningen har også været en likvidering af værftet for enden af kanalen Odense Stålskibsværft, der ikke længere bygger hele skibe, men kun sektioner til Lindø. Selvom det ikke har været profitabelt at investere på Lindø, er der dog ikke den samme tydelige tendens til kapitaludtræk som vi har set på B&W. Lindø har ikke direkte købt flere aktier i andre selskaber, men følgende post i ”aktivregnskabet” kan give formodning om kapitaludtræk. Regnskabsposten ”Banker og anden pengeanbringelse” er

8. Beretning og regnskab fra Odense Stålskibsværft 1976.

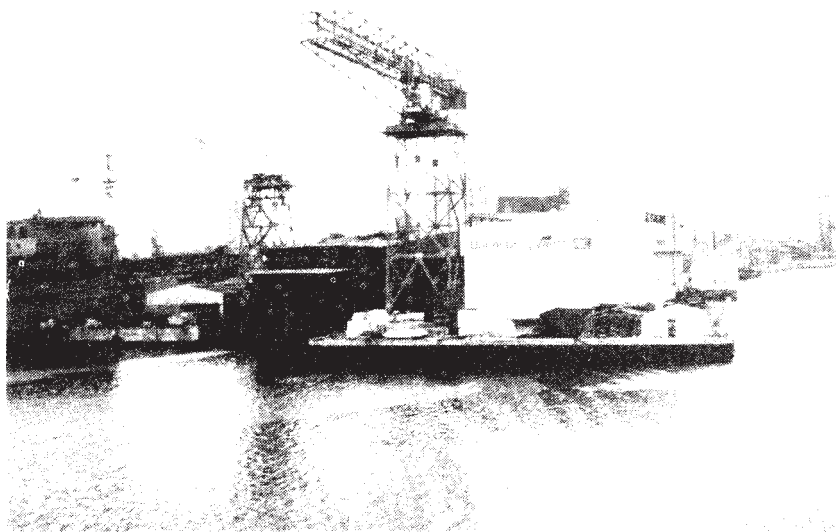
9. Beretning og regnskab fra Odense Stålskibsværft 1977.

steget fra ca. 143 mill. kr. i 1975 til 234 mill. kr. i 1977, altså en stigning på 90 mill. kr. Obligationsbeholdningen er i samme periode steget omkring 6 mill. kr. D.v.s. ligegodt 100 mill. kr. er anbragt enten i kort eller langfristede indskud i banken eller måske i pantebreve o.lign. Øget anden pengeanbringelse/bankindskud behøver ikke at være udtryk for kapitaludtræk fra værftet, men kan på den anden side heller ikke fraskrives umiddelbart, dog er posten "Banker og pengeanbringelsen" af samme nominelle størrelse som i 1974.

Alt i alt er der ikke investeret væsentlig på Lindø gennem kriseårene, hvilket sammen med produktionsomlægningen har været årsag til fald i produktiviteten. Den lavere profitabilitet på Lindø kan eller er muligvis resulteret i kapitaludtræk.

Dannebrog Værft:

Dannebrog Værft (tidligere Århus Flydedok) hører til de store værfter der er mest undergennemsnitlig teknologisk set. Værftet har ikke investeret noget særligt i perioden 1975-1977, men har derimod i perioden 1973-1975 investeret ca. 42 mill. kr. i en ny svejsehale med tilhørende beddingskran med en

Den nye svejsehale på Dannebrog Værft, hvor der fra denne kan løftes mindre sektioner op gennem taget over på beddingen, som er placeret ved siden af svejsehallen.

35 tons løfteevne og købt en brugt flydedok. Dannebrog Værft har således ligesom værfter i Ålborg og Frederikshavn søgt at udvide reparationsaktiviteten som supplement til skibsbygningen. Teknologiuudviklingen på Dannebrog Værft er middelst taget noget forskellig fra de øvrige store værfter. En del af de 42 mill. kr. blev anvendt til en svejsehal, der iflg. Beretningen fra værftet, skulle fjerne en flaskehals i produktionen, samtidig med at arbejdet fra beddingen blev indendørs arbejde. I svejsehallen kan der bygges større sektioner som kan løftes op gennem taget ved hjælp af mobilkraner værfter lejer til anledningen.

Til forskel fra Ålborg og Frederikshavn Værft, investere Dannebrog Værft ikke i ændring af stålproduktionen hen mod panel og profillinier med dertil hørende automatiske og halvautomatiske svejsemaskiner eller numerisk opskæring. På trods af den nye svejsehal muliggør bygning af sektioner, er der ikke tale om noget egentlig sektionsbyggeri, men skibsbygningen foregår stadigvæk på beddingen. Den anden store investering er reparationsdok nr. 2, der er en flydedok som kan dokke skibe op til 20.000 tdw. Efter de to forholdsvise store investeringer er det yderst beskedne investeringsbeløb værftet anvender i 1976/77. I 1976 beløb investeringerne sig til 3.9 mill. kr., hvor størsteparten var afbetaling (senere betaling) på investeringerne i 1973-1975. I 1977 blev der investeret i det anseelige beløb på 454.000 kr., et usædvanligt lille beløb i betragtning af værftets størrelse.

Da Dannebrog Værft ikke er istand til at opbygge en effektiv serieproduktion, bygger værftet mindre skibstyper af forskellig slags, fortrinsvis til forskellige redere der bestiller et skib eller to. I kriseårene har værftet bl.a. bygget to lastmotorskibe til cement, to forsyningsskibe til A. P. Møller, en bugserbåd til "Svitzer" og et RO/RO skib til en norsk reder. Ejeren af Dannebrog Værft, Holdingselskabet Dannebrog, for ikke bygget skibe på Dannebrog Værft, men på andre værfter.

Nakskov Værft:

Også på Nakskov Værft foretages der store investeringer i kriseårene. Værftet der jo som bekendt ejes af ØK, har dels investeret i nye haller, en malerhal, en svejsehal, en lagerhal, dels er der foretaget omfattende ændringer i stålafdelingen, samt indkøbt en 100 tons (løfteevne) beddingskran.

I stålafdelingen investeredes der i en produktionslinie for plane paneler og forskellige driftsmidler til halarbejdet. Investeringerne på værftet er dels finansieret ved egen kapital, dels med egnudviklingslån på 7.5 mill. kr. og tilskud fra samme på 4,5 mill. kr. Det omfattende investeringsprogram på Nakskov Værft er ikke med til at ændre produktionsgangen væsentlig. Kun panelanlægget er en

kvalitativ ændring i teknologien. Teknologien på værftet er således ikke ændret væsentligt som det var tilfældet på Frederikshavn og Ålborg Værft. Beddingsbyggeriet har de dog til fælles.

Det lave udviklingsniveau af teknologien med forholdsmæssigt stor håndværksmæssig produktion, har dog ikke forhindret værftet i starten på en serieproduktion. Det drejer sig i indeværende år om 6 skibe til rederiet ØK, ordre som var forudsætning for indgåelsen af den såkaldte Nakskov-aftale. Serieproduktionen er samtidig en realitet fordi det er produktion til eget rederi. Værftet kan ikke konkurrere om serieordrer p.g.a. undergennemsnitlig udvikling af teknologien og heller ikke selvom lønaftalen betyder billigere skibe. Overskudskapitalen der kommer fra serieproduktionen vil på trods af nedgang i arbejdernes lønstigninger ikke være stor nok til en afgørende ændring af teknologien på værftet.

Helsingør Værft:

Teknologisk set er Nakskov Værft nogenlunde udviklet i samme omfang som Helsingør Værft, der på nogenlunde samme tidspunkt investere i et panelanlæg. Værftet investerer også i numerisk styring af opskæringen som de øvrige Dan-værfter.

Helsingør Værft bygger forholdsmæssige større skibe end på Frederikshavn Værft, selvom de to værfter i de sidste år for en dels vedkomne har bygget RO/RO-skibe, men de skibe Helsingør Værft bygger er større målt i tdw. RO/RO skibene er bygget til DFDS. I kriseårene har værftet bygget en serieproduktion af skibe til Cuba der har resulteret i store overskud i 1976 og 77. RO/RO skibene som værftet har bygget to af i 1978, består for 75% vedkomne af planesektioner, hvilket betyder bedre udnyttelse af panel-linien i forhold til Cuba-skibene der kun består af ca. 45% plane sektioner. Selvom værftet med nybygninger af RO/RO-skibe i 1978 udnytter produktionsanlægget bedre og samtidig har investeret en del i kriseårene, er værftet stadigvæk teknologisk undergennemsnitlig sammen med værfterne i Nakskov og Århus.

I gennemgangen af teknologiudviklingen på de store værfter har der været tre karakteristiske træk: 1) Værfter, hvor den største produktivkraftudvikling er foregået før krisen, men hvor den ikke har skabt muligheder for bygning af det pågældende værfts skibsspecialiseringer, hvilket har medført en omlægning af produktionen til andre skibstyper. 2) Værfter, hvor der sker en kvalitativ ændring af teknologien hen mod en udvikling af arbejdets produktivkraft i krisen. Det gælder Ålborg og Frederikshavn Værft. 3) Værfter som har foreta-

Roll on/Roll off skib som ligger ved udrustningskajen på Helsingør Værft.

get omfattende investeringer, men hvor akkumulationspotentialerne er for små til at udvikle arbejdets produktivkraft. Indenfor denne kategori kan henføres Helsingør og Nakskov som er nået længst i forhold til Dannebrog Værft, hvor udviklingen har stået nærmest i stampe. Udviklingen på de nævnte værfter gør dem undergennemsnitlige i forhold til de øvrige store værfter.

Den differenterede teknologiuudvikling har til dels skabt en udvikling i profitrate hiarkiet (udtrykt gennem kapitalrentabilitetshiarkiet) der stemmer ens med denne udvikling som er sket i kriseårene, hvilket fremgår af tabel 1. Værfterne i Frederikshavn og Ålborg er i krisen blevet de mest profitable værfter af de store. Ålborg som nummer et og Frederikshavn følger efter. I bunden af hiarkiet ligger Helsingør og Dannebrog Værft, der sammen med Nakskov Værft hører til de mest undergennemsnitlige. Når Nakskov er placeret som tilfældet, skyldes det på den ene side reservearmeens løntrykkende effekt og på den anden side, hvad i den forbindelse vigtigere er, indgåelse af den frivillige lønstignings nedgangs aftale, nedfældet i Nakskov-aftalen. Løn-aftalen, med virkning fra starten af 1976, betyder nemlig at lønnen på værftet ikke bindes til arbejdsintensitetsstigninger, hvorved værfter opnår profitmæssigt set det samme som ved en udvikling af arbejdets produktivkraft. Løn-aftalens virkninger er således baggrunden for Nakskov Værfts høje placering. Ser vi bort fra det regnskabsmæssige underskud på Helsingør Værft i 1975, er profitraten steget

Tabel 1: Udviklingen i kapitalrentabiliteten absolut i gennemsnit for de store værfter i perioden 1975-1977.

Ålborg værft	0.875
Frederikshavn værft	0.559
B&W's skibsbyggeri	0.541
Nakskov værft	0.527
Odense/Lindø	0.331
Dannebrog værft	0.280
Helsingør værft	0.212

Kilde: Regnskab fra de pågældende værfter de respektive år.

anm.: Følgende regnskabsposter er anvendt for de forskellige kapitalrentabilitetskomponenter. Y: Overskud før afskrivninger og renter + udgifter til løn for arbejdere og funktionærer. W: Lønudgift til arbejdere og funktionærer. K: Bogført værdi af bygninger, dokke og driftsmidler. B&W er udregnet som B&W Industri, som domineres af værftet der tegner sig for 85% af produktionen (Omsætningen). Kapitalrentabiliteten på B&W er udregnet ved at dividere overskud før renter og afskrivning med den bogførte værdi af bygninger, dokke og driftsmidler.

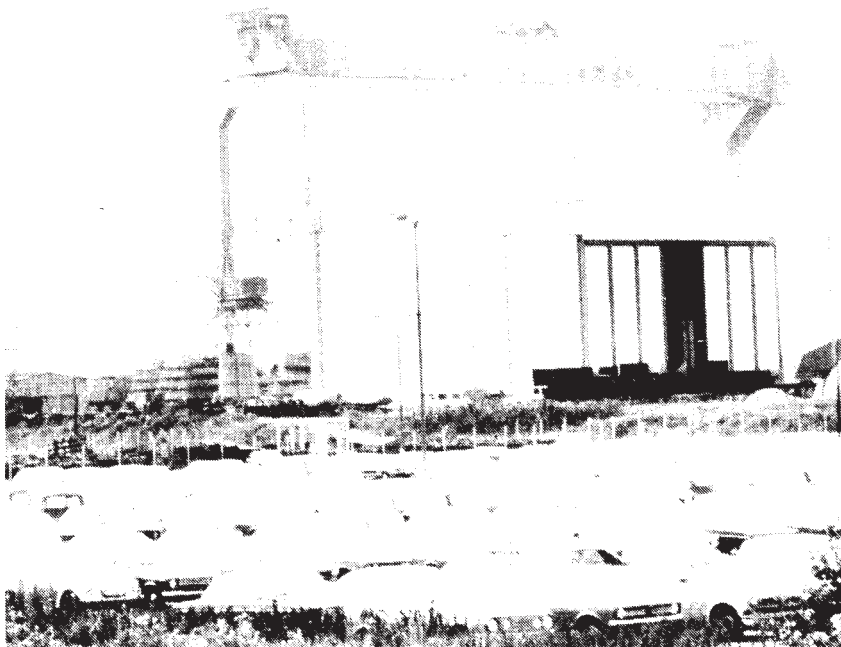
væsentlig i både 1976 og 1977. Indførelsen af panellinien og den numeriske styring af opskæringen er sammen med arbejdsintensitetsstigninger årsagen til den teknisk-fysiske arbejdsproduktivitet på værftet er steget omkring 50% fra 1975-76, et intensitetsniveau der holder sig på samme niveau i 1977¹⁰. Reservearmeens løntrykkende og indirekte intensiverende effekt, har hindret at lønnen ikke i afgørende omfang har været bundet til stigningerne i arbejdsintensiteten. Derfor stiger profitraten på Helsingør Værft i både 1976 og 77. På Dannebrog Værft (tidligere Århus Flydedok) er der ikke sket hverken afgørende teknologiske ændringer eller stigninger i arbejdsproduktiviteten som kan ændre værftets lave placering i profitraterhiarkiet. Hvis der hverken sker afgørende teknologiske ændringer eller yderligere arbejdsintensiveringer som kan modsvare værftets forværrede rentabilitet, vil krisens eventuelle uddybning og længde være afgørende for om værftet på længere sigt kan overleve. Lindø's lave placering i profitraterhiarkiet skyldes ikke så meget teknologiudviklingen som det er produktionsomlægningens følger. Værftets rentabilitetsproblemer modsvares af den såkaldte Lindø-aftale der på mange måder minder om Nakskov-aftalen¹¹.

10. Den teknisk-fysiske arbejdsproduktivitet er udregnet ved at dividere deflateret materialeforbrug med det gennemsnitlige antal ansatte metalarbejdere de respektive år.

11. For en mere udførlig behandling af Lindø og Nakskov-aftalen, se da den senere artikel i dette nummer: "Lønssystemer i krisen".

Lindø-aftalen med virkning fra midten af 1978 vil således profitmæssigt betyde det samme som det har været tilfældet med Nakskov-aftalens virkninger, nemlig forøget profitproduktion gennem en løn-aftale, hvor lønnen ikke på samme måde som tidligere bindes til stigninger i arbejdsintensiteten.

På B&W, der sammen med Lindø er det mest teknologisk veludviklet, er placeret blandt de højeste, hvilket på den ene side skyldes Panamax produktionens store overskud, og på den anden side de forholdsmæssige mindre investeringer som gør at der er mindre der skal forrentes, hvilket alene af den grund kan få profitraten til at stige. Det er selvfølgelig farligt på længere sigt at investere mindre, men så er der på den anden side mindre kapital som skal forrentes. Der skabes overskud som ikke investeres. Netop dette er tilfældet på B&W, hvad vi tidligere har vist. Når det i 1978 ikke er rentabelt at investere i B&W værft skyldes det, at der ikke kan opnås serieordrer til andre rederier. Indføres der eksempelvis numerisk styring af opskæringen ville dette medføre en forøgelse af produktionen i panelværkstedet. Det er ikke noget problem, men i de arbejdsintensive delproduktioner (dækselproduktionen, buede sektionfremstillinger) er resultatet en forøgelse

(foto: HV-gruppen) Portalkranen på Lindø.

af beskæftigelsen, hvilket således direkte er med til at mindske produktiviteten. Sålænge B&W bygger på vågeblus kan det ikke betale sig at investere væsentlig, da den nuværende Multiflex-produktion, godt nok er i serier, men der er ikke en ordreliste så lang, så det kan betale sig at investere den nødvendige kapital til afgørende teknologiændringer. Det er også derfor B&W får en mere glidende produktionsgang uden at investere. Krisens varighed vil være med til at afgøre om B&W nu vil udvikle sig til at være et undergennemsnitlig set med danske øjne. Denne udvikling med ikke at investere mere end produktionsanlægget kun lige er intakt, kan på længere sigt betyde en lukning af værftet.

Det er ikke underligt, at de kapitaler der har akkumuleret overgennemsnitlig i krisen, er dem der i starten af 1978 har den længste ordreliste. Det gælder netop Frederikshavn og Ålborg. Her betyder omskifteligheden i skibstyper foreløbig at RO/RO skibene på Frederikshavn Værft kan blive genstand for flere ordre, ligesom der muligvis kan opnås flere ordre til militæret, da værftet har bygget motortorpedobåde. Ålborg Værft søger som supplement til færge og passagerskibsproduktionen, dels at udvide den alternative produktion, dels at bygge fiskeskibe og endelig finskeinspektionsskibe, hvis Udenrigsministeriet vælger værftet. B&W satser på andre skibstyper. Der skulle være opnået ordrer på seks fiskefartøjer (hæktrawlere) til Uruguay, samt skibsdele til trawlere til Færøerne. B&W satser samtidig på at udvikle Multiflex-skibet så der kan sejles i arktiske farvande, en skibstype værftet håber Sovjetunionen vil interessere sig for. På Lindø er der udviklet en ny type isbrydere, der muligvis kan give ordre til den danske stat, jfv. "aktuelt", mandag 6/11-1978.

De store værfter er således overordentlig interesserede i at få fingrene i de ordrer staten vil udbyde i fremtiden i forsøg på at mildne krisen i værftsbranchen. De store værfter bygger altså nærmest hvad det skal være, bare det kan foregå i serier på 2-4. Konkurrencen om statsordrene kan gøre det hedt for værfter i Nakskov, Helsingør og Århus, hvis da staten ikke direkte placere ordre uden konkurrence herom, men vælger såkaldte beskæftigelseshensyn. Selvfølgelig bliver det ikke kun konkurrencen om statsordrer, der kan gøre det hedt for de undergennemsnitlige værfter. Krisen i det hele taget har større indvirkning, men indtil nu har krisen ikke vist sig som en afgørende hindring for en fortsat akkumulation.

4. Beskæftigelsen i krisen

De værfter som i kriseårene har været udsat for den største beskæftigelsesnedgang er først og fremmest de værfter der er nået længst teknologisk set, nemlig

B&W og Lindø. På de øvrige værfter specielt Ålborg, Helsingør og Nakskov værfter er der også sket en temmelig stor beskæftigelsesnedgang i kriseårene. Dette kunne jo umiddelbart tyde på at ordremængden på værfterne er faldet og beskæftigelsesnedgangen skal tages som udtryk for dette. Det er givet at værfternes ordrebøger er blevet mindre gennem krisen uden det dog har resulteret i en produktionsnedgang. Hvorfor der så kan konstateres massefyringer fra de store værfter, er således udgangspunktet for det følgende.

Ordrebøgerne er blevet tyndere i de sidste par år og skal man tro avisreferater fra den nye rapport fra Handelsministeriets kontaktudvalg vedr. skibsværfter, sker der yderligere masseafskedigelser indenfor værftsbranchen i løbet af 1979, hvis der ikke kommer flere ordrer i løbet af året. Iflg. Handelsministeriets rapport skal der fyres endnu 6000 værftsarbejdere i løbet af 1979 (hvis der ikke i løbet af året kommer flere ordrer), således at antallet af værftsarbejdere er nede på 5000 mand mod 16000 i 1975. Det skulle specielt betyde store afskedigelser på Lindø og Nakskov; mindre på B&W og Dannebrog, imens Dan-værftsgruppens værfter i Ålborg og Frederikshavn ikke skulle blive berørt.

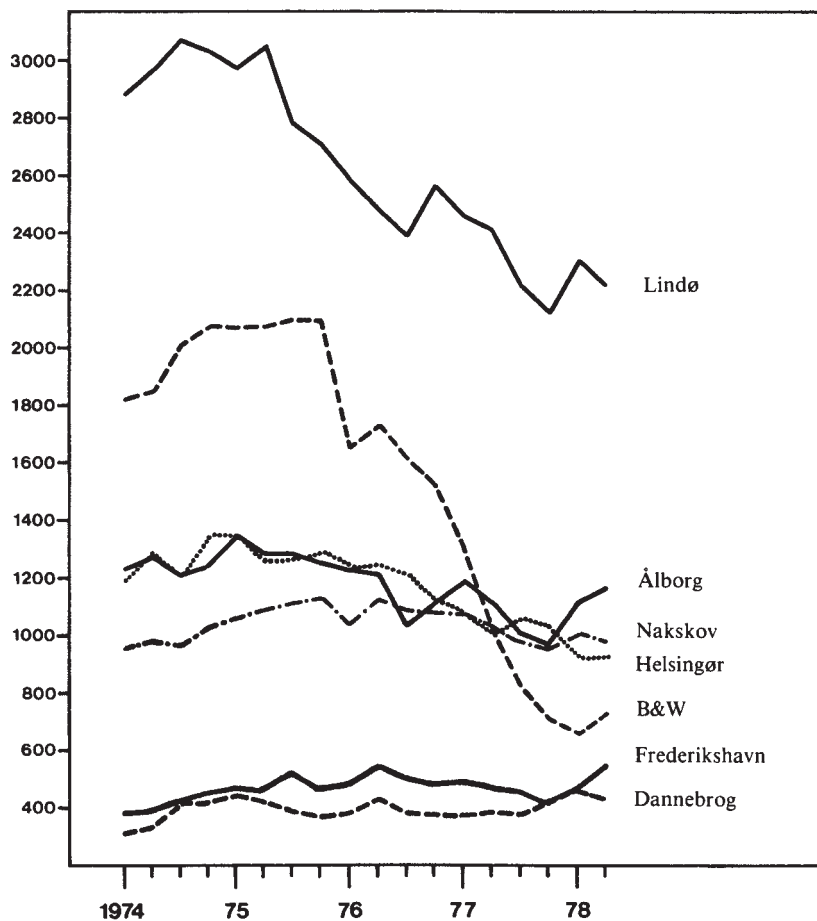
Samtidig med Handelsministeriets rapport, kunne de selvsamme aviser ovenikøbet samme dag, berette om afskedigelser af 500 mand på Ålborg Værft imens de varslede 800 mands afskedigelse på Nakskov Værft kunne reduceres til 400, hvis en ordre til Pakistan blev en realitet, hvad der skulle være gode muligheder for ved hjælp af *en 100% statslig finansiering*.

Selvom Handelsministeriets rapport er i god overensstemmelse med de vurderinger der her er lagt frem m.h.t. de undergennemsnitlige værfter, skal man ikke være blind for, at rapportens dystre udsigter er fremstillet på baggrund af værfterne, der har leveret materialet til rapporten, har en klar interesse i, at staten, dels bestiller flere skibe, dels via u-landshjælpen køber skibe på de danske værfter. Staten skal jo legitimere at den optræder som krykke for de synkende skuder. Rederne skal ikke selv placere ordrer på deres respektive værfter; det sørger staten for.

Vi har for det første set at rapporten ikke stemmer ens med afskedigelserne på Ålborg Værft og for det andet, at de fleste værfter satser på at få del i statsordrer, da værftere har specialiseret sig i de skibstyper der har statens interesse. Det er der for så vidt ikke noget underligt i, men det er besynderligt, at de værfter vi har nævnt, alle har specialiseret i hver sin skibstype. Lindø med isbrydere, Ålborg med fiskeinspektionsskibe, Frederikshavn med militær skibe og på Nakskov og Helsingør Værft bygges der passagerskibe. De to sidstnævnte har allerede opnået statsordre på færger, hvor Helsingør til og med opnåede ordre ved at Nakskov kunne bygge færgerne billigere, hvilket vidner om statens politik overfor såkaldte beskæftigelseshensyn. Helsingør fik en ordre, Nakskov to ordrer på færgerne. Statsordrene opnås samtidig uden konkurrence med udenlandske overgennemsnitlige værfter og opnår

derved en højere pris end de ellers ville have opnået på verdensmarkedet. Bygges der i serier på to eller flere, kan teknologiændringer og arbejdsintensivering gennem ændrede lønsystemer/lønftaler, betyde en væsentlig indtjening til værfterne. Staten kan være medvirkende til at det ovenikøbet igen kan blive profitabelt at forøge investeringerne på værfterne, når eller hvis staten er villig til at fylde lidt i værfternes ordrebøger. Alt i alt er det

Figur 4. Udviklingen i beskæftigelsen på de store danske værfter i perioden 1974 til april kvartal 1978. Beskæftigelsen er opgjort kvartalsvis.

Kild e: Lønstatistikker fra metalarbejderforbundet fra Provensen og København de respektive kvartaler.

spørgsmålet i hvor høj grad Handelsministeriets rapport kan være strømpil for beskæftigelsesudviklingen i værftsbranchen også når det førnævnte fra Ålborg Værft inddrages i overvejelserne, men et er dog sikkert; foreløbig er beskæftigelsen generelt på værfterne faldet i løbet af perioden 1975 til slutningen af året 1978 (oktober 1978).

I fig. 4 over beskæftigelsen af metalarbejdere på de store værfter, kan det ses, at det især er B&W, Lindø og Helsingør der er beskæftigelsesmæssigt hårdest ramt af krisen. På de fleste værfter er der gennem kriseperioden afskediget metalarbejdere der er den største arbejderkategori og består samtidig af specialarbejdere og skibstømre. På Dannebrog Værft har beskæftigelsen været ret konstant, hvilket også gælder Frederikshavn Værft, hvor der ovenikøbet er sket en stigning i de første to kvartaler af 1978. På Ålborg Værft er beskæftigelsen også steget i de to første kvartaler af 1978, men med de førnævnte varslede afskedigelser på 500 mand, vil de personer som har været med til at færdiggøre de ordrer der skal være færdige inden 1. januar, afskediges sammen med yderligere andre. Samlet er beskæftigelsen på Ålborg Værft faldet. Beskæftigelsesnedgangen har således været størst på Helsingør, Lindø og B&W, mellemstor nedgang på Ålborg og Nakskov, imens beskæftigelsen på Frederikshavn og Dannebrog stort set har været ret konstant, dog er beskæftigelsen på Nakskov Værft steget i de første kvartaler af 1978.

Beskæftigelsesnedgangen på de nævnte værfter skyldes imidlertid teknologiske frisættelser, således at de store investeringer på B&W og Lindø i perioden 1973-1975, investeringerne på de øvrige i perioden 1975-77, har medført fyringer, hvor teknologien har erstattet eller om man vil, udstødt arbejdskraften. Dette er dog ikke hele forklaringen på den overordentlig store beskæftigelsesnedgang på B&W. De sidste Bulk-carrier B&W byggede med en så stor effektivitet at regnskaberne i 1976 og 1977 viste store overskud, ovenikøbet for første gang siden 1965, skyldtes serieproduktionens effektivitet. Baggrunden for effektiviteten er, at de store investeringer i perioden 1973-75 ikke bare resulterede i produktivitetstigninger, men hvad der for B&W kapitalen var lige så vigtigt; teknologiændringerne havde betydet frisættelse af arbejdskraft. Bulk-carrier produktionen stoppede i og omkring sommeren 1977, og starter for alvor de fyringer som havde baggrund i produktionsomlægningen. Men allerede før Bulkcarrier produktionen stoppede var der frisat arbejdskraft, jvf. fig. 4. Derfor skyldes en del af fyringerne på B&W ikke produktionsomlægningen, men teknologiske frisættelser efter det store investeringsprogram i perioden 1972-75. Dette var også tilfældet ved de store investeringer i 1959-1961, her kom de teknologiske frisættelser også et stykke tid efter investeringerne var foretaget.

På Lindø sker der også teknologiske frisættelser frem til produktionsomlægningen i midten af 1976. Produktionsomlægningen resulterer som tidligere

nævnt i besværligheder i produktionsgangen på værftet, da der ikke var opnået erfaring med andre skibstyper end tankskibe og enkelte Bulk-carries. Derfor stiger beskæftigelsen på Lindø i slutningen af 1976, og først et år senere er beskæftigelsen på samme niveau som før produktionsomlægningen. Derefter er produktionsomlægningsproblemerne overstået, hvilket betyder genetablering af de teknologiske frisættelser, se fig. 4. Beskæftigelsesstigningen i slutningen af 1977 skyldes færdiggørelse af skibe, som skal i dette tilfælde afleveres inden året er omme.

Samme beskæftigelsesstigninger i bestemte tidspunkter af året kan også ses af beskæftigelsesudviklingen på de øvrige værfter. På Helsingør Værft er beskæftigelsen procentvis faldet i samme omfang som på Lindø, imens den på Ålborg Værft er faldet noget mindre. I perioder, specielt på Ålborg Værft, er den frisatte arbejdskraft igen blevet opsuget. Dette er ligeledes tilfældet på Frederikshavn Værft, hvor bygningen af reparationsdokken (Dok 4), har opsuget den frisatte arbejdskraft fra stålafdelingen, hvor investeringerne i perioden jo koncentredes ligesom på Ålborg Værft. Samlet er beskæftigelsen på Frederiksværk Værft udviklet sig konstant. Værftet er således det eneste hvor den frisættelse arbejdskraft igen er blevet opsuget. Selvom beskæftigelsen på Dannebrog Værft ligesom Frederikshavn Værft samlet har været nogenlunde konstant, skyldes det modsat Frederikshavn Værft, at der ikke har fundet nogle teknologiske frisættelser sted, da værftet ikke har foretaget nogle afgørende teknologiske ændringer.

Beskæftigelsesudviklingen på værfterne har i perioden 1975 og frem, samlet været faldende. Imidlertid var årsagen til dette, teknologiske frisættelser. Til forskel fra udviklingen før krisen, er arbejdskraften i værftsbranchen i den nuværende krise ikke blevet opsuget. D.v.s. at den store nedgang i beskæftigelsen i værftsbranchen ikke kan henføres til at der findes en overkapacitet og som følge deraf, fald i beskæftigelsen. Fordi, skibsproduktionen i kriseårene ikke er faldet, tværtimod er den på enkelte værfter steget. Derfor kan vi fastslå, at be-

Tabel 2: Udviklingen i den procentvise andel af skibsbyggere i dok og hal, svejsere og maskinarbejdere om bord på Lindø april kvartaler i perioden 1970-1978.

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Maskinarbejdere om bord	8.1	6.3	6.8	6.7	6.1	8.1	7.0	9.7	11.5
Skibsbyggere i hal	20.5	21.8	20.5	18.0	20.5	19.6	20.7	19.4	17.4
Skibsbyggere i dok	7.1	7.1	9.0	9.9	8.4	7.5	8.3	6.2	6.3
Svejsere	27.7	30.7	31.4	35.1	35.2	33.2	31.3	30.4	25.6

Kilde: Lønstatistik fra provinsen de respektive år. Dansk metalarbejderforbund.

skæftigelsesnedgangen primært er bestemt af de store teknologiske ændringer før og i krisen; ikke som følge af overkapacitet, men på baggrund af teknologiske frisættelser. B&W er undtagelsen fra branchen generelt. På værftet er der sket store teknologiske frisættelser, men størstedelen af beskæftigelsesnedgangen skyldes dog overkapacitet.

Den faktiske teknologiske frisættelse der her er konstateret i værftsbranchen er, som det fremgår af navnet, arbejdskraft der erstattes af maskiner. I tabel 2 over hhv. udviklingen i skibsbyggere i hal og dok, svejsere og maskinarbejders procentvise andel af den samlede beskæftigelse på Lindø i perioden 1970-1978 (apr. kvartal) fremgår det tydeligt, at de teknologiske frisættelser først og fremmest berører svejsere og skibsbyggere i dok. Derimod er beskæftigelsen relativt konstant for skibsbyggere i hal procentvis betragtet, i modsætning til maskinarbejdere ombord der ikke er blevet fyret i samme omfang som de øvrige arbejderkategorier.

Siden april kvartal 1974 er der sket en forholdsmæssig stor afgang af svejsere først og fremmest fra hallerne, hvor svejserne er fyret som følge af indførelsen af profilpåsetningsmaskinen der jo svejser profilerne automatisk, samt som følge af indførelse af automatiske svejsemaskiner iøvrigt. Med indførelsen af unitsektioner og samtidig en tredobling af sektionstørrelsen frigøres der både svejsearbejde og skibsbygningsarbejde i dokken, hvilket således også har betydet en forholdsmæssig større nedgang i beskæftigelsen af skibsbyggere i dokken. Da

en del svejsere beskæftiges i dokken er begge arbejderkategorier i forhold til de øvrige arbejderkategorier været udsat for en større afgang i forhold til skibsbyggere i hal og maskinarbejdere om bord. Men der er sket en frisættelse af alle arbejderkategorier, fyringerne er dog først og fremmest koncentreret der hvor de største investeringer i produktionen har fundet sted.

De frisættelser vi her har set fra Lindø vil i samme udstrækning have foregået på de øvrige store værfter, her koncentreret i stålafdelingerne, da alle værfters investeringer er koncentreret der, men i mangel på statistik med samme arbejderkategoriinddeling som i Lindø eksemplet, umuliggøres samme empiriske betragtninger for de øvrige store værfter. Et er dog sikkert, nemlig at de store investeringer i værftsbranchen i perioden 1975-1977 har resulteret i teknologiske fyringer generelt i branchen. En anden årsag til beskæftigelsesnedgangen er, at omfanget af skifteholdsarbejde er faldet, hvilket har forstærket beskæftigelsesnedgangen.

5. Afslutning

Afslutningsvis kan vi opsumere omkring hvori den nuværende krise består. De to største værfter B&W og Lindø er de værfter som specielt har rettet deres produktion mod verdensmarkedet. Den sene udvikling og samtidige undergennemsnitlige udvikling af arbejdets produktivkraft har gjort disse værfter undergennemsnitlige i forhold til konkurrenterne, som der har specialiseret sig i samme skibstyper, som der på verdensbasis er bygget den overvejende del af, nemlig hhv. tankere/supertankere og Bulk-carries. Det, at både B&W og Lindø ikke i krisen kan opnå ordre på deres bygningsspecialitet, er således udtryk for deres overgennemsnitlige kostpriser. Disse er resultat af, at de to værfter har akkumuleret mindre end deres oversøiske konkurrenter, hvilket i krisen betyder, at begge værfter er starten på en produktion af andre skibstyper.

Da det vil kræve en større kapital end B&W selv er istand til at oparbejde for at kunne konkurrere med de oversøiske værfter, er profitten istedet anvendt til at investere i mere profitable brancher, altså i brancher hvor profitalraten er højere end i værftsbranchen. På Lindø gælder det samme som på B&W, men som vi tidligere har nævnt behøver stigningen i Lindø's regnskabspost "Banker og anden pengeanbringelse" ikke være udtryk for kapitaludtræk. Forudsatte vi at begge værfter kunne tilveje den nødvendige kapital så de blev istand til at tage konkurrencen op med de øversøiske værfter, ville det samtidig kræve et markedsboom. Da dette ikke er tilfældet, ville afgørende teknologiske ændringer

som jo kun kan føre til udvidelse af kapaciteten, ikke være rentabel. Derfor er det mere profitabelt at investere i andre brancher. Samtidig får B&W en mere glidende produktionsgang ved ikke at investere. Bedre udnyttelse af anlægget og dermed arbejdskraften, betyder stigende profitrealisering uden nævneværdige investeringer. Dette ses af at Bulk-carrier produktionen frisatte arbejdskraft, som er udtryk for, at værftets store investeringer i perioden 1972-75 er indkøbt. Som det fremgik af gennemgangen af de store investeringer i 1959-1961 tager det mellem et og to år før investeringerne resulterer i frisættelse af arbejdskraft. På mange måder er Lindø's situation i 1977/78 lig den på B&W. Lindø's investeringsboom i samme periode resulterer i en frisættelse efter et par år, men produktionsomlægningen betød en forværring af profitrealiseringen. Værftet modsvarer dette gennem Lindø-aftalen, der vil få profitraten til igen at stige.

Overakkumulationskrisen resulterer i udrensning af undergennemsnitlige værfter. Da disse var undergennemsnitlige udviklet teknologisk set, opnåede de en stadig lavere andel af den samfundsmæssige profitmasse, hvorved det altså var urentabelt at opretholde disse værfter. Dette gav sig udtryk i udrensning af Nordhavn Værft, Odense Stålskibsværft og Sønderborg Værft for at nævne nogle af de mellemstore værfter.

Et yderligere krisetræk er, at den teknologisk betingede frisatte arbejdskraft ikke opsuges. Det har betydet massefyringer indenfor værftsbranchen. Baggrunden for de teknologiske frisættelser var den skærpede konkurrence som følge af kriserne i 1971/72 og den nuværende krise. Den skærpede konkurrence som følge af krisen i 1971/72 førte til afgørende teknologiske ændringer på B&W og Lindø i perioden frem til 1975, hvor der skete en udvikling af arbejdets produktivkraft, altså de to store værfter begynder at akkumulere intensivt. De øvrige værfter mærker først den skærpede konkurrence omkring den nuværende krises gennemslag. Den skærpede konkurrencekamp fører til en intensiv akkumulation specielt på Frederikshavn og Ålborg Værft. Selvom teknologiændringerne på den ene side er et resultat af den skærpede konkurrencekamp, var den på den anden side en nødvendig forudsætning for at intensivere arbejdet yderligere. Arbejdsproduktiviteten, den teknisk-fysiske, havde i perioden 1973-75 nærmest været konstant når branchen betragtes som helhed, jvf. fig. 3. På Helsingør Værft løses akkumulationsproblemerne gennem en væsentlig forøgelse af arbejdsproduktiviteten på baggrund af indførelsen af numerisk styring af opskæringen og panel-linien, uden at dette modsvarer af samme store lønstigninger, hvorved profitraten på Helsingør Værft steg fra at være negativ i 1975 til et niveau i 1976 og 77 der svarer til værfterne i Frederikshavn, Nakskov og på B&W. Dannebrog Værft er således det eneste værft af de store der ind til og med 1977 ikke har taget skridt mod at forsøge at ændre den faldende profitabilitet på værftet. På Nakskov Værft er akkumulation for lille til at der kan akkumuleres intensivt, men dette problem får kapitalen løst

gennem lønaftalen på værftet. Lønaftalen betyder nemlig at lønnen ikke bindes til stigninger i arbejdsintensiteten/arbejdsproduktiviteten og værftet opnår det samme som ved en intensiv akkumulation.

Den intensive kapitalakkumulation var altså baggrunden for de teknologiske frisættelser. Problemstillingen for værfterne i kriseperioden er således de samme som da den intensive akkumulationsfase var på dagsordenen for totalkapitalen i starten af tresserne. Da totalkapitalen ændrede akkumulationsformen skete de samme teknologiske frisættelser, hvilket jo fremgik af de relative frisættelser fra fig. 2.

Det er en udbredt opfattelse at det at værfterne ikke har så store ordrebøger kan tages som et krisetegn. Til dette kan man svare, at det ikke behøves at være et krisetegn, hvis vel og mærke der ikke er tale om, at værfterne ikke er i besiddelse af ordrer. Forskellen på tidligere tider specielt før krisen, er at ordrebøgerne ikke bugner som tidligere, men det er ikke ensbetydende med at værfterne ikke har ordrer. Ind til og med 1978 har værfterne haft ordre nok til forøget produktion. De store tykke ordrebøger er samtidig et specielt værftsfænomen, da det ikke er normalt at virksomheder har ordre til tre til flere år frem, hvad der har været tilfældet for flere værfter. Da værfterne samtidig i et stort omfang bygger til eget rederi, er der ikke noget underligt i at værftsejerne ikke bestiller skibe til flere år frem i tiden, fordi sæt nu om de om f.eks. tre år slet ikke kan anvende de skibstyper som de, for at være i besiddelse af en tyk ordrebog på eget værft, har bestilt. Altså tykke ordrebøger siger ikke noget om hvorvidt et af de danske værfter skal nedlægges eller ej, det der er afgørende at vurdere, er om det er profitabelt at investere i værfterne. I perioden 1975-1977 under krisen har det, som det tidligere er påvist, været særdeles profitabelt at investere i værfterne. Faktisk skal man mange år tilbage for at kunne konstatere en så høj profitrate som i kriseårene, og aldrig har investeringsaktiviteten været så stor som før krisen og under denne.

Samlet kan vi sige at værfterne som følge af den skærpede krisekonkurrencekamp har reageret enten ved at akkumulere intensivt eller ved enten gennem lønaftaler at opnå de samme virkninger som den intensive kapitalakkumulation, eller slet og ret at forøge profitproduktionen gennem arbejdsintensiveringsstigninger uden disse modsvares af samme tendenser til lønstigninger. Sidstenævnte, nemlig de lave lønstigningstakter er samtidig bestemt af dannelsen af reservearmeen fra de teknologisk betingede frisættelser fra de forskellige værfter.

LØNSYSTEMER I KRISEN

Allan Andreassen,
Søren Kerndrup og
Tyge Kjær

Diskussionen af *arbejderklassens situation* under krisen kredser med god grund omkring kampen mod indkomstpolitikken på den ene side og styrkelsen af arbejderklassens faglige organisationer på den anden side.

Med denne artikel ønsker vi at tilføje diskussionerne nogle elementer, som vi mener bliver overset: nemlig betydningen af kapitalismens objektive tvangslove. Arbejderklassen står ikke kun overfor en kamp mod statslig indkomstpolitik og arbejdsgiverpolitik. Den har hele den kapitalistiske produktionsmåde, dens lovmæssigheder og deres virkemåder imod sig. Selv den mest effektive fagforeningspolitik vil komme til kort overfor kapitalismens tvangslove. ”Da det må erkendes ...”, hedder det i fagforeningsmanifestet fra 1886,¹⁾ ”at den privatkapitalistiske Produktionsmåde *stadig vil være en Hindring* for at tilvejebringe Lykke og Tilfredshed i Samfundet, udtaler Kongressen sin anerkendelse af de socialistiske Principper”.

Denne erkendelse må fastholdes; udviklingen har intet ændret siden 1886; kapitalismen er den *egentlige* hindring og byrde for arbejderklassen, og ikke den ene eller den anden politik isoleret betragtet.

Med artiklen forsøger vi at påvise de objektive ændringer i arbejderklassens kampbetingelser, som den kapitalistiske krise påtvinger arbejderklassen. Arbejderklassens aktuelle styrke hentes ikke ud af den blå luft, men hænger ubønhørligt sammen med kapitalismens direkte virkninger på arbejderklassen og dens organisationsmuligheder.

For arbejderklassen er den umiddelbart vigtigste virkning af krisen en faldende beskæftigelse. Den får reservearméen til at vokse og dermed forøges også trykket på arbejdslønnen gennem konkurrencen fra arbejderklassens ubeskæftigede del.

Reservearméens størrelse, sammensætning, og hvor bevægelig den er, udgør derfor *det materielle grundlag* for arbejderklassens styrke og svaghed, når det drejer sig om at forsvare arbejds- og levevilkårene.

1. Kongresbeslutning fra 27.-29. august 1886, *punkt 1c* (vores fremh.); udsendt af ”Udvalget for de samvirkende Fagforeningers Fællesvirksomhed” (centralorganet), november 1886. Her udtrykkes i stor udstrækning de samme synspunkter, som Marx gjorde gældende i Første Internationale.

Hermed afvises ikke betydningen af f.eks. den statslige indkomstpolitik og skattepolitik; eller LO og DA's løntilbageholdelsespolitik ved de generelle overenskomster; Arbejdsgiverforeningens præmiering af arbejdsgivere, som har vist sig modstandsdygtige overfor "lønhamstringen", og deres samtidige afstraffelse af arbejdsgivere, som ikke står imod; eller kriminalisering og retsforfølgelse af strejker og arbejdspladsaktioner. Men vores hovedsynspunkt er, at disse magtforanstaltninger ikke kunne gennemføres og få reelle virkninger, hvis arbejderklassens styrkepositioner ikke var blevet svækket gennem den voksende reservearmé som en følge af krisen.

Sagen kunne betragtes omvendt: de nævnte foranstaltninger (og flere til) kan ses som et forsøg på at *fremskynde, formidle og almengøre* den voksende reservearmés løntrykkende virkninger; deres succes vil afhænge af, i hvor stor udstrækning reservearméens løntrykkende virkninger er almene eller dominerende for hele arbejderklassen, hvor desorganiserende og opsplittende reservearméen virker; og vil således afhænge af, hvilken modstand arbejderklassen dagligt på arbejdspladserne er i stand til at yde under den voksende reservearmés svækkelse af arbejderklassens styrkepositioner. De forskellige politikker kan derfor opfattes som en subjektiv sammenfatning af kapitalismens objektive tvangslove under krisen. Men uanset om denne sammenfatning finder sted eller ej, f.eks. i form af statslig indkomstpolitik, så vil de objektive tvangslove alligevel gøre sig gældende overfor arbejderklassen.

Vi skal behandle disse tvangsloves virkninger eksemplarisk med udgangspunkt i *lønudvikling, lønftaler og lønsystemændringer indenfor skibsværftindustrien* og her belyse den rolle, som reservearméen spiller for værftsarbejdernes forsvar for arbejds- og levevilkårene.

I artiklen går vi frem på følgende måde: først behandler vi arbejdslønnens udvikling generelt (afsnit 1); så behandler vi akkordlønsystemers virkning på arbejdslønnen (afsnit 2). Dernæst behandler vi den konkrete udvikling i værftsindustrien (afsnit 3).

1. Reservearméen og dens virkninger

Der er ikke en direkte sammenhæng mellem den samlede industrielle reservearmé og udviklingen af arbejdslønnen på en bestemt fabrik. Det hænger sammen med to forskellige former for ændringer i arbejdslønnen. Den ene form for ændringer angår arbejdslønnens generelle og mere langsigtede udvikling,

mens den anden form angår svingninger i arbejdslønnen på grund af lokale svingninger af arbejdsmarkedet i relation til en bestemt branche. Vi skal belyse forskellen mellem disse to former i det efterfølgende.

1. *Generelle ændringer i arbejdslønnen* hænger sammen med kapitalakkumulationens historiske forløb, og er et spørgsmål om forholdet mellem arbejderklassen og totalkapitalen. Den er stort set udelukkende reguleret ved den industrielle reservearmés forøgelse eller formindskelse, som er en følge af skiften i den industrielle cyklus. Det afgørende er arbejdslønnens størrelse er omskifteligheden i størrelsesforholdet mellem den aktive industrielle armé og den industrielle reservearmé.²⁾ Vi skal se på, hvordan denne omskiftelighed veksler med kapitalakkumulationen.

Vokser den organiske sammensætning gennem udvidelse af maskindriften i produktionen og vokser arbejdsproduktiviteten gennem intensivering, dannes der en variabel overskudskapital, som er overflødig i forhold til den allerede anlagte kapital, og som fører til frisættelse af arbejdskraft og dermed forøgelse af den industrielle reservearmé. Hvis profitproduktionsbetingelserne er gunstige vil den frisatte arbejdskraft straks opsuges påny gennem en ekspansion af totalkapitalen. ”På denne måde bliver arbejderne hele tiden snart jaget ud af fabrikkerne, snart trukket ind i dem, slynget frem og tilbage og dette mens der hele tiden sker ændringer i køn, alder, faglige færdigheder hos dem, der ansættes.”³⁾

Det er faktisk situationen i 1960’erne og begyndelsen af 1970’erne. Den intensive kapitalakkumulation fører til både frisættelse af arbejdskraft gennem udvidelse af maskindriften i produktionsprocessen og til opslugning af arbejdskraft gennem kapitalens kvantitative ekspansion. Det har da også til resultat, at den industrielle beskæftigelse stort set er konstant i perioden, selvom disse konstante tal rummer store svingninger de enkelte brancher imellem, og i køn, alder og faglig sammensætning af de industrielt beskæftigede.

Men situationen ændres ved krisegennembruddet i 1974/75. Den industrielle reservearmé begynder at vokse yderligere. Det hænger sammen med to forhold: for det første indskrænkninger i den produktivt fungerende kapital gennem helt eller delvise braklægninger, og for det andet fortsat - og iøvrigt stigende - frisættelse af variabel kapital uden (som tidligere) modsvarende opslugning af den frisatte arbejdskraft. Den voksende og i de efterfølgende år kraftigt stigende

2. Gennem kapitalismens virkninger på arbejderklassen *spaltes* den hele tiden op i to dele: den aktive industrielle armé (de beskæftigede) og den industrielle reservearmé (de ubeskæftigede). Reservearméen er sammensat af en række forskellige dele; den vigtigste skelnen er, om den er *flydende* eller ej, d.v.s. om den omgående kan bringes ind på fabrikkerne eller ej. Reservearméens aktuelle sammensætning er behandlet i *Bo Elling Nielsen: Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen; KURASJE 18, 1978, s. 103-135.*

3. *K. Marx: Kapitalen, København 1971, 1:3, s. 651.*

reservearmé danner det egentlige grundlag for den generelle udvikling i arbejdslønnen i form af stigende løntryk.

Nogle tal kan illustrere forholdet mellem den teknologisk betingede *frisættelse* på grund af stigninger i kapitalens organiske sammensætning og *opsugning* på grund af kapitalens kvantitative vækst.⁴

I 1973 blev der frisat knap 26.000 arbejdere og funktionærer i industrien gennem teknologisk udvikling. Nettobeskæftigelsen voksede med 13.500 mand i industrien; det betyder, at der blev opsuget knap 40.000 mand gennem kapitalens kvantitative vækst. Krisen bryder igennem i slutningen af året, så 1973 er - året taget som helhed - ét af de sidste ekspansive år i den intensive akkumulationsfase.

I 1974 frisattes ca. 48.000 mand i industrien gennem iøvrigt historiens største investeringer i driftsmidler. Den samlede beskæftigelse faldt med ca. 13.000 mand. Modsvarende hertil fandt der en opsugning sted på mindst ca. 35.000 mand (mindst, fordi der også er sket en opsugning af den arbejdskraft, som er frisat gennem braklægninger i dette år; det er vi imidlertid ikke i stand til at beregne størrelsen af).

I 1975 frisattes ca. 34.000 mand i industrien gennem den teknologiske udvikling; den samlede beskæftigelse faldt med ca. 38.000 mand. I modsætning til 1974 sker der således ikke en nettoopsugning af den frisatte arbejdskraft, men beskæftigelsen falder yderligere med 4.000 mand på grund af produktionsindskrænkninger. 1975 er da også det år, hvor reservearméen vokser kraftigst (se også beskæftigelsesudviklingen i *figur 1*).

I 1976 frisattes der ingen arbejdskraft gennem teknologisk udvikling; det intensive akkumulationsmønster er ophørt. Nettobeskæftigelsen voksede med 2.400 mand i industrien, som især må tilskrives midlertidig produktiv inddragelse af kapital, som har været braklagt i de foregående år.⁵

Efterhånden som den intensive kapitalakkumulations virkninger sætter sig igennem ved den fuldstændige forvandling af *hele* den konstante kapital viser virkningerne sig: der frisættes mere arbejdskraft end der opsuges, fordi den variable kapital i stigende omfang udgør en så faldende andel af totalkapitalen, at den variable kapitalens absolutte størrelse begynder at falde for alvor. I perioden

4. De teknologiske betingede frisættelser beregnes med udgangspunkt i den relative formindskelse af den variable kapital. Den derved relativ frigjorte variable kapital omsættes dernæst i antal arbejdere på basis af industriens gennemsnitslønninger; der er derfor tale om cirka-tal. Beregningsmetoden er behandlet i *Tyge Kjær*: Den intensive kapitalakkumulationsperiodes ændringer i økonomiseringsgrundlaget og dens betydning for arbejdskraften; TEK/SAM-GRUNDKURSUS, 1978 Bd. III, s. 91 ff.

5. I 1976 vokser både den variable kapital (som nævnt) og den flydende konstante kapital (dvs. materialeforbrug), mens fixkapitalens størrelse er uændret. Det indikerer derfor inddragelse af tidligere braklagt kapital, d.v.s. stigende kapacitetsudnyttelse.

1960-76 (incl.) steg den konstante kapital knap med 117%, mens den variable kapital faldt med knap 10%.⁶

Det er således ikke en historisk tilfældighed, at den industrielle reservearmé vokser frem; den er et logisk resultat af den intensive kapitalakkumulation. Det er ikke en voksende arbejderbefolkning, som ikke kan finde beskæftigelse, men omvendt: det er den intensive kapitalakkumulation, som har produceret den voksende overskudsbefolkning - den industrielle reservearmé.

Det betyder også, at arbejdslønnens generelle bevægelser ikke er bestemt af det absolutte antal arbejdere og efterspørgsel på arbejdskraft. *Kapitalen gør sig uafhængig* af det absolutte antal arbejdere og af den aktuelle efterspørgsel på arbejdskraft ved at producere en industriel reservearmé gennem den intensive kapitalakkumulation.

Arbejdslønnens generelle udvikling er derfor bestemt af *akkumulationens virkninger på arbejderklassen*. Får akkumulationen arbejderklassens reserver til at vokse, så forøges dermed det tryk, som den ubeskæftigede del udøver gennem konkurrencen overfor de beskæftigede.

I kraft af den intensive kapitalakkumulations virkninger bliver den generelle problemstilling for arbejderklassen at *forsvare* den eksisterende arbejds løn gennem at begrænse den omtalte konkurrences virkninger.

2. *Svingninger i arbejds lønnen*. Årsagen til svingninger i arbejds lønnen er af mere branchemæssig og lokal art. Svingningerne finder sted *indenfor de rammer*, som bestemmer de generelle ændringer i arbejds lønnen. Vi skal vise hvorfor.

Hvis profitproduktionsbetingelserne i forhold til tidligere udvikler sig særligt gunstigt indenfor en branche, og hvis tillægskapital søger derhen, vil efterspørgsel på arbejdskraft stige, uanset om tillægskapitalen anlægges med en betydelig større organisk sammensætning end branchens allerede anlagte kapital. Den stigende efterspørgsel på arbejdskraft får arbejds lønnen til at stige. Den højere arbejds løn vil tiltrække flere arbejdere, indtil branchen er mættet med arbejdskraft og lønnen på ny vil falde, svarende til det tidligere løngennemsnit eller endnu lavere, afhængig af hvor mange arbejdere branchen tiltrak (som må ses i sammenhæng med reservearméens bevægelighed⁷), og af om der løbende sker frisættelse gennem en fortsat akkumulation.

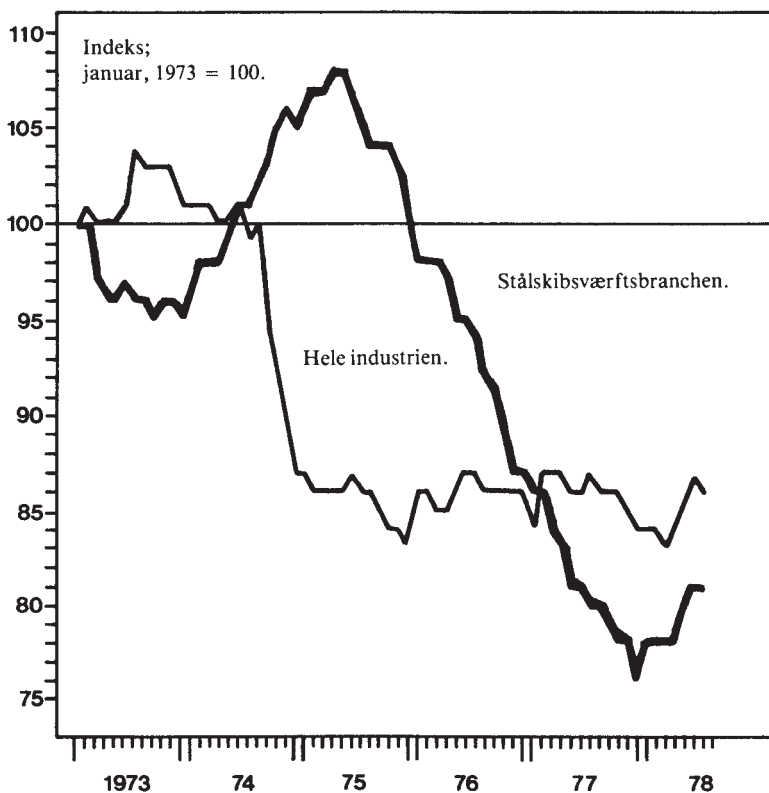
Lønnens svingninger er altså på *den ene side* bestemt af den absolutte størrelse af den del af arbejderklassen, som er beskæftiget i den pågældende branche

6. Jvf. Allan Andreassen og Tyge Kjær: Industriel udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet, m.v. TEK/SAM-RUC, 1978, bd. I.

7. Forskydninger mellem udbud og efterspørgsel på arbejdskraft bestemmer svingningerne på det lokale arbejdsmarked, men kun indenfor visse rammer. Er en stigende efterspørgsel permanent, vil den nationale industrielle reservearmé på et eller andet tidspunkt sætte sig i bevægelse, afhængig af hvor flydende den industrielle reservearmé er.

og af de bevægelser, som fremkommer gennem tilgang og afgang af arbejdere til branchen, og på *den anden side* bestemt af den pågældende branches efterspørgsel på arbejdskraft.

Netop fordi tendentielle højere arbejderlønninger i en branche eller på en enkelt fabrik vil udlignes gennem tilstrømning af ubeskæftiget arbejdskraft, viser det, at svingninger i arbejdslønnen er underordnet de bestemmelser, som gælder for arbejdslønnen generelle bevægelser. Det kan siges på en anden måde: svingninger i arbejdslønnen er bestemt gennem udbud/efterspørgsel på arbejdskraft, men selve den lønstørrelse, som arbejdslønnen svinger omkring, er bestemt af den industrielle reservearmés størrelse.⁸

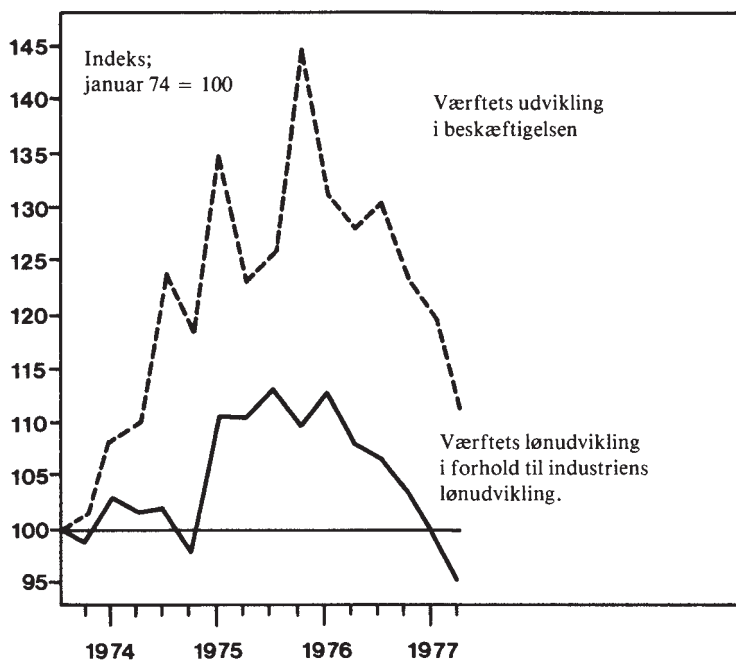

Figur 1. Antal af beskæftigede arbejdere i hele industrien. Indeks: januar 1973 = 100. Fra *Statistiske Efterretninger*, diverse årgange og numre.

8. Vi har ikke glemt værdibestemmelserne. Arbejdskraftens værdi er den gennemsnitlige samfundsmæssige arbejdstid, som under de historisk givne forhold anvendes til reproduktion af arbejdskraften. Arbejdskraftens værdi er imidlertid ikke en objektiv, historisk urørlig størrelse; den er bestemt af

Med et eksempel skal vi vise sammenhængen mellem lokale ændringer i arbejdsmarkedet og svingninger i arbejdslønnen i forhold til arbejdslønnens generelle udvikling.

For værftsindustrien gør det særlige forhold sig gældende, at mens den samlede beskæftigelse i industrien begynder at falde i 1973 og falder meget kraftigt i 1974-75, så stiger beskæftigelsen i værftsindustrien fra begyndelsen af 1974 til midten af 1975 (se figur 1).⁹ *Frederikshavn Værft* er ét af de værfter, som i perioden har den største stigning i beskæftigelsen. Der inve-

Figur 2. Udviklingen i beskæftigelsen på Frederikshavns Værft, samt værftets arbejderløninger i procent af hele industriens arbejderløninger i perioden 1974-77. Kilde: diverse årgange af *Dansk Metalarbejderforbund: Lønoversigt for Provinsen, samt Statistiske Efterretninger*.

styrkeforholdet mellem klasserne. Spejlbilledet af arbejdskraftens værdi er udbytningsgraden, som når alt er et spørgsmål om, hvor en del af det samlede værdiprodukt, der tilfalder arbejderklassen. Ændringer i arbejdskraftens værdi er altså et spørgsmål om ændringer af styrkeforholdet mellem klasserne. Vi behandler det prismæssige udtryk for disse ændringer ved at se på *arbejdslønnens generelle bevægelser*.

9. Vi skal ikke her behandle årsagerne til, at der opses ekstraordinært meget arbejdskraft i værftsindustrien, men henviser til foranstående artikel "*Skibsværftskrise og massefyringer*".

steres over 65 mill. kr. på værftet i perioden 1974-77 (heraf knap halvdelen som EF- og statsstøtte). Den umiddelbare virkning er som nævnt en stigende beskæftigelse. Virkningerne heraf udebliver heller ikke, som det fremgår af figur 2.

Figurens lønkurve skal forstås således: hvis kurven ligger over 100 stiger arbejdslønnen på Frederikshavn Værft hurtigere end i industrien som helhed; det er tilfældet fra 1975 til midten af 1977. Ligger kurven under 100 stiger værftets lønninger langsommere end i industrien.

Man støder hyppigt på den forestilling, at investeringer sikre beskæftigelse og gode lønforhold. Umiddelbart kunne det også se sådan ud for Frederikshavn Værft. Men det er kun en midlertidig tendens, som straks slår om i sin modsætning: relativt faldende beskæftigelse og faldende arbejds løn. Sammenhænge er følgende: den stigende akkumulation betyder, at der umiddelbart opsuges mere arbejdskraft. Den derved stigende efterspørgsel på arbejdskraft tvinger arbejds lønnen op. Tilstrømning af arbejdskraft,¹⁰ den fortsatte akkumulation og dens virkninger i form af teknologisk frisættelse af arbejdskraft og en mindre produktionsindskrænkning får værftets arbejdskraftefterspørgsel til at falde, og tvinger påny arbejds lønnen ned på værftet, således at den nu bevæger sig mere i overensstemmelse med den generelle bevægelse i arbejds lønnen, som iøvrigt (hvad reallønnen angår) er for nedadgående i periodens slutning.

Det lokale udbud og efterspørgsel på arbejdskraft er også afgørende for de svingninger i arbejds lønnen, som mystificeret kaldes for *lønafsmitning*. Hvis arbejdskraftudbudet er lille, vil én fabriks øget opsugning af arbejde gennem kapitalekspansion, fremtvinge lønstigninger, som fører til tilstrømning af arbejdere fra andre fabrikker, hvorved arbejds lønnen også dér kan tvinges op. Stigninger i arbejds lønnen på de andre fabrikker kan fremtvinges gennem en bevidst aktion: *omgangsskruen* (dvs. strejke eller trussel om strejke på omgang fra fabrik til fabrik); et eksempel herpå er automekanikernes lønaktion fra autoværksted til autoværksted, som endte med Scaniadam-sagen. Løfteparagraffen indenfor minimallønsområdet (vi behandler den senere) kan ses som en formalisering af omgangsskruen. Løfteparagraffen fastsætter i virkeligheden regler for varsling og anvendelse af omgangsskruen. Omgangsskruen fungerer på betingelser af arbejdsmarkedets mekanismer. Dens succes forudsætter, at det er arbejdskraftefterspørgslen, som er dominerende på det lokale arbejdsmarked, og ikke udbudet. Er arbejdskraftefterspørgslen vedvarende vil den industrielle reservearmé sætte sig i bevægelse (eller ka-

10. Fra april kvartal 1974 til april kvartal 1976 (hvor medlemstallet kulminerer) stiger medlemstallet i Metalarbejderforbundets Frederikshavnsafdeling med 26,6% jvf. Metalarbejderforbundets lønoversigt for Provinsen, diverse numre.

pitalen vil bevæge sig hen til den), hvorved de lokale arbejderlønninger på ny vil tilnærme sig arbejdsloønnens generelle bevægelser.

I krisetid med voksende industriel reservearmé vil arbejdslønnen på f.eks. Frederikshavn Værft ikke *kun* falde på grund af det lokale arbejdsmarked, men også på grund af den generelt voksende industrielle reservearmé. Da de værftsfrisisatte arbejdere ikke kan få anden beskæftigelse på grund af den voksende reservearmé, vil deres arbejdsløshed også stå *som formidler af* den industrielle reservearmé generelle tryk på arbejdslønnen, som på den måde forplanter sig gennem de lokale arbejdsmarkeder.

3. *Forholdet mellem arbejdskvantum og variabel kapital.* Den voksende industrielle reservearmé forstærker ikke kun konkurrencen mellem den beskæftigede og ubeskæftigede del af arbejderklassen; den virker også direkte ind på arbejdsvilkårene for den beskæftigede del. Enhver kapitalist har interesse i, at der ydes mest mulig arbejde af færrest mulige arbejdere. Selvom det var muligt at købe samme mængde arbejde fordelt over flere arbejdere ligeså billigt eller endnu billigere, vil kapitalisten have objektiv interesse i beskæftigelse af færrest mulige arbejdere. Er den samme mængde arbejde fordelt over flere arbejdere, så vokser udlægget til den fixe del af den konstante kapital (altså udlægget til driftsmidlerne) med antallet af arbejdere. Fordeles arbejdet på færre arbejdere, formindskes udlægget til driftsmidlerne relativt. Eller sagt på en anden måde: med jo større arbejdsintensitet, der arbejdes, jo mere arbejde kan der opsuges af et givet maskineri, og jo mere økonomisk kan den fixe kapital anvendes.

Motivet til en sådan økonomisering med fixkapitalen vokser med produktions udvikling; den vokser med den akkumulation, som fører til den organiske sammensætnings stigning.

Akkumulationsudvikling i Danmark i 1960'erne og 1970'erne er usædvanlige derved, at årsudlægget til fixkapital for første gang i historien overstiger udlægget til den variable kapital. Det betyder, at økonomisering med fixkapital gennem intensivering af arbejdet bliver et kraftigt voksende motiv i den kapitalistiske udvikling. Udviklingen fremgår tydeligt af *tabel 1*; tabellen skal forstås sådan: hvis tallene er *under* 100, så udgør den variable kapital det største økonomiseringspotentiale; hvis tallene er *over* 100, er det fixkapitalen, som har det største økonomiseringspotentiale.¹¹

11. For at disse sammenhænge ikke skal opfattes for mekanisk må følgende præciseres: det, at det er fixkapitalen, som er det største økonomiseringspotentiale, betyder ikke nødvendigvis, at der faktisk økonomiseres med fixkapitalen; det vil afhænge af den "lethed" (i værdimæssig forstand), hvormed økonomiseringen kan gennemføres. Fixkapitalens relativt stigende betydning har en stofflig parallel, som må tages med i betragtning. Vokser fixkapitalen relativt er det samtidigt et udtryk for en ændring af produktionens tekniske basis og udvikling i arbejdets Kooperation; svarende til denne ændring hører ændringer i økonomiseringens stofflige former.

Tabel 1 Forholdet mellem kapitaludlæg til fixkapital og udlæg til variabel kapital. Fixkapital som procent af variabel kapital i årene 1960, 1968-1976.

	1960	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Hele industrien	73	138	140	140	155	161	172	194	212	204
Værftsindustrien	84	56	64	67	83	105	101	111	125	145

Kilde: Industriel udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet m.v. TEK/SAMRUC, 1978, bd. I og II.

Økonomisering med fixkapital gennem arbejdsintensivering er ikke et specielt krisefænomen, men finder i ligeså stort udstrækning sted under den intensive kapitalakkumulation; hen mod krisen vokser motivet for denne økonomisering; under selve krisen sker den imidlertid under andre former, som har betydning for arbejdslønnens bevægelser.

Virkningen af arbejdsintensiveringen er åbenlyst: det betyder, at *tilførslen af arbejde vokser hurtigere end tilførslen af arbejdskraft*, og videre: ”Det merarbejde, der udføres af den beskæftigede del af arbejderklassen, får arbejderklassens reserver til at svulme, mens omvendt det forøgede tryk, reserverne udøver gennem deres konkurrence over for de beskæftigede, tvinger de beskæftigede til merarbejde og til at underkaste sig kapitalens diktat”.¹²

Akkumulationen under den intensive periode fører på *den ene side* til teknologisk betinget relativ frisættelse af variabel kapital; herved forøges kapitalens organiske sammensætning; det fører på *den anden side* til et forøget motiv til økonomisering med fixkapitalen gennem intensivering af arbejdet.

I den intensive akkumulationsperiode er den mest anvendte form for intensivering af arbejdet anvendelsen af *intensitetsfremmende lønssystemer* (altså de forskellige akkordlønsystemer). Størrelsen af akkordarbejdslønnen i forhold til timearbejdslønnen er *et udtryk* for den *merpris* på arbejdskraften, som kapitalisten er villig til at betale for at sikre sig, at der arbejdes med den større intensitet, som akkordlønsystemet normalt medfører.

Vokser reservearméen, så overtager dens skærpelse af konkurrencen mellem den beskæftigede og den ubeskæftigede del af arbejderklassen de intensitetsbetingede lønssystemers funktioner. Merprisen på det akkordlønnede arbejde forsvinder eller akkordlønsystemet forsvinder i dens hidtidige former. Disse tendenser fremgår af *tabel 2*. Arbejdsintensiteten kan fastholdes og tvinges yderligere op gennem reservearméens tryk.

12. *Marx: Kapitalen*, bd. 1:4, s. 896.

Table 2 Merpris på akkordarbejde. Akkordtimelønfortjenesten i procent af timelønfortjenesten indenfor Metalarbejderforbundet, hele landet, gennemsnit af kvartalsopgørelser.

1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
109,9	110,6	109,8	109,2	109,3	108,8	107,7	106,8

Kilde: Diverse årgange af *Metalarbejderforbundets* lønoversigter. Der gøres opmærksom på, at akkordlønnede ikke nødvendigvis arbejder 100 procent på akkord; akkordtimeprocenterne varierer meget, hvorfor de reelle merpris kan udviskes noget; men udviklingstendensen er klar nok.

Tabellen skal forstås på den måde, at jo nærmere tallet er 100, jo mindre er forskellen mellem akkordtimefortjenesten og timelønfortjenesten. Det må understreges, at her er kun antydnet nogle sammenhænge; sidenhen behandler vi mere udførligt akkordlønsystemet og dets funktioner, ikke mindst over for udviklingen af lønforskelle.

4. *Sammenfattende:* Vi sagde i indledningen, at der ikke er en direkte sammenhæng mellem den samlede industrielle reservearmé og udviklingen af arbejds-lønnen på en bestemt fabrik. Vi kan nu resumere, hvorfor det ikke er tilfældet, og hvordan sammenhængene må ses. Falder f.eks. arbejds-lønnen på en bestemt fabrik, så kan det skyldes:

For det første arbejds-lønnen generelle fald på grund af den voksende industrielle reservearmé, d.v.s. at den ubeskæftigede del af den samlede arbejderklasse vokser; i forhold til en enkelt fabrik formidles denne bevægelse over det lokale arbejdsmarked gennem tilstrømning af arbejdskraft fra andre regioner/brancher eller afvandring af produktivt fungerende kapital til andre regioner/brancher, altsammen som følge af den samlede industrielle reservearmés vækst.

For det andet kan det skyldes ændringer i det lokale arbejdsmarked, som betyder, at forholdet mellem udbud/efterspørgsel ændres i en sådan retning, at arbejds-lønnen svinger nedad indenfor rammerne af arbejds-lønnen generelle bevægelser. Disse svingninger kan bevæge sig i modsat retning af de generelle bevægelser af arbejds-lønnen, men kun for en kortere tid, alt afhængig af det lokale arbejdsmarked.

For det tredje kan det skyldes, at svingningerne på det lokale arbejdsmarked og/eller den voksende industrielle reservearmé fjerner den merpris på arbejdskraft, som kapitalisten tidligere var blevet tvunget til at betale for en højere arbejdsintensitet.

Under krisen vil disse tre forhold typisk virke *samtidigt og i samme retning* med konsekvenser for arbejdslønnen i nedadgående retning.¹³

2. Akkordlønsystemer og deres virkning på arbejdslønnen

Det er ikke meningen her at gå i detaljer med de forskellige akkordlønsystemer, men nogle hovedprincipper skal dog anføres for at vi sidenhen kan behandle følgende problemstilling: sammenhængen mellem produktivitetsafhængige lønsystemer og reservearméens løntrykkende virkninger.

1. *Forholdet timeløn og akkordløn.* Med akkordlønsystemer mener vi alle de forskellige former for lønsystemer, hvor lønudbetalingen er gjort afhængig af den intensitet, som der arbejdes med. For at fjerne akkordlønsystemernes dårlige ry har man som bekendt omdøbt dem til *produktivitetsfremmende lønsystemer*, men akkord er det jo stadig;¹⁴ man kommer sagens kerne nærmere, hvis det kaldes for intensitetsfremmende lønsystemer.

Den internationale Arbejderorganisation (ILO) har foreslået følgende definition af produktivitetsfremmende lønsystemer: herved forstås en aflønningsform, som bygger på en nærmere fastsat afhængighed mellem den udbetalte løn og den hertil svarende indsats.¹⁵

Ved de produktivitetsfremmende lønsystemer/akkordlønsystemer kunne det derfor se ud som om arbejderen aflønnes efter værdien af hans indsats.

13. På dette punkt kan det være vigtigt endnu engang at præcisere, at vi behandler de mere almene bestemmelser uden direkte at inddrage fagforeningernes muligheder og rolle. Vi behandler emnet udfra den forudsætning, at vi vil vise de *objektive betingelser* for fagforeningsspolitikken.

14. I *Rapport vedrørende Produktivitetsfremmende lønsystemer*; udarbejdet af det mellem Landsorganisationen i Danmark og Dansk Arbejdsgiverforening i januar 1962 nedsatte underudvalg; København 1962, er der en tendens til - som så mange andre steder - at sætte akkordarbejde lig med stykbetalt arbejde i snæver forstand. Det afgørende ved akkordarbejde er ikke, at der er tale om stykbetaling af arbejdet; derimod - som det fremgår nedenfor - at arbejdet betales efter den intensitet, der arbejdes med. Stykbetaling er blot en af de mange måder at gøre arbejdsmængden op på. Hvis produktionsresultatet ikke er stykdelt (som f.eks. ved svejsning), må arbejdsintensiteten måles på en anden måde (f.eks. ved arbejdsstudier). Men uanset måle- eller opgørelsesmetode er der tale om akkord; der er ingen *kvalitativ* forskel.

15. Her efter *Rapport vedrørende Produktivitetsfremmende lønsystemer*, op.cit., s. 1. Den pågældende ILO-publikation hedder *Introduktion til Arbejdsstudier*, København 1961.

Men akkordlønnen er blot en forvandlet form for timeløn; forskellen mellem dem er formen for udbetaling af arbejdslønnen. Ved stykbetaling eller anden akkordbetaling bliver arbejder *ikke* lønnet for værdien af det produkt, han har ydet, eller værdien af den produktmængde, han i tillæg har ydet. Derimod aflønnes han efter den produktmængde, hans arbejde genstandgør sig i over en given tid. Produktmængden bliver altså et mål for det ydede arbejde. Ved timelønnen måles arbejdet ved dets varighed i tid.¹⁶

Akkordløn og timeløn kan betragtes som to forskellige måder at *måle arbejdsydelsen på*, og har intet at gøre med produktets eller arbejdets værdi. Køber kapitalisten akkordlønnen arbejdskraft og betaler han den med en merpris i form af højere timefortjeneste, så er størrelsen af merprisen altså ikke bestemt af, hvor værdifuldt akkordarbejdet er for kapitalisten, men derimod af, hvor meget større arbejds mængde han sikrer sig pr. arbejdstime sammenlignet med en timelønnet arbejdskraft.

Akkordløn har altså den egenskab, at den på den ene side "... giver kapitalisten et nøjagtigt mål for arbejdets intensitet",¹⁷ og på den anden side, at der kun betales efter denne intensitet.

Der findes en række forskellige akkordlønsystemer, såsom: bevægelsesorienterede systemer (MTM, m.v.); arbejdstaktororienterede systemer (f.eks. pris-kurant på meter svejsesøm); aftale akkord (f.eks. aftalt dagløn på basis af en beskrivelse af dagens arbejds mængde); bonus (f.eks. løntillæg, hvis bestemt arbejds mængde nås pr. dag). Trods forskelligheden har alle akkordlønsystemer det fælles, at hele eller dele af arbejds lønnen udmåles på basis af arbejds mængden, altså arbejdsintensiteten.

Kapitalistens interesse i indførelsen af akkordlønsystemer hænger som allerede sagt udelukkende sammen med arbejdsintensivering. Akkordlønsystemer har imidlertid nogle følgevirkninger, som kort skal nævnes: ved akkordlønsystemer skal kapitalisten anvende mindre arbejdskraft på opsyn med produktionens forløb, fordi kontrollen med arbejdets intensitet og kvalitet sker gennem selve lønformen; akkordlønsystemet vil automatisk udpege og gøre det lettere for kapitalisten at skille sig af med den arbejder, som arbejder under den normale intensitetsgrad, f.eks. på grund af svigtende udholdenhed m.v.

2. Akkordlønsystemernes kapitalistiske virkninger. Akkordlønsystemernes forskellighed afspejler i stor udstrækning udviklingsniveau i mekaniseringsgrad og arbejdsorganisation, samt i hvor stor udstrækning fagforeningerne

16. Jvf. nærmere herom hos *K. Marx*: Kapitalen, bd. 1:3, kap. 19, s. 776-786.

17. *K. Marx*: Kapitalen, bd. 1:3, s. 779.

har været i stand til at hindre de mest bestialske former for akkordløn.¹⁸ Sammenhængen mellem akkordlønsystemer og mekaniseringsgrad/arbejdsorganisation må ikke forstås sådan, at f.eks. en bestemt mekaniseringsgrad fører til et bestemt akkordlønsystem, men derimod sådan: en række akkordlønsystemers anvendelse forudsætter en bestemt udviklingsgrad af maskineriet. Afgørende er imidlertid, at akkordlønsystemer ikke indføres på grund af deres funktionalitet over for en given teknologi eller arbejdsorganisation, men derimod på grund af deres kapitalistiske virkninger i form af stigende profitproduktion.

Den kapitalistiske virkning af akkordlønsystemerne angår i forskellig omfang økonomisering med alle de forskellige dele af kapitalen: variabel kapital (arbejdslønnen), den fixe del af den konstante kapital (maskiner og andre driftsmidler) og den flydende del af den konstante kapital (råvarer, hjælpestoffer, m.v.). Akkordlønsystemernes virkninger afhænger af arbejdsintensiveringens virkninger på udlægsstørrelsen på de forskellige kapitaldele.

Akkordlønsystemer har direkte virkninger på den variable kapitalens størrelse. Fordobles arbejdstempoet, halveres den variable kapitalens størrelse. Arbejdsintensiveringen kan antage to grundformer, som dog i praksis ofte er sammenblandet. For det første kan den bestå i at fjerne arbejdsdagens naturlige pauser i produktionen gennem arbejdstidsbesparende sammenstyknings af arbejdsprocessens enkelte delprocesser (f.eks. gennem indførelse af transportbånd). Som eksempel kan nævnes udviklingen i slagteribranchen i 1950'erne og 1960'erne.¹⁹ For det andet kan arbejdsintensiveringen bestå i en forøgelse af bevægelsesintensiteten i de enkelte arbejdsoperationer. Det har en direkte virkning på økonomiseringen med den fixe kapital, idet den stigende arbejdsintensitet betyder, at der opsuges mere arbejde af et givet maskineri, som igen betyder (relative) besparelser på fixkapitalen (problemstillingen er tidligere behandlet under lønbevægelsesafsnittet, jvf. især her *tabel 1*).

Hvis den organiske sammensætning af kapitalen vokser over et bestemt niveau, så vil arbejdsintensiveringens profitmæssige virkninger være større gennem økonomisering med fixkapitalen end gennem den variable kapital. Under disse omstændigheder kan det betyde, at de relative lønbesparelser ved akkordarbejdet er af sekundær betydning; det vigtigste er økonomiseringen med maskineriet. Den stigende organiske sammensætning vil betyde en forskydning fra bevægelsesorienterede akkordlønsystemer til bonusorienterede akkordlønsystemer, fordi arbejdsintensiveringens formål i mindre grad er arbejderens

18. Ikke mindst på grund af arbejdermodstand blev elementtidsstudierne (f.eks. MTM-systemet) aldrig særlig udbredt i industrien herhjemme i 1960'erne. I dag er MTM-systemet kun anvendt på et fåtallig fabrikker.

19. Jvf. *Carsten Elert, Jette Fløvel, Gert Nørgaard og Egon Sørensen: Svin slagteriernes økonomiske og teknologiske udvikling; RUC-TEK/SAM, 1978, kap. 3 & 4.*

energiudfoldelse, og i stigende grad er den anvendte maskintid i forhold til en given produktmængde. 1970'ernes udprægede afskaffelse af de bevægelsesorienterede lønsystemer²⁰ til fordel for bonusorienterede lønsystemer er dels et resultat af fagforeningernes voksende modvilje mod akkordlønsystemet, men er dels også udtryk for akkordlønsystemernes ændrede kapitalistiske virkninger for henholdsvis den variable og den fixe kapital.

Der findes eksempler på, at fixkapitalens størrelse direkte er indregnet i akkordlønsystemet. Støberibranchen er én af de brancher, hvor udlægget til fixkapitalen i forhold til den variable kapital er størst. I begyndelsen af 1960'erne var fixkapitalen udregnet som procent af variabel kapital på omkring 175% (hele industriens var 73%); i 1975 var procenten steget til 416, kun overgået af mineralolieindustrien (hele industrien var på 212%). Dette forhold har præget de lønsystemer, som har været anvendt i branchen. Et eksempel på støberibranchens lønsystemer skal nævnes. I 1958 indførte et støberi efter omfattende investeringer et akkordlønsystem, hvor der blev udbetalt bonus, som var fastsat på grundlag af et normtal. Normtallet ændres med øget mekaniseringsgrad, idet den indgår i aftalen som en maskinprocent, der er den procent af den samlede produktionstid, som udføres på maskine. Indføres der mere maskineri, vokser maskinprocenten, og der skal ydes en i forvejen fastsat ekstra produktionsmængde for at opnå samme bonustillæg som tidligere.²¹

Umiddelbart kunne det se ud som om, at der også findes akkordlønsystemer, som ikke angår arbejdets intensitet, men derimod påpasselighed med råvarer og produktets kvalitet, f.eks. i form af råvarebonus og kvalitetsbonus. Det er imidlertid ikke tilfældet, som nogle eksempler vil vise. Det drejer sig stadig om arbejdsintensiteten, men om arbejdsintensitetens virkninger på størrelsen af udlægget til den flydende del af den konstante kapital.

Akkordlønsystemernes virkninger på økonomisering med den flydende del af den konstante kapital (råvarer, m.v.) er som regel indirekte. Ved en række produktioner er forudsætningen for at holde akkorden afhængig af råvarenes kvalitet. Råvarer af ringere kvalitet eller råvarer, som er vanskeligere at anvende, forøger derfor mængden af det arbejde, som opsuges pr. produkt. Skal arbejderen kunne holde akkorden, fører det til et større råvarerespild. For at modvirke det har man eksempelvis i tobaks- og tekstilindustrien²² indført bonusordninger på besparelser på råvarer. Bonusordningerne virker som præmie, som udbetales oveni det eksisterende bevægelsesorien-

20. Jvf. f.eks. *Poul Larsen: Lønsystemer*, Teknologisk Institut, 1976, s. 23-24.

21. Jvf. *Rapport vedrørende Produktivitetsfremmende lønsystemer*, op.cit., bilag 7: Produktionstillægsordninger i støberier.

22. Jvf. *Rapport vedrørende Produktivitetsfremmende lønsystemer*, op.cit., bilag 15: Råvarebonus indenfor cigarindustrien; og bilag 16: Råvarebonus på tekstilfabrik.

terede akkordlønsystem. Umiddelbart kan det se ud som om, der blot gives præmie for påpasselighed med kapitalistens ejendom; men det er mindre end den halve sandhed. I virkeligheden gives der præmie for at arbejde med en given intensitetsgrad, også med den del af råvarerne, som kræver ekstra kvantum arbejde. Eller: årsagen til indførelse af råvarebonus kan ses som et resultat af, at den hidtil anvendte lønform ikke giver den fulde kontrol med arbejdsintensiteten i forhold til *hele* mængden af råvarer. Hullerne dækkes med den nævnte råvarebonus.

Det samme forhold gør sig gældende for kvalitetsbonusordninger. Ved de fleste akkordlønsystemer forudsættes det, at akkordbetaling kun ydes på det arbejde, som er udført til én af kapitalisten fastsat kvalitet. Hvis produktkvaliteten ikke er afhængig af én enkelt arbejder, men af en række forhold af både teknisk og arbejdsfunktionsmæssig art langs hele produktionskæden, ses det hyppigt, at der indføres en samlet bonusordning på produktkvaliteten sideløbende med de individuelle akkorder.²³

Hvis en stigende arbejdsintensitet fører til en stigende kassationsprocent, medfører det, at der ganske vist tilsættes mindre arbejde pr. produkt på grund af intensiveringerne, men det modgås af, at der tilsættes mere arbejde pr. anvendeligt produkt på grund af den stigende kassationsprocent. Men ikke nok med det: stigende kassationsprocent har også konsekvenser for den økonomiske anvendelse af såvel råvarer som maskineri. Hvis råvarerne og/eller det anvendte maskineri er forholdsvis kostbart, vil kapitalisten se sin fordel i at indføre et lønsystem, som balancerer mellem intensitetsforøgelse og kassationsprocenter. Som eksempel kan nævnes en kemisk-teknisk virksomhed,²⁴ hvor der betales bonus pr. styk, produceret udover en bestemt norm, og hvor der fradrages bonus pr. styk, som sorteringsafdelingen ikke kan godkende.

De kapitalistiske betingelser for indførelse og bibeholdelse af akkordlønsystemet hænger altså sammen med mulighederne for at forøge og/eller fastholde arbejdsintensiteten. Hvis produktionens subjektive moment er forsvindende, hvis arbejdet i produktionsprocessen er reduceret i et sådan omfang og på en sådan måde, at arbejdsintensiteten i alt væsentlig er bestemt af det anvendte maskinsystem, mister akkordlønsystemet sit objektive grundlag.²⁵ Og videre: hvis akkordlønsystemet har fremtvunget en arbejdsintensitetsforøgelse, således at de - omend individuelt forskellige - fysiologiske grænser er nået, mister ak-

23. Således eksempelvis på Kastrup Glasværk; jvf. *AMØ-gruppen*: Kastrup Glasværk. En analyse af teknologi, løn og kvalifikationsudvikling; RUC-TEK/SAM, 1977, kap. 2, s. 34-69.

24. Jvf. *Rapport vedrørende Produktivitetsfremmende lønsystemer*; op.cit., bilag 19: Produktionstillægsordning med kvalitetsklausul i kemisk-teknisk virksomhed.

25. Det gælder både for kapitalisten og arbejderen, men af forskellige grunde. For kapitalisten, fordi akkordlønsystemet ikke længere kan sikre en øget intensitet; for arbejderen, fordi akkordlønsystemet ikke længere kan sikre en overgennemsnitlig løn. (Jvf. senere om udviklingen på Frederikshavn Værft).

kordlønsystemet ligeledes sit objektive grundlag som intensiveringsinstrument, og måske også grundlaget som instrument til opretholdelse af en given intensitetsgrad, specielt hvis arbejdsintensiteten kan opretholdes på andre og for kapitalisten billigere måder, f.eks. gennem det tryk, som en voksende reservearmé medfører.

Specielt i to sammenhænge kan det subjektive spillerum forøges, og dermed *løbende forny* akkordlønsystemets objektive grundlag. Ved afkortningen af arbejdsdagens længde forekommer der muligheder for at intensivere arbejdsdagen yderligere, fordi den fysiologiske grænse flyttes; og ved en ny indretning af produktionsprocessen dels ved ændringer i teknologien og dels ved ændringer i arbejdsorganisationen. Vi skal imidlertid ikke gå nærmere ind på disse forhold her.²⁶

3. *Akkordlønsystemets virkninger på arbejdslønnen.* I lønbevægelsesafsnittet behandlede vi almene bestemmelser vedrørende akkordlønnen. Merprisen ved indførelse af akkordlønsystemer måtte især under den intensive kapitalakkumulation ses som et udtryk for den merpris på arbejdskraften, som kapitalisten var villig til at betale for at sikre sig den højere arbejdsintensitet, ikke mindst på grund af arbejdsintensiveringens voksende virkninger på økonomiseringen med den fixe kapital.

Som afslutning på dette afsnit skal vi kort se på det etablerede akkordlønsystems virkninger på arbejdslønnen.

På en fabrik vil et akkordlønsystem bevirke, at der udvikles *individuelle lønforskelle*, svarende til individuelle forskelle i den intensitetsgrad, som de enkelte arbejdere arbejder med. Et indtryk af lønforskelle på en enkelt fabrik (Lindøvværftet) kan fås af *tabel 3*.

På Lindøvværftet er lønforskellene på den ene side resultat af forskellige akkordlønsystemer i de forskellige afdelinger, af forskellige grader af arbejdsintensitet, og af forskellig omfang af teknologisk udvikling i de enkelte afdelinger, m.v., og på den anden side modificeret af klubbernes indbyrdes aftalte *akkordlofter*, som skal hindre udhuling af akkordlønsystemerne gennem en sænkning af priskuranter pr. mængde ydet arbejde. Ikke desto mindre er der tale om en udpræget løndifferentiering, ikke mindst når man tager i betragtning, at alle er medlem af det samme forbund, og derfor underkastet resultaterne af den samme lønpolitik.

Udviklingen af individuelle arbejderlønninger ændrer imidlertid intet ved de bestemmelser, som gælder for arbejdslønnens generelle bevægelser, bestemt

26. Et eksempel skal imidlertid nævnes: ved forkortelse af arbejdsugen fra 48 til 45 timer i 1960 steg produktiviteten pr. time med 3,8% på Kastrup Glasværk. Det er en relativ stor stigning i kraft af, at der er tale om en maskinel produktion, hvor arbejdsoperationerne er vedligeholdelsesoperationer; jvf. Nordisk Glasindustri samarbidskommité; 11. ordinære møtet, i Helsingfors, 29-30. augusti, 1961.

Tabel 3 Individuelle lønforskelle på Lindøværftet; gennemsnitlig timefortjeneste eksklusiv dyrtidstillæg; sammenlignet med lønniveauet i Metalarbejderforbundets Odenseafdeling og med hele Metalforbundets lønniveau. Januar kvartal, 1978.

	Arbejds løn på Lindø	I pct. af Odenseafd:	I pct. af landsgennemsnit:
AKKORDLØN:			
Højeste:	30,77	120	119
Midten:	26,99	105	104
Laveste:	20,84	81	81
TIMELØN:			
Højeste:	27,73	108	107
Midten:	22,54	88	87
Laveste:	16,94	66	66

Kilde: Metalarbejderforbundets lønoversigt samt oplysninger fra værftet. Lindølønningerne er eksklusiv værftets dyrtidstillæg på 17,00 kr. For at gøre tallene sammenlignelige er Odenseafdelingens og hele Forbundets gennemsnitlige timefortjeneste (samlet for *både akkordog timeløn*) på henholdsvis 42,60 kr. og 42,86 kr. fratrukket dyrtidstillægget.

gennem reservearméens størrelse, og modificerer kun i begrænset omfang de bestemmelser, som gælder for arbejdslønnens svingninger på grund af det lokale arbejdsmarked.

På *den ene side* vil akkordlønsystemerne hyppigt skærpe konkurrencen mellem arbejderne indbyrdes på fabrikken; virkningerne heraf vil for det første blive en tendens til at hæve de individuelle arbejderlønninger op over arbejdslønnens gennemsnitsniveau; for det andet vil det medføre en tendens til at sænke fabrikkens gennemsnitsniveau. Af *tabel 3* ses det, at akkordlønnen på Lindøværftet ligger ligeså meget *under* som *over* landsgennemsnittet og Odensegennemsnittet for time- og akkordløn. De individuelle lønforskelle på én enkelt fabrik må derfor betragtes som helhed; fabrikkens gennemsnitsløn vil stadig være underkastet de tidligere nævnte bestemmelser vedrørende arbejdslønnens størrelse og svingninger.

På den anden side vil et allerede etableret akkordlønsystem kunne virke som en barriere mod en umiddelbart voksende arbejdsløsheds virkninger i området, fordi kapitalisten med akkordlønsystemet har købt og betaler arbejdskraften efter mængden af ydet arbejde, og altså ikke umiddelbart betaler efter arbejdsmarkedets svingninger. I mange tilfælde er det imidlertid en yderst skrøbelig

barriere, fordi de fleste akkordlønsystemer har indbygget direkte eller indirekte forringelser af stykbetalingen.²⁷

Efter nu at have behandlet årsagerne til arbejdslønnens størrelse og dens svingninger, og akkordlønsystemets virkninger på arbejdslønnen mere alment, skal vi behandle disse problemstillinger konkret og eksemplarisk med udgangspunkt i værftsindustriens akkordlønsystemer og systemernes ændringer, samt lønudviklingen indenfor værftsindustrien.

3. Værftsindustriens lønsystemer i krisen

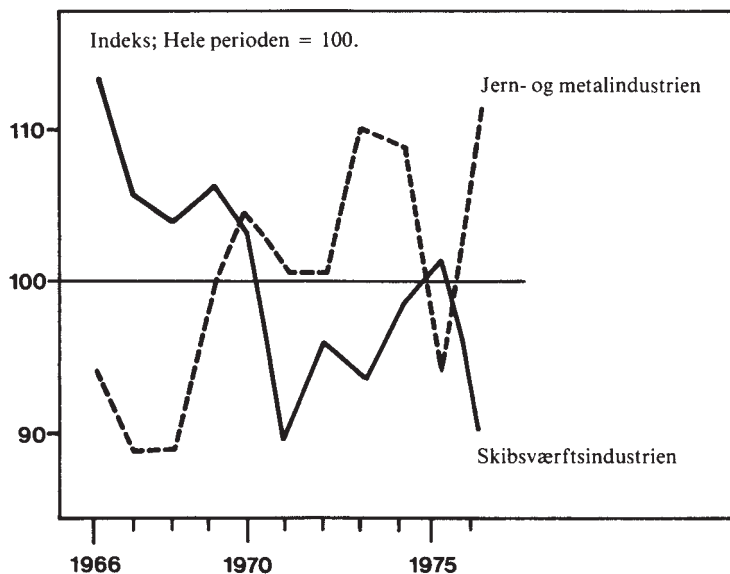
Hovedparten af alle arbejdere indenfor værftsindustrien er medlemmer af Metalarbejderforbundet, uanset om de er faglærte eller tillærte (specialarbejdere). Det betyder, at værftsarbejdernes lønforhandlinger sker indenfor rammerne af det bevægelige lønsystem (minimallønsområdet). Minimallønnen fastsættes centralt ved de generelle overenskomster, men den såkaldte løfteparagraf åbner mulighed for lokale lønforhandlinger i løbet af den fastsatte overenskomstperiode.

Det bevægelige lønsystem giver afgørende muligheder for at gennemtvinge lønstigninger, når det lokale arbejdsmarked skrumper ind, fordi lønnen i praksis stort set udelukkende forhandles lokalt, og ikke vil være afhængig af de betingelser, som afgør den generelle overenskomsts lønfastsættelser. Lidt firkantet kunne man sige, at det bevægelige lønsystem giver første prioritet til det lokale arbejdsmarkeds svingninger, mens normallønsystemet (hvor lønnen og de løbende lønstigninger fastsættes fra generel overenskomst til generel overenskomst) giver første prioritet til arbejdslønnens generelle bevægelser, betinget af reservearméens størrelse. Det skal ikke forstås sådan, at det bevægelige lønsystem sætter sig udover arbejdslønnens generelle bevægelser, men kun på den måde, at det bevægelige lønsystem har en større inert, især i situationer med nedadgående tendenser i arbejdslønnens generelle bevægelse; samtidigt med at det bevægelige lønsystem er mere sårbar overfor lokalt voksende reserver.

Værftsindustrien har været krisepræget fra i det mindste midten af 1960'erne; det har over hele perioden ført til en generelt stagnerede beskæftigelse i værfts-

27. Betalingsforringelsen er direkte indbygget i de lønsystemer, som bygger på normalpræstation, og på et løntillæg for præstationer udover normen, idet normen hele tiden vil ændre sig, hvis den er baseret på direkte studier. Hvis en priskurant (betaling for nærmere angivet mængde arbejde) ikke er dyrtidsreguleret, vil inflationen på samme måde forringe stykbetalingen. Indførelsen af ny produktionsteknologi bruges også hyppigt som argument for ringere betaling af given mængde arbejde. Vi vender tilbage til problemstillingen i det efterfølgende.

industrien, men i perioder, især fra 1971 til 1975, har der været tale om stigende beskæftigelse frem til de store fyringer, som begyndte i 1976; samtidigt er beskæftigelsen vokset specielt i 1970'erne indenfor Metalarbejderforbundets anden store branche: jern- og metalindustrien. Beskæftigelsessvingningerne fremgår af figur 3.

Figur 3. Svingninger i beskæftigelsen for Jern- og metalindustrien og værftsindustrien. Beskæftigelse som procent af hele periodens gennemsnitsbeskæftigelse for de to brancher. Kun arbejdere.

Et tredje forhold som er karakteristisk for værftsindustrien er, at der arbejdes i meget udpræget grad på akkord. For det første arbejder de, som er på akkord, stort set 100 procent på akkord, og for det andet er hovedparten af arbejderne på akkord. Over tid og fra værft til værft svinger antallet af arbejdere på akkord mellem ca. 65-95 procent, bortset fra enkelte undtagelser, som vi senere vender tilbage til (f.eks. har Frederikshavn Værft nu kun 20 procent på akkord). Som sagt arbejder akkordarbejderne stort set 100 procent på akkord; men det er noget forholdsvis nyt, især på provinsværfterne; før 1975 var akkordprocenten 95 for provinsværfterne; før 1970 var den endnu lavere.

De tre nævnte forhold: det bevægelige lønsystem, en i gennemsnit stabiliseret beskæftigelsessituation og en udpræget anvendelse af akkordarbejde har haft afgørende betydning for værftsarbejdernes muligheder for at sikre sig en rimelig lønudvikling frem til krisegennemslaget i branchen.

Med det store omfang af akkordarbejde og akkordtimeforbrug spiller den almindelige timelønsbetaling en meget lille rolle. På baggrund af løfteparagrafferne er mulighederne til stede for at hæve akkordsatserne i forhold til prisstigningerne, hvorved en sikring af reallønnen umiddelbart er til stede, men afgørende for at reallønnen kan sikres er den styrkesvaghed, som svingningerne på det lokale arbejdsmarked stiller skibsværftsarbejderne overfor.

På grund af akkordlønsystemets sammenhæng mellem arbejdsintensitet og betalingssatser på arbejdsmængde kan reallønnen sikres på to måder: forøgelse af arbejdsintensiteten og forbedring af akkordsatser. En samlet oversigt for hele værftsindustrien viser, at skibsværftarbejderne har sikret sig en forbedret realløn gennem forbedrede *akkordsatser* i perioden 1972-75 (incl), mens reallønsforbedringer i den nærmest foregående og efterfølgende periode er sikret gennem arbejdsintensivering. Det fremgår af *tabel 4*.

Tabel 4 Den procentvise årlige stigning i teknisk arbejdsproduktivitet (udtryk for arbejdsintensivering) og samlet udbetalt gennemsnitlig realtimefortjeneste for skibsværftsbranchen i perioden 1965-1976.

	Arbejdsproduktivitet:	Realtimelfortjeneste:
1965	17,0	5,3
1966	-1,5	9,8
1967	-3,3	8,2
1968	7,9	7,2
1969	17,7	5,2
1970	4,8	7,2
1971	16,0	4,7
1972	6,4	11,9
1973	4,5	9,2
1974	1,2	14,1
1975	0,5	9,9
1976	8,4	9,4

Kilde: Beregninger på basis af: Industriel udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet m.v. TEKSAM-RUC, 1978, bd. II.

Tabellen skal forstås sådan: at stigningsprocenterne for realtimefortjenesten højere end procenten for stigningen i den tekniske arbejdsproduktivitet skyldes det forbedringer i akkordsatserne; er det omvendte tilfældet skyldes det forringelser af akkordsatserne (eventuelt også akkordlønsystemforringelser).

De store stigninger i arbejdsintensiveringen i perioden 1969-72 skyldes ændringer i akkordlønsystemerne. Den ringe stigning i arbejdsintensiveringerne i årene 1972-75 skyldes ikke ændringer i akkordlønsystemer, men derimod investeringer og produktionsomlægninger.²⁸

3.1. Kort rids af den hidtidige udvikling i skibsværfternes akkordlønsystemer

Indenfor skibsværftsindustrien har der såvidt vides ikke været anvendt ren akkord i de seneste årtier, men derimod blandet akkord.²⁹ Ved *ren akkord* er der en direkte sammenhæng mellem arbejdsintensitet og arbejdsløn (jvf. fig. 4); ren akkord forudsætter, at akkordsatserne dyrtidsreguleres. Ved *blandet akkord* betales der dels en arbejdsløn, der er afhængig af arbejdsintensitet, og dels en fast lønandel; for skibsværfterne har denne faste lønandel udpræget været et dyrtidsreguleret grundbeløb, medens akkordsatserne ikke har været dyrtidsreguleret (jvf. fig. 5). Ved blandet akkord er sammenhængen mellem arbejdsintensitet og arbejdslønnens samlede størrelse således ikke proportionalt.

I 1967 foreslog *Handelsministeriets kontaktudvalg vedrørende skibsværfter*,³⁰ at man indenfor branchen nedsatte et udvalg, som kunne komme med forslag til forbedringer af lønsystemerne indenfor værfterne. Specielt var man fra ud-

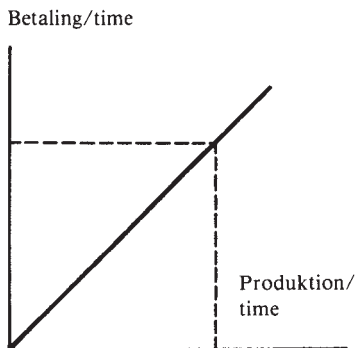

Fig. 4: Ren akkord.

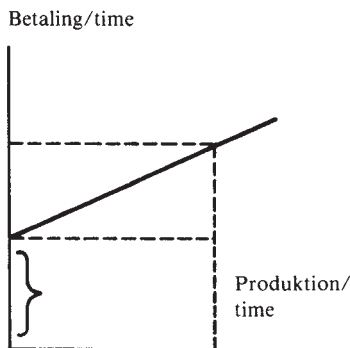

Fig. 5: Blandet akkord.

28. Jvf. den foranstående artikel "Skibsværftskrise og massefyringer".

29. Jvf. *Rapport vedrørende Skibsværfternes Lønssystemer*, afgivet af det af Jern- og Metalindustriens Sammenslutning og Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark nedsatte fællesudvalg; 1968, s. 5, hvor det hedder: "Da man ikke på skibsværfterne har indregnet dyrtidstillægget i akkorderne, er værfternes såkaldte rene akkorder i realiteten blandet akkord med dyrtidstillægget som fast lønandel".

30. *Handelsministeriets kontaktudvalg vedrørende skibsværfter; redegørelse udsendt den 11. september 1967, s. 7.*

valgets side interesseret i, at man drøfter” ... mulighederne for hensigtsmæssigheden af, at der i forbindelse med kontaktafslutning kan træffes aftale med et værfts arbejdere eller med grupper af arbejdere om de *grænser for timetal og samlet lønsum*, indenfor hvilken det pågældende arbejde må holdes”. Det er interessant, at kontaktudvalget allerede i 1967 foreslog et lønsystem, som senere er blevet kendt som *Nakskov-løsningen*.

Jern- og metalindustriens Sammenslutning (arbejdsgiverne) og Centralorganisationen af Metalarbejdere nedsatte da også i slutningen af 1967 et udvalg, som imidlertid arbejdede på andre forslag end kontaktudvalget havde foreslået.

Udvalget udarbejdede en undersøgelse af de eksisterende lønformer indenfor værftsindustrien, jvf. *tabel 5*.

Tabel 5 Anvendelsesomfang af forskellige lønsystemer indenfor værftsindustrien i 1967 (januar og april kvartal). Angivet i procenter.

REN TIDLØN	
Timeløn:	33,0 %
TIDLØNSPRÆGEDE LØNFORMER	
Procentakkorder:	15,0 %
Bonus:	8,0 %
AKKORDLØN	
Slumpakkorder:	14,5 %
Prislister:	14,5 %
Forhandlingsakkorder:	9,5 %
Arbejdsstuderede akkorder:	3,0 %
Beregnete akkorder:	2,5 %

Kilde: Rapport vedrørende Skibsværfternes lønsystemer, Kbh. 1968, s. 14.

Udvalget kom ikke med konkrete forslag til lønsystemer, men derimod med en ”arbejdsplan”, som primært skal sikre, at der på de enkelte værfter skete ændringer i lønsystemerne. Udvalget var dog - slet skjult - varm fortalere for arbejdstidsstudier og elementtidsstudier. Her var udvalget på linie med branchens arbejdsgivere, og delvis på linie med branchens tillidsmænd. Arbejdsgiverne henstillede til udvalget ”... at anbefale indførelsen af arbejdsstudier og at opstille retningslinier for lokalaftalerne og betalingsfaktorernes antal samt

at drøfte spørgsmålet om fordeling af akkordoverskud i fællesakkorder”. Det sidste, fordi arbejdsgiverne var tilhænger af, at akkordoverskuddet i fællesakkorder skulle fordeles ligeligt mellem alle arbejdere, mens arbejdersiden ved lokale forhandlinger havde krævet, at fordelingen skulle ske ud fra den enkeltes præstation og den fastsatte timefaktor. Til udvalget foreslog tillidsmændene: ”... at man søger akkordområderne udvidet mest muligt, bl.a. også ved hjælp af arbejdsstudier - flere klubber har allerede indgået aftaler herom”.³¹ Tillidsmændene er udover arbejdsstudierne tilhænger af, at arbejdsvurdering og personbedømmelse anvendes i større udstrækning som grundlag for akkord og bonus.

Selvom arbejdsgiverne og tillidsmændene er enige om indførelse af arbejdsstudier i større omfang, så kan der dog i udvalgets rapport spores en lang række konkrete uenigheder, som ikke hænger sammen med arbejdsstudiespørgsmålet, men derimod med det lønmæssige grundlag for anvendelsen af arbejdsstudier.

Hvorom alting er, så kommer arbejdsstudierne (som består af tre dele: metodestudier, tillægsstudier og operationstidsstudier³²) til at dominere udviklingen af lønsystemerne i værftsindustrien de efterfølgende år. For kapitalisten er arbejdsstudierne på daværende tidspunkt et spørgsmål om at forøge arbejdsintensiteten (jvf. arbejdsintensitetstallene for henholdsvis 1966-68 og 1969-71 i tabel 4) for gennem denne forøgelse både at økonomisere med den variable og den fixe kapital. For tillidsmændene er arbejdsstudier et spørgsmål om at sikre forsvaret for realtimefortjenesten, som ikke mindst blev aktuel gennem den fallende beskæftigelse i 1968-71. At beskæftigelsesfaldet delvis skyldes de stigende arbejdsintensiveringer formindskede ikke problemet for værftsarbejderne i perioden (arbejdsintensiveringen steg med 43%; beskæftigelsen faldt med 15%).

3.2. Lønsystemerne og krisen

Medens akkordlønsystemernes udvikling på værfterne fra 1968 og frem til krisen ret entydigt er gået på indførelse af arbejdstidsstuderede akkordlønsystemer, forekommer der under krisen udvikling af akkordlønsystemer i forskellig retning, som kan sammenfattes i:

31. *Rapport vedrørende Skibsværfternes Lønsystemer*, op.cit., s. 13.

32. Indhold og anvendelse er fastlagt i Sammenslutningens og Centralorganisationens rammeaftale om arbejdsstudier (§6), og omfatter: *Metodestudier*, som har til formål at fastlægge den mest hensigtsmæssige måde at udføre arbejdet på. *Tillægstidsstudier*, som foretages for at finde den tid, som udover den direkte operationstid medgår til arbejdets udførelse. *Operationstidsstudier*, som udføres for at finde frem til den tid, som en arbejder med normalydelse vil anvende på den givne arbejdsoperation. Jvf. *Rapport vedrørende Skibsværfternes Lønsystemer*, op.cit., s. 20-21. I afsnit ”3.4. Lindøaftalen” er gennemgået et eksempel på en konkret udformning af et lønsystem efter disse retningslinier.

1. Akkordlønsystemer med bonus, fast timeforbrug og fast timeløn pr. skib (Nakskov-løsningen; svarende til Kontaktudvalgets forslag fra 1967).
2. Bevarelse af akkordlønsystemer baseret på arbejdstidsstudier, i nogle tilfælde med modifikationer.
3. Akkordlønsystemernes afskaffelse til fordel for timeløn.

Denne udvikling i akkordlønsystemerne er udtryk for en række forhold, hvor det mest iøjnefaldende er svingningerne i de lokale arbejdsmarkeder, som har været afgørende for klubbernes og tillidsmændenes styrke; men også akkumulationsforløbet på de enkelte værfter, som i nogle tilfælde har mindsket de eksisterende akkordlønsystemers tekniske og arbejdsintensiveringsmæssige relevans for kapitalen - endog i nogle tilfælde udgjort en direkte hindring for en profitabel akkumulation.

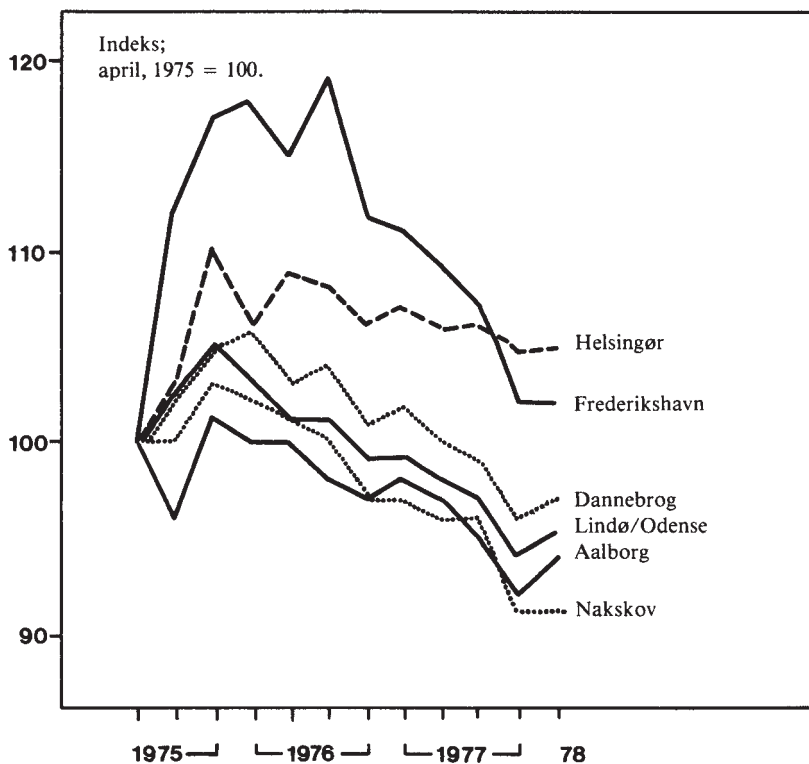
Der er ingen tvivl om, at de eksisterende akkordlønsystemer i en række tilfælde har fungeret som en barriere mod det tryk, som de lokalt voksende reservearméer har udøvet mod de beskæftigede værftsarbejdere. Derfor har forsvaret for reallønnen ikke indskrænket sig til en kamp for akkordsatsernes realstørrelse, men også til en kamp for bevarelse eller forbedring af akkordlønsystemerne.

Metalarbejderforbundet og arbejdsgivernes politik har fra 1975 - såvel som i den foregående periode - været enslydende, omend med forskellig baggrund. Arbejdsgiverne ville sikre deres profit, men næppe værfterne på længere sigt; forbundet ville sikre beskæftigelsen, og derfor for enhver pris redde værfterne.

I 1975 udsendte *Kontaktudvalget* en såkaldt "Aktionsplan på værftsområdet", hvor udvalget slår til lyd for, at man i værftsindustrien udnytter de muligheder for omkostningsdæmpning, som septemberforliget gav.³³ Kontaktudvalget henstiller "... derfor til værftsledelserne og værfternes ansatte, at der optages lokale forhandlinger under hensyntagen til de enkelte værfters behov med henblik på at tilvejebringe et holdbart kalkulationsgrundlag ved tilbudsgivningen".³⁴ Omkostningsdæmpning og holdbart kalkulationsgrundlag, eller reallønsnedgang og fastfrysning af lønningerne. Det var arbejdsgivernes og forbundets politik indenfor værftsområdet, som det havde været det *talrige gange før*, både i 1960'erne og i 1970'erne før krisegennembruddet. Situatio-

33. Septemberforliget, 1975 drejer sig om at afdæmpe, som det hedder i *Hensigtserklæringen*, stigningstakten i pris-, indtægts- og omkostningsniveau. Relevant i denne sammenhæng er især det afsnit, hvor det hedder, at Folketinget er enig med regeringen om, at hensynet til beskæftigelsen gør det ønskeligt, at lønændringer i overenskomstperioden alene omfatter de i overenskomsten hjemlede.
34. *Handelsministeriets kontaktudvalg vedrørende skibsværfter*: Aktionsplan på værftsområdet; 30. september 1975, s. 4. Kontaktudvalget er at betragte som en trepartsforhandling med repræsentation fra de to organisationer og staten. Udvalgets beslutninger gives i form af henstillinger til de respektive parter (værftsarbejdere, værftsledelser og staten).

nen var imidlertid ændret gennem den voksende industrielle reservearmé og de voksende lokale arbejdskraftreserver; politikken fik det materielle grundlag, som ikke tidligere havde været til stede.

Figur 6. Realtimelønsudviklingen på værfterne; deflateret med forbrugerprisindekset (1964 = 100). Realtimelønfortjenesten sat på indeks; april, 1975 = 100. Kilde: *Metalarbejderforbundets lønstatistik*; diverse årgange.

Værftsarbejderne kæmpede imod det voksende løntryk, som den ligeledes voksende reservearmé medførte.³⁵ De foreløbige resultater af disse kampe kan ses af *figur 6*, som viser en klart faldende tendens for reallønningerne, omend i forskellig omfang. Figuren siger ikke noget om lønniveauforskelle værfterne imellem, men derimod noget om udviklingstendenserne: alle værft-

35. Begyndelsen af 1975 er præget af usædvanlige mange arbejdskampe på værfterne; i første kvartal forekommer der således strejker på Ålborg Værft, Århus Flydedok (Dannebrog Værft), B&W, Lindøværftet, Helsingør Værft, Ørskov Stålskibsværft, Nordhavns Værft og Odense Stålskibsværft;

ters lønninger er sat lig med 100 pr. april 1975; i den foregående periode har lønningerne på værfterne udviklet sig stort set parallelle (men på forskelligt niveau); efter april 1975 udvikler lønningerne sig afgørende forskelligt fra værft til værft.

Som tidligere sagt vil arbejdslønnens bevægelser på de enkelte værfter være et resultat af flere forhold: dels arbejdslønnens generelle bevægelse, og dels svingninger på det lokale arbejdsmarked og akkordlønsystemernes indretning og satser. Hvis vi ser væk fra arbejdslønnens generelle bevægelse (det kan statistisk gøres ved at udregne arbejdslønnen på værfterne som procenter af hele Metalarbejderforbundets gennemsnitslønninger), viser der sig følgende mønster:

- lønningerne på Nakskov Værft, Lindø/Odense Værfter og B&W-værftet viser relativt faldende tendenser (kraftigst for Nakskov).
- Aalborg Værft og Dannebrog Værft har lønningerne stort set samme uforandret tendens (d.v.s. samme faldende udviklingstendenser som hele forbundets lønninger).
- Frederikshavn Værfts lønninger udviser først kraftigt relativt stigende og dernæst relativt faldende tendenser.
- Helsingør Værft har arbejdslønnen en relativt stigende tendens.

Dette udviklingsmønster svarer meget nøje til svingningerne i de lokale arbejdsmarkeder og til omfanget af forringelserne af akkordlønsystemerne på de enkelte værfter. Vi skal behandle udviklingen på Nakskov Værft og Lindø Værft for at se nærmere på situationens muligheder og skranker, samt udviklingens årsager.

3.3. Nakskov-løsningen

I 1976 blev der på Nakskov Værft indgået en ny lønftale til erstatning for det hidtidige akkordlønsystem, som efter de foreliggende oplysninger har været et arbejdstidsstuderet akkordlønsystem.

Formålet med det nye lønsystem blev angivet som: sikring af beskæftigelsen indtil 1980; sikring af nye ordrer, fordi værftet med det nye lønsystem ville blive mere konkurrencedygtig, osv. Imidlertid fik arbejderne ingen reelle ga-

for en række af værfterne er det de første strejker i en række år. Strejkerne drejer sig primært om en kamp mod forringelse af løn- og akkordforhold, men også enkelte afskedigelsessager. Jvf. *Tyge Kjær*: Beskrivelse af nogle strejker fra de første måneder af 1975 indenfor skibsværftsbranchen, slagteri-branchen og den grafisk industri, og omrids af strejkernes baggrund; TEK/SAMGRUNDKURSUS, 1975/76, bd. IV, s. 162 ff.

rantier. Indtil videre har værftet da heller ikke fået nye ordrer, udover to DSB-færger, som først skal bygges efter aftalens udløb i 1980; værftet har derfor bebudet afskedigelser i oktober 1978 på 800 mand, som vil halvere beskæftigelsen på værftet.

Det nye akkordlønsystem består af to dele: dels en *grundløn*, som følger Forbundets timelønsoverenskomst, og som er hovedparten af den samlede løn, og dels en *fællesbonus*. Hovedpunkterne i aftalen er følgende (forkortet):³⁶

1. Løn og gager tillades en maksimal stigning på 5%.
2. Mere end to dyrtidsportioner pr. år og lønstigninger i forbindelse med 1977-overenskomsten vil være værftets risiko.³⁷
3. Der indføres en bonusordning, baseret på sparede timer i forhold til de budgetterede for hver enkelt skib; den samlede bonus deles op i to portioner, 50% til hver part (værftet og alle ansatte).
4. ØK-skibe, som bygges på værftet, giver en specialbonus på én mill. kr. pr. skib, som fordeles mellem samtlige voksne medarbejdere (excl. lærlinge) under følgende forudsætninger:
 - opretholdelse af arbejdsro.
 - overholdelse af det budgetterede timeprogram for hvert enkelt skib.
 - overholdelse af de under 1) og 2) nævnte maksimale løn- og gagestigninger.

Specialbonussen på ØK-skibene fik først virkning fra 1977, medens lønsystemet indførtes med virkning fra ca. 1. april 1976. Aftalen løber fra 1976-79 (incl). Aftalen betyder, at grundlønnen kun må stige med 5% om året; det betyder i praksis, at løfteparagraffen er sat ud af kraft. Akkordtillægget er ret særpræget, men særdeles kapitalistisk rationelt. Det er i virkeligheden det system, som kontaktudvalget allerede i 1967 foreslog, at værfterne skulle forhandle om indførelsen af.

Da bonusgrundlaget er overholdelse af en samlet byggetid for hvert skib, så måles på denne måde ikke blot arbejdsintensiteten, men også den tid, hvori maskineriet/fixkapitalen anvendes; det skal ikke mindst ses i lyset af relative store investeringer i fixkapitalen i årene 1976-77, som har forskubbet økonomiseringsgrundlaget; i 1976 og 1977 er investeringerne ca. 10-doblet i forhold til de nærmest foregående år. Fællestillidsmanden Herman Burmeister siger i den

36. *Aftale mellem de ansatte på Nakskov Skibsværft og værftet om lønudviklingen i årene 1976-77-78-79*; 15. januar 1976.

37. Det var ret risikofrit, idet septemberforliget 1975 bl.a. gik ud på at fastholde lønningerne i en treårsperiode.

anledning, at forudsætningen for aftalen er:³⁸ "... at værftet investerer betydelige beløb - ca. 20 millioner kroner - i forbedringer af hele produktionsapparatet. Det skal ske for at *rationalisere og fremme arbejdsgangen*, så man ad den vej gør, hvad der er teknisk muligt for at opnå det ønskede resultat i retning af hurtigere fremstilling af nybygningerne". Den tekniske arbejdsproduktivitet er da også steget voldsomt i 1976 og 1977, både gennem den tekniske ændring og som er resultat af det nye bonuslønsystem. Det fremgår af *tabel 6*.

Tabel 6 Stigninger i den tekniske arbejdsproduktivitet på Nakskov Værft; årlige stigninger 1974-1977.

	1974	1975	1976	1977
Teknisk arbejdsproduktivitet	0,2	-4,2	36,0	13,9

Kilde: Nakskov Værfts Beretning og regnskab, diverse årgange.

Èt af formålene med det nye akkordlønsystem kan derfor ses som et spørgsmål om at sikre, at den kraftigt stigende arbejdsintensivering ikke omsættes i lønstigninger, hvad der ville have været tilfældet med det arbejdstidstuderede akkordlønsystem.

Således som akkordlønsystemet er opbygget kan ledelsen frit sænke byggetiden fra skib til skib, og således uden lønmæssige virkninger hæve arbejdsintensiteten fra skib til skib. I lønsystemet er der ikke indbygget kompensation for den fortløbende intensivering af arbejdet; det ville nemlig have forudsat, at det der tidligere var opnået på bonusakkorden for ét skib, blev ført videre som lønstigninger i basislønnen ved det næste skib.

Bonusbetalingen er på 80,- kr. for hver sparet løntime; her får de ansatte 40,- kr. Det betyder følgende sammenhæng mellem lønstigninger og arbejdsintensivering udover de fastsatte byggetimer, se *tabel 7*.

Tabel 7 skal forstås sådan: hvis der f.eks. spares 5% på de fastsatte byggetimer, opnås der et bonustillæg i 1976, som svarer til 5,8%’s timelønstillæg; i 1979 betyder det imidlertid kun en stigning på 4,8%, da bonustillægget ikke er dyrtidsreguleret. I 1977, hvor der både udbetales bonus og den nævnte ØK-specialbonus, betyder 5%’s besparelse en timelønssstigning på 9,1%. Den forholdsvis rimelige sammenhæng mellem produktivitsstigninger og lønstigninger skal ses i lyset af, at hver skibs timebudget uden tvivl er fastsat således, at det er vanskeligt, måske umuligt, at opnå væsentlige reduktioner i byggetimerne, og

38. Interview med fællestillidsmand Hermann Burmeister i *Metal*, nr. 5, 1976, s. 11 (vores fremh.).

Tabel 7 Sammenhængen mellem timelønsstigninger gennem bonustillæg og timebesparelser i forhold til de fastsatte byggetimer.

Timebesparelser:	Procentvise timelønsstigninger:		
	Bonus (1976)	Bonus (1979)	ØK-bonus (1977)
-1	0	0	0
0	0	0	3,5
+1	0,1	0,1	3,6
+5	5,8	4,8	9,1
+10	12,3	10,1	15,4

Kilde: Egne beregninger på basis af lønaftalen og Metalarbejderforbundets redegørelse for lønsystemet.

at timebudgettet for hver skib fastsættes uden kompensation eller kontrol fra arbejdside, og uafhængigt af timebudgettet for det foregående skib; endelig skal det ses i lyset af de kraftige stigninger i arbejdsintensiteten (jvf. *tabel 6*), som uden tvivl fuldt ud er indregnet i timebudgettet.

De profitmæssige virkninger af værftets faldende realløn kan vurderes til 10-15%'s stigning i værftets profitrate i årene 1976 og 1977. For værftet er timelønssaldet imidlertid ikke det mest afgørende. Mere afgørende er det derimod, at man kan sikre sig væsentlige stigninger i arbejdsintensiteten uden at skulle betale for det, takket være det nye akkordlønsystem. Afgørende er også, at arbejdsintensiveringerne fører til relative besparelser på fixkapitalen. Værftets årsprofitrate stiger i 1976 da også med 233%, og i 1977 med 486%.³⁹

Indførelsen af det nye akkordlønsystem betyder to ting for arbejderne på værftet: en reduktion i lønstigningerne på grund af 5%'s stigningsgrænsen, og en væsentlig forringet betaling af arbejdet, især fordi arbejdsintensivringen først betales, når et bestemt arbejdsintensitetsniveau er nået (dvs. byggetimerne er overholdt). Om det sidstnævnte siger næstformanden for Centralorganisationen af Metalarbejdere, Charles Hansen: "De ansatte og ledelsen har på utraditionel måde fundet frem til at dele ansvaret for, at virksomheden kan give konkurrencedygtige tilbud på nye ordrer. Aftalen går i hovedtrækkene ud på, at *grænserne for det bevægelige lønsystem indsnævres ...*".⁴⁰

39. Egne beregninger på basis af værftets regnskaber de respektive år.

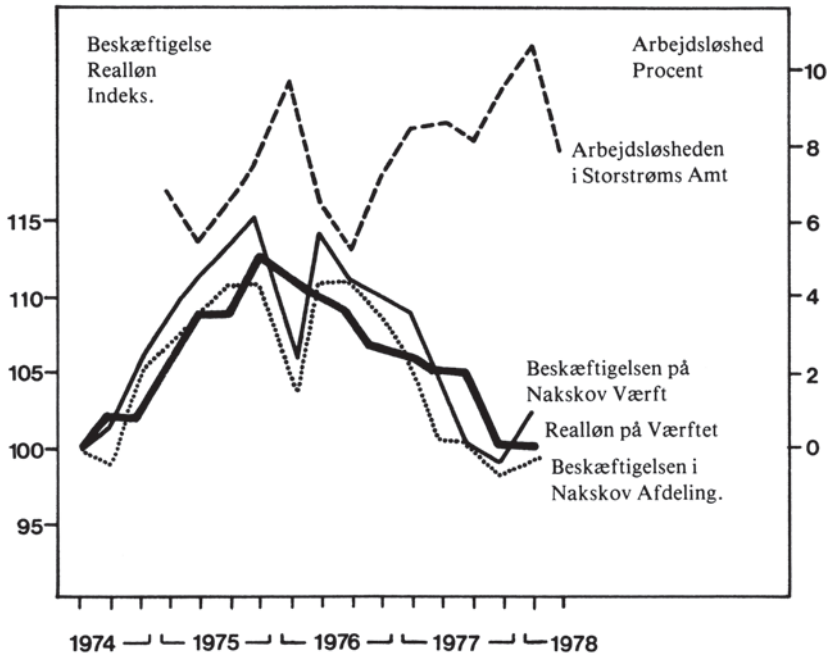
40. Interview med Charles Hansen i *Arbejdsgiveren*, nr. 4, 20.2.1976, s. 3 (vores fremh.).

I virkeligheden var det bevægelige lønsystems grænser blevet indsnævret tidligere; ikke gennem de "utraditionelle" forhandlinger, men derimod af den voksende lokale reservearmé. Det var en udvikling, som begyndte i 1973, men for alvor tog fart i slutningen af 1975. Fra 1973 til 1975 kommer det til udtryk i relativt stagnerende nominallønninger; op til juli kvartal 1973 havde Nakskov-metalarbejderne 30-50 øre mere i timen end Forbundets provinsafdelinger i gennemsnit; i januar kvartal 1978 lå Nakskov-metalarbejderne 350 øre under. Efter 1975 kommer "indsnævringen af det bevægelige lønsystem" til udtryk gennem faldende reallønninger.⁴¹

Vi har tidligere sagt, at arbejdslønnen svinger med svingningerne på det lokale arbejdsmarked, og at det bevægelige lønsystem giver første prioritet til det lokale arbejdsmarked og er sårbar overfor lokale indskrænkninger i arbejdsmarkedet, men også at et hævdvundet akkordlønsystem vil kunne fungere som en midlertidig barriere mod en lokalt voksende reserve. Samvirkningen af disse forhold kan belyses med *figur 7*.⁴²

Akkordlønsbarrieren falder med det nye lønsystem i april-maj 1976. Det nye akkordlønsystem forhandles i en periode, hvor beskæftigelsen af metalarbejderne på værftet og i Nakskovafdelingen dykker meget kraftigt, nemlig i januar kvartal 1976. Beskæftigelsen stiger ganske vist i det efterfølgende

41. Reallønnen er her og i det efterfølgende beregnet på følgende måde: nominallønnen (lønoversigtens gennemsnitlige timefortjeneste for akkord- og timelønnede) er deflateret med forbrugerprisindekset, hvor 1964-forbrugerpriser er sat lig med 100. Der er i reallønnen således ikke taget højde for det voksende skattetryk.
42. Om materialet i *figur 7* og lignende efterfølgende figurer skal der siges følgende: hovedmaterialet er baseret på Metalarbejderforbundets lønstatistik; hovedmaterialet omfatter således kun (organiserede) metalarbejdere i området og på værftet. Metalarbejderforbundets lønstatistik omfatter tre oplysningskategorier på forskelligt detaljeringsniveau: a) *samlet medlemstal*, her foreligger der oplysninger for hver lokalafdeling; b) *statistiskpligtige medlemmer*: d.v.s. alle beskæftigede, voksne arbejdere (altså ikke lærlinge), foreligger oplyst for hver lokalafdeling; c) *medlemmer med lønoplysninger*, d.v.s. det antal medlemmer, fra hvem der faktisk foreligger lønoplysninger; er oplyst for såvel lokalafdeling som for hver fabrik i området. Vi har anvendt oplysningerne vedrørende punkt b og c, samt de til punkt c korresponderende lønoplysninger; det vil bl.a. sige, at opgørelsen af antal beskæftigede metalarbejdere på værftet bygger på oplysninger fra punkt c. Taget for Forbundet som helhed er der imidlertid en temmelig stor forskel mellem antallet af statistisk-pligtige medlemmer og så de medlemmer, som faktisk oplyser deres lønforhold. Efter Forbundets oplysninger til os hænger det især sammen med, at en række *mindre* arbejdspladser ikke oplyser deres lønforhold. For værfterne, som alle er store og større arbejdspladser skulle dette forhold således ikke spille nogen afgørende rolle for statistikens anvendelighed. Som udtryk for svingningerne i det lokale arbejdsmarked anvender vi primært beskæftigelsesudviklingen, og ikke arbejdsløshedsprocenterne. Det hænger sammen med, at udviklingen i beskæftigelsen er opgjort efter *arbejdssted*; den indkalkulerer derfor det eksisterende pendlingsmønster. Falder f.eks. beskæftigelsen i Nakskov Metalafdeling eller på Nakskov Værft vil det - ihvertfald for den korte periode, vi undersøger - betyde, at der er ledige indenfor det hidtidige lokale arbejdsmarked. Arbejdsløshedsprocenter er efter bopæl; det er muligt at få arbejdsløshedsprocenten for mindre enheder end amter, som vi anvender. Grunden til at vi anvender amtsvise oplysninger er, at det regionale arbejdskraftsopland i alle tilfælde omfatter temmelig store geografiske områder, som er langt større end de enkelte byers arbejdsanvisningskontorers områder; arbejdsløshedsprocenterne kan faktisk først anvendes under forudsætning af en undersøgelse af det regionale pendlingsmønster. Det har vi måttet afstå fra.

Figur 7. Sammenhæng mellem udviklingen i reallønnen og beskæftigelsen på Nakskov Værft, i Metalarbejderforbundets Nakskovafdeling, samt arbejdsløsheden for metalarbejdere i Storstrøms Amt i perioden april kvartal 1974 - januar kvartal 1978. Indeks april, 1974 = 100. Kilde: *Metalarbejderforbundets lønoversigter*, samt *Arbejdsmarkedsstatistik*, diverse numre.

kvartal, men falder derefter i hele perioden frem til januar kvartal 1978, hvor den stiger en smule. Med den faldende beskæftigelse bliver det umuligt at opretholde reallønnen; den falder derfor fra oktober kvartal 1975 og frem.

Den afgørende årsag til den direkte sammenhæng mellem beskæftigelsen på værftet og reallønnens udvikling er, at værftet er den dominerende metalarbejdsplads i området. I hele perioden er ca 75-80% af Nakskov metalafdelingen beskæftiget på værftet; i området er der ikke andre større arbejdspladser; den næststørste er Thrige-Titan, som beskæftiger 50-100 mand i perioden, mens værftet beskæftiger 900-1150 metalarbejdere. Det betyder, at værftets beskæftigelsesudvikling er helt afgørende for den lokale reservearmés størrelse, og derfor også på det tryk, som den udøver på arbejdslønnen.

Sammenfattende kan siges. For værftskapitalen ser problemstillingen sådan ud: værftet må ændre akkumulationsmønter (dvs. akkumulere intensivt for derigennem at udvikle teknologien) eller lukke. De kapitalistiske betingelser for det intensive akkumulationsmønster er, at arbejdslønnen *ikke* vokser modsvarende den betydelige vækst i arbejdsproduktiviteten, som et ændret akkumulationsmønster vil medføre. Eller sagt på en anden måde: det hidtidige akkordlønsystem og den styrke, hvormed værftsarbejderne tidligere har været i stand til at opretholde dette lønsystem, er blevet en akkumulationsmæssig hæmsko for værftet. Den voksende lokale reservearmé etablerer derfor værftets nye akkumulationsgrundlag, fordi dens tryk gør det muligt at ændre lønsystemet; i tillæg hertil gør den det også muligt at sænke realtimelønnen.

For værftsarbejderne ser problemstillingen objektivt således ud: hvis værftet ikke skal lukke, hvis beskæftigelsen skal reddes, skal der foretages nyinvesteringer. Betingelserne er indførelse af det nye akkordlønsystem. Investeringerne, som ialt blev på knap 35 mill. kr. i årene 1976 og 1977, ses derfor som en forsikring om, at beskæftigelsen er blevet sikret i for det mindste de næste fire år.⁴³

Det er imidlertid *ikke tilfældet* på grund af investeringernes virkninger i form af teknologisk frisættelse. Med den tidligere teknologi (og udviklingsgrad i arbejdets produktivkraft) har timeforbruget pr. skib været ca. 750.000 arbejdstimer. Den nye teknologi vil efter alt at dømme føre til et timeforbrug pr. skib på ca. 450.000 arbejdstimer.⁴⁴ Denne frisættelsesvirkning kommer ikke på én gang, men vil tage 3-4 år fra de første investeringer i 1976, idet indførelsen af de nye driftsmidler forudsætter modsvarende arbejdsorganisatoriske ændringer, førend fixkapitalinvesteringerne resulterer i en udvikling af arbejdets produktivkraft på et højere niveau. Ligesom det tager nogen tid inden den nye teknologi er fuldt ud arbejdsintensiveret. Ikke desto mindre kan der allerede i 1976 og 1977 konstateres frisættelsesvirkninger (jvf. fig. 7; men jvf. også stigningerne i den tekniske arbejdsproduktivitet i tabel 6).

Den svækkede styrkeposition for værftsarbejderne i Nakskovområdet, som var udgangspunktet for det nye akkordlønsystem, blev for kapitalisten samtidig

43. Sikring af beskæftigelsen har været et meget anvendt argument for Nakskov-løsningen. Imidlertid indeholder aftalen ingen løfte om fortsat beskæftigelse, eller løfte om, at værftsledelsen i aftaleperioden ville sikre de nødvendige ordre (f.eks. fra ØK, værftets ejer).

44. Denne formodning bygger på, at Nakskov Værfts bygger skibe, som er meget lig dem, der bygges på Lindø-værftet, både hvad størrelse og type angår; der kan imidlertid være forskel på udrustning, m.v. Lindø-værftet har den teknologi, som Nakskov Værft er ved at indføre. Lindø-skibene er aftalt til at skulle bygges på i gennemsnit 450.000 timer.

udgangspunkt for en akkumulation, som fik og efter alt at dømme fortsat vil få de lokale reserver til at svulme yderligere. Det førte og vil fortsat føre til en yderligere svækkelse af værftsarbejderne i området, således som det kommer til udtryk i den faldende realtimeløn.

3.4. Lindøaftalen

I begyndelsen af juli 1978 blev der vedtaget en aftale om et nyt lønsystem på Lindøværftet med virkning fra midten af august. (Odenseafdelingen af værftet var ikke taget med i aftalen, fordi afdelingen skulle nedlægges i løbet af efteråret, og produktionen skulle overflyttes til Lindøværftet i Munkebo).

Det nye akkordlønsystem bygger på en fællesakkord, en aftale om samlet timeforbrug pr. skib, og en speciel form for bonusordning. Aftalen, som har mange lighedspunkter med Nakskovaftalen, blev vedtaget efter afstemning blandt alle ansatte arbejdere med et knebent flertal. Forud for denne vedtagelse havde der været en række forhandlinger og afstemninger, som alle havde ført til direkte eller indirekte forkastelse af et lønsystem, som ikke var afgørende forskelligt fra det, som blev vedtaget i sidste runde.

Det nye Lindø akkordlønsystem erstatter et arbejdstidsstuderet akkordlønsystem. Da et sådant arbejdstidsstuderet akkordlønsystem har været typisk for værftsbranchen i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne frem mod krisen, skal vi gennemgå en konkret aftale på Lindø, nemlig aftalen for *svejserne*.

Det arbejdstidsstuderede akkordlønsystem for svejserne på Lindø stammer fra midten af 1960'erne, og er ændret i 1969 og i 1972/73. Ændringerne er hovedsageligt gået på ændringer i priskuranterne (dvs. en betalingsfaktor for bestemt mængde ydet arbejde) og på tillægstidsordningerne (se senere), mens selve systemet var uændret. Frem til 1972/73 var priskuranterne i øre pr. meter; i det system, som gjalt fremt til den nye akkordlønaftale i 1978, er priskuranterne angivet i meter pr. minut. Det hidtige akkordlønsystem består af fire dele:

1. *Operationstid*. Operationstiden er tidsstuderet (arbejdstaktvurderet; baseret på tidsmålinger og tidsforbrug på forskellige arbejdsoperationer). Priskuranterne angives i meter pr. minut for forskellige svejsesømtyper ved forskellige pladetyper. Denne priskurant gælder for al svejsning i alle afdelinger.
- 2a. *Driftsteknisk tillægstid* (angivet i priskuranter). Driftsteknisk tillægstid er afhængig af "forstyrrelser" i produktionsgangen, f.eks. klargø-

ring, ventetid på andre fag, kran, formand, m.v.; hentning af elektroder, værktøj, osv. Den driftstekniske tillægstid er studeret for forskellige produktionssteder (værftet er opdelt i 8 produktionssteder). Tillægstiden er studeret ved hjælp af stikprøver, og kan variere meget fra produktionssted.

- 2b. *U-kurant tillægstid.* U-kurant tillægstid er tillæg for at udføre arbejde på sektioner, hvor der på grund af dårlig tilpasning, fejl, osv. ikke kan arbejdes efter priskuranterne. Ved bygning af en ny skibstype i serie blev det første skibs gennemsnitlige antal tillægstimer med et tillæg på 1-2% anvendt som tillægstimer for de efterfølgende skibe i serien. På denne måde sparede værftet kontrollen og opmålingen, mens arbejderne omvendt fik en "søsterskibseffekt" (det vender vi tilbage til senere).
3. *Akkordtillæg.* Akkordtillæg er tillæg for svejsning i små rum, i liggende stilling, osv. Akkordtillægget udgør 5-10% 's tillæg til akkordtiderne. (Foruden dette findes der også tillæg for svejsning i lukkede tanke - det såkaldte genetillæg - som er en fast pris i øre pr. time).
4. *Ventetid.* Ventetid drejer sig specielt om venten på sikkerhedsudstyr, f.eks. udsugning. Ventetiden aflønnes med klubbens akkordgennemsnit.

Selve akkorderne (punkterne 1, 2a, 3) er *forudskrevne*, dvs. arbejderne får en seddel fra produktionsplanlæggerne med angivelse af antal meter svejseøm af forskellig type, samt tid i minutter. Akkorderne blev normalt udstukket for en dags arbejde. I priskurantaftalen findes omregningstabeller fra minutter til øre; omregningerne kunne løbende forhandles efter løfteparagraffen; deres opsigelsesfrist var på to måneder. Under opsigelsen blev arbejderne aflønnet på det hidtidige akkordløns gennemsnit minus 15%. I priskurantaftalerne har der været bestemmelser vedrørende arbejdets kvalitet - både før og efter svejsningen, men det har varieret alt efter hvor stram, kontrollen har været. Et i princippet lignende akkordlønsystem har også været anvendt for skibsbyggerne, men også for andre arbejdergrupper på værftet.⁴⁵

Det arbejdstidsstuderede akkordlønsystem er af værftets arbejdere blevet betragtet som favorabel af flere grunde. Lønssystemet var relativt kompleks og kontrollen var i praksis enten umulig eller mindre stram; det har været muligt at

45. For skibsbyggerne har operationstiden ikke været fastlagt som en *forudskreven akkord*, men som en *aftale akkord*, d.v.s. akkorden aftales medens produktionen foregår. Som regel gøres et skibs sektioner halvfærdig, hvorefter akkorden aftales.

få forholdsvise gode lønninger uden voldsom intensivering af arbejdet.⁴⁶ Over hele perioden, men især tidligere, har klubberne kunnet føre en effektiv *akkordloftspolitik*, som har hindret, at akkordlønsystemet er blevet udhulet og tempøet af den grund tvunget i vejret. Efter opsigelsen af det hidtidige akkordlønsystem, men inden indførelsen af det nye, vedtog skibsbyggerne ”frit slag” i forhold til lofterne. For mange betød det mere end 5 kr. ekstra i timen, som viser at klubbernes akkordloftpolitik har været effektiv.

Den nye lønaftale dækker i første omgang bygningen af 6 cargolineskibe og 4 supplyskibe, alle til A. P. Møllerkoncernen. Sidenhen er aftalen blevet suppleret med en aftale, som gælder for bygningen af yderligere 4 containerskibe.⁴⁷ Hovedindholdet i aftalen er følgende:

1. Hvert skib bygges til et fastsat timetal (f.eks. følgende for de 6 cargolineskibe: 450.000 timer i direkte byggetimer + 13% i indirekte timer, alt sammen i gennemsnit).
2. Værftet opdeles i tre bonusområder (hal, udvendige planer; dok, stål og malehaller; udrustning og værksteder). Indenfor hvert bonusområde findes der en fællesakkord, som fremkommer ved at hvert område hensætter 12% af områdets samlede timer i en fællespulje.
3. De akkordlønnede får en forskudsbetaling/mindste garantibetaling, som er de enkelte klubbers akkordgennemsnit i april kvartal 1978 *minus* 1,75 kr., hvis klubbens gennemsnit er over 25,- kr., og *minus* 1,50 kr., hvis klubbens aprilgennemsnit var under. (Jvf. akkordtimelønnen i *tabel 3* tidligere i artiklen).
4. For hver arbejder består lønnen af tre dele: a) dyrtidstillægget på ca. 17,- kr.; b) forskudsbetalingen/garantibetalingen; og c) en bonus, som både kan være negativ eller positiv.

46. Sammenhængen skal ses som følger: akkordlønsystemet har efter de foreliggende oplysninger ikke virket kraftigt arbejdsintensiverende på den ene side, og på den anden side har værftet i perioden op til krisen for det meste været i mandskabsmangel; det lokale arbejdsmarked har været et sælgers marked, som har muliggjort gode priskuranter, m.v. Det spiller også en rolle, at det tidligere akkordlønsystem til trods for sit pålydende har fungeret mere eller mindre udpræget som et *slumpakkordsystem*, fordi arbejderne tidligere har været i den styrkemæssige position, at de kunne afslå at udføre et arbejde efter f.eks. den forudskrevne akkord, hvis der ikke var penge nok i det; der blev så givet tillæg på forskellig måde, som var i modstrid med det eksisterende akkordlønsystems funktionsgrundlag. I oktober kvartal lå lønningerne på værftet f.eks. 7,7% over Forbundets landsgennemsnit. Det var næppe selve akkordlønsystemet, som gav de gode lønninger, men derimod udviklingen på det lokale arbejdsmarked.

47. Disse skibe er også til A.P. Møllerkoncernen, som ejer værftet. Aftalen er ikke vedtaget ved urafstemning, men indgået mellem klubbestyrelse, tillidsmænd og værftsledelse. Med disse skibe har værftet en ordebeholdning på 14 skibe. Forudsætningen for aftalen om de fire containerskibe er, at staten går med til en forbedring af de eksisterende statsfinansieringsordninger, altså rederiets finansiering af skibskøb fra eget værft; det sker under henvisning til, at der ellers vil ske afskedigelser på værftet. Oplysningerne stammer fra *Aktuelt*, 1.12.78, s. 19.

5. I lønsystemet findes der to bonuspuljer. Dels den tidligere nævnte fællespulje for hver af de tre bonusområder, og dels en branche- eller klubbonus. Hvis et bonusområde sparer op til 12% af de fastlagte byggetimer, udbetales de sparede timer ganget med bonusområdets gennemsnitlige basisløn; denne bonus udbetales ligeligt til alle indenfor samme bonusområde. Hvis en klub eller branche sparer mere end 12% af timerne får den en bonus efter samme retningslinier som ved fællesbonussen, dog kan denne bonus aldrig blive større end 50 øre pr. ydet arbejdstime; den resterende besparelse indgår dernæst i fællespuljen for det bonusområde, som branchen/klubben tilhører. Hvis byggetiden overskrides afgiver de akkordlønnede et beløb, som svarer til timeoverskridelsen ganget med bonusområdets gennemsnitlige basisløn. Der kan dog kun blive tale om at afgive et beløb på 1,75 kr. (eller 1,50 kr. - afhængig af overskridelsens størrelse) pr. ydet arbejdstime.

Basistimelønnen er baseret på akkordtimefortjenesten i april kvartal; ved påbegyndelse af et nyt skib lægges der et ørebeløb (fra 0 til 35 øre, afhængig af klub og tidspunkt) til timefortjenesten i april kvartal. Derved fremkommer der løbende en ny basisløn, ganske vist med meget beskedne stigninger. Tillidsmændene havde krævet, at basislønnen for hvert nyt skib skulle være gennemsnitstimefortjenesten (garantibetaling + opnået bonus) ved det foregående skib. Det ville betyde, at det der tidligere var blevet opnået på bonusakkorden blev ført videre som lønstigning i basislønnen ved bygning af det efterfølgende skib. *Ledelsen ville netop med sit system begrænse denne virkning.* De faste ørebeløb betyder, at løfteparagraffen i praksis er sat ud af kraft; dog ikke helt på samme måde som ved Nakskov-løsningen. Her var øretillægget fastsat frem til 1980; ved Lindøaftalen er øretillægget fastsat for de 10 nybygninger, som ganske vist skal bygges frem til og med 1979, men ved forhandling om yderligere skibsbygninger indenfor perioden, forhandles også øretillægget, hvad der ikke var tilfældet for Nakskov.⁴⁸

Selvom der er tale om en fællesakkord i det nye lønsystem, vil systemet uden tvivl virke opsplittende på arbejderne, fordi der i fællesakkordssystemet er indbygget en branche- eller klubakkord, men især fordi fællespuljens samlede størrelse er afhængig af, at alle indenfor bonusområdet overholder de byggetimer, som på forhånd er afsat til deres klub. Eller sagt på en anden måde: det tidligere arbejdsstuderede akkordlønsystem fik værftet til at foretage en række

48. Øretillægget i Lindøaftalen betyder på årsbasis følgende stigninger i basislønnen: for de lavest akkordlønnede en stigning på 2,1% og for de højest akkordlønnede en stigning på 1,7%. For de timelønnede, som er få og meget lavtlønnede, betyder det en stigning på ca. 5% på årsbasis.

kontrolopmålinger af mængden af det udførte arbejde. Nu er kontrollen helt tvunget over i arbejdernes egne hænder.

Ved en vurdering af lønsystemet set fra arbejderside er det afgørende, hvilken sammenhæng der er mellem *produktivitet* og *løn*, netop fordi der er tale om et akkordlønsystem. Det nye lønsystem fører til produktivitetsstigninger på to måder, hvor den ene ikke giver stigninger i lønnen, mens den anden gør det.

(1) *For det første* sker der uden tvivl en produktivitetsstigning gennem fastlæggelsen af timerammen, fordi den efter alt at dømme er snævrere end det hidtidige timeforbrug for et skib. Den produktivitetsstigning, som følger af en snævrere ramme, betaler værftet intet for. Hvis der produceres til den fastsatte timeramme vil der endog være tale om en lønreduktion på 6,5% i forhold til den hidtidige akkordtimefortjeneste (jvf. tabel 9 i det efterfølgende). Vi er ikke i stand til at belyse den nøjagtige produktivitetsstigning ved den nu fastsatte timeramme, men vi skal sandsynliggøre dens omfang. I forhandlingerne om byggetimerne for de seks cargolineskibe havde fællesklubben stillet et timekrav, som var knap 11% højere end det endelige resultat for cargolineskibene. Tog man forsigtigvis det udgangspunkt, at fællesklubbens krav var udtryk for, at arbejdet med deres timeramme ville blive udført med den hidtidige intensitet, så var slutresultatet udtryk for en produktivitetsstigning på knap 10%.

Hvis der bygges skibe i serie, vil en del af arbejdsprocesserne kunne udføres hurtigere ved det andet, tredje, o.s.v. skib; den såkaldte søsterskibeffekt. Aftalen om den gennemsnitlige timeramme betyder, at søsterskibeffekten er indkalkuleret. I det tidligere lønsystem (jvf. den tidligere beskrivelse) fik arbejderne en væsentlig del af søsterskibeffekten, fordi f.eks. svejsernes ukurante tillægstid og skibsbyggernes aftaleakkord blev aftalt med udgangspunkt i det første skib i en serie, og altså ikke som et gennemsnit af seriens skibe. Som sagt vil søsterskibeffekten være indregnet i timerammegennemsnittet. I forbindelse med aftalen har værftet regnet med følgende søsterskibeffekter for de 6 cargolineskibe og de 4 supplybåde:

Tabel 8 Søsterskibeffekten ved serieproduktion af 6 cargolineskibe og 4 supplybåde. Byggetiden for de efterfølgende skibe er i procent af første skib.

	1.skib	2.skib	3.skib	4.skib	5.skib	6.skib
Cargolineskibe:	100	92	86	82	80	78
Supplybåde:	100	96	92	88	-	-

Tog vi - igen forsigtigvis - det udgangspunkt, at byggetimerne for seriens første skib var et udtryk for den hidtidige gennemsnitlige intensitet, bliver resultatet af en indregning af søsterskibeffekten i timerammen, at produktiviteten af den grund vil stige med knap 14%.

Produktivetsstigning gennem indsnævring af timerammen på 10-14% er næppe urealistisk. Måske har den været større; der gik nemlig ikke lang tid efter indførelsen af det nye lønsystem, inden det viste sig, at timerammen især for skibsbyggerne var urealistisk lavt sat, så lavt sat, at ledelsen - til trods for aftalens ordlyd og med fare for at hele systemet kunne bryde sammen - måtte gå med til genforhandlinger af timerammen for visse faggrupper. Produktivetsstigninger ved indsnævringen af timerammen betaler værftet som sagt ikke en øre for.

(2) *For det andet* sker der produktivetsstigninger, hvis der sker besparelser på timerammen; disse produktivetsstigninger medfører stigninger i den gennemsnitlige timefortjeneste. Hvor meget der er tale om ses af *tabel 9*.

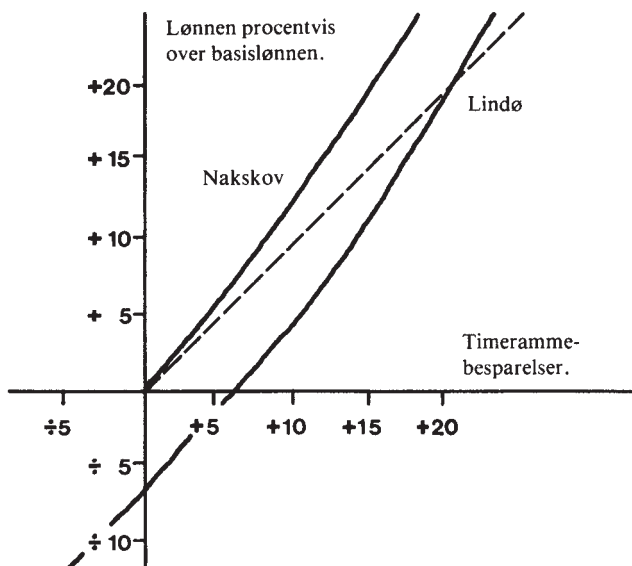
Tabel 9 Sammenhæng mellem timelønsstigninger gennem bonustillæg og timebesparelser i forhold til de fastsatte byggetimer.

Timebesparelser:	Lønnen procentvis over basislønnen:
-5	-11,2
0	-6,5
+5	-1,2
+10	+4,6
+15	+11,2
+20	+18,5

Kilde: Beregninger på basis af *Aftale*, nr. 78.LL.03. Sammenhængen mellem produktiviteten og lønstigninger vil variere efter klubbens gennemsnitlige akkordtimefortjeneste i april kvartal. Her er der taget udgangspunkt i en klub, som ligger midt imellem.

Af tabellen fremgår det, at hvis arbejderne skal opnå den hidtidige timefortjeneste, skal der produceres med en timebesparelse i forhold til rammen på mellem 5-10%. En sådan produktivetsforøgelse vil give samme nominalløn som hidtil; hvis reallønnen skal kunne opretholdes, skal timebesparelsen skønsmæssigt ligge i nærheden af de 15%.

Selvom lønsystemet er baseret på de samme principper som Nakskov-løsningen, er det for Lindøv værftet tale om et klart ringere forhold mellem timeløn og produktivetsstigning i forhold til timerammen. Des ses af *figur 8*.

Figur 8. Forholdet mellem timelønsstigninger gennem bonustillæg og timebesparelser i forhold til de fastsatte byggetimer for henholdsvis Nakskov Værft og Lindøværftet.

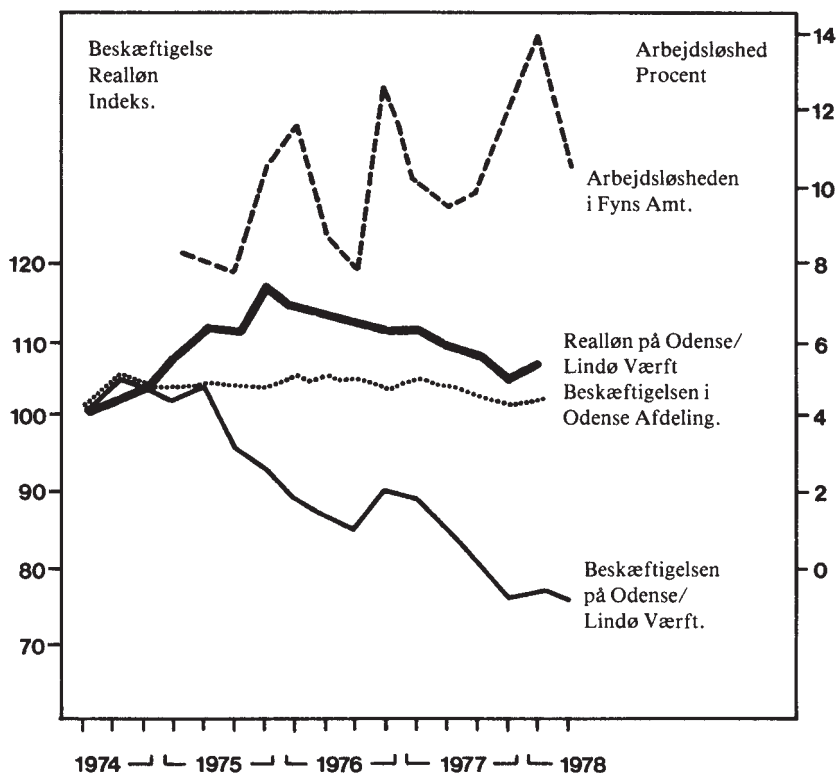
Af figuren fremgår det, at der er samme forhold mellem produktivitetstigning og løn på de to værfter (kurverne har omtrent samme hældning), men også at lønudgangspunktet for Lindø-lønssystemet er indbygget en negativ bonusordning, hvis der ikke bygges indenfor den fastsatte ramme, hvad der ikke er tilfældet for Nakskov-løsningen.

Sammenfattende om forholdet løn og produktivitet: hvis påvisningen af produktivitetstigninger i forbindelse med indsnævringen af timerammen er korrekt, betyder det, at arbejdstempoet skal forøges med ca: 25-29%, hvis reallønnen skal kunne sikres med det nye lønsystem.⁴⁹

Hovedårsagen til det for arbejderne så dårlige lønsystem må ses i udviklingen på det lokale arbejdsmarked, hvor den afgørende tendens er en faldende beskæftigelse på Lindøværftet. Det fremgår af *figur 9*.

Det mest karakteristiske er den faldende beskæftigelse for metalarbejdere på Odense/Lindø Værft. På værftets Odenseafdeling er metalarbejdernes beskæftigelse stort set uforandret i hele perioden. Det er på værftets Lindøafdeling, at beskæftigelsen falder. Her sker fyringerne stort set blandt de to største ar-

49. Selvom tillidsmændene på et forholdsvis tidligt tidspunkt var blevet enig med værftet om det nye lønsystem, har de dog stillet en række krav, som - hvis de var blevet gennemført - ville have givet et betydeligt bedre forhold mellem produktivitet og løn; som altså bedre ville kunne have sikret reallønnen, samt have løst en række konkrete utilfredsheder med det eksisterende lønsystem.

Figur 9. Sammenhæng mellem udviklingen i reallønnen og beskæftigelsen på Odense/Lindø Værft, i Metalarbejderforbundets Odenseafdeling, samt arbejdsløsheden for metalarbejdere i Fyns Amt i perioden april kvartal 1974 - april kvartal 1978. Indeks april, 1974 = 100. Kilde: *Metalarbejderforbundets lønoversigter*, samt *Arbejdsmarkedsstatistik*, diverse numre.

bejdergrupper, svejsere og skibsbyggere. Over tre år - fra april kvartal 1975 til april kvartal 1978 - falder svejsernes beskæftigelse med 44%, og skibsbyggernes med 39%.⁵⁰ Fyringerne af svejsere og skibsbyggere kom i to bølger. Den første fra juli kvartal 1975 til og med juli kvartal 1976. Den anden fra april kvartal 1977 og frem til nu. (Efter figur 9 stabiliseres beskæftigelsen på værftet ganske vist hen mod udgangen af 1977, men det hænger sammen med øget ansættelse i udrustningsafdelingen). På figur 9 ses det også, at reallønnen på Odense/Lindø Værft falder stort set med den faldende beskæftigelse af svejsere og skibsbyggere, som iøvrigt hører til værftets traditionelt set mest højt-lønnede.

50. Jvf. Metalforbundets lønoversigter, respektive år. Det betyder, at fra at svejserne og skibsbyggerne har udgjort ca. 62% af metalarbejderne på Lindø-værftet i 1975, reduceres til at omfatte 47% i 1978.

Men i modsætning til Nakskov Værft fører værftets faldende beskæftigelse ikke til, at værftsledelsen umiddelbart kan fremtvinge et mere intensiverende akkordlønsystem; det sker som bekendt først i midten af 1978. Denne forskudte udvikling hænger især sammen med, at arbejdsmarkedet for metalarbejdere i Odenseområdet er mere sammensat end i f.eks. Nakskovområdet. Det skal vi se nærmere på.

Lindø/Odense Værftet er langt den største metalarbejdsplads i området, men dog ikke så dominerende som Nakskov Værft er det i Nakskovområdet. I 1974 var ca. 42% af metalarbejderne i Odenseafdelingen ansat på værftet; denne procent er faldet til ca. 31 i 1978. De to næststørste metalarbejderpladser er Thrige-Titan og Haustrup, som hver beskæftiger 4-5% af metalarbejderne i Odenseafdelingen. I betragtning af, at værftet var og stadig er en så dominerende arbejdsplads i området, vil afskedigelser af den størrelsesorden, som der er tale om i de to fyringsbølger i årene 1975-78, samtidigt dominere udviklingen på det lokale arbejdsmarked. Værftets frisættelser vil omgående få arbejdsmarkedets reserver til at vokse, med mindre den frisatte arbejdskraft kan opuges på andre fabrikker.

Men hvor kan den frisatte svejser eller skibsbygger finde beskæftigelse: som svejser eller skibsbygger er der stort set ikke andre beskæftigelsesmuligheder på Fyn og i området på den anden side af Lillebælt.⁵¹ Derfor vil en frisættelse af svejsere og skibsbyggere umiddelbart udøve et tryk på arbejdslønnen for de beskæftigede svejsere og skibsbyggere. Dette tryk vil i første omgang kunne begrænses af den barriere, som et eksisterende akkordlønsystem og de aftale akkordtariffer udgør. Løntrykket vil derfor i første omgang vise sig som relativt forringede akkordtariffer; dvs. værftsarbejderne vil ikke være i stand til at gennemtvinge forbedringer af tariffene, svarende til inflationens udhulning af lønnen. Dette rammer ikke blot svejsere og skibsbyggere, men alle værftets ansatte i kraft af svejsernes og skibsbyggernes hidtidige dominerende stilling, både antalsmæssigt, organisatorisk og lønmæssigt. Det er da også tilfældet for reallønsudviklingen i begyndelsen af 1976 og frem til det nye lønsystem i august 1978.

Det er naturligvis kvalifikationsmæssigt ikke udelukket, at de frisatte svejsere og skibsbyggere - om ikke umiddelbart, så dog efterhånden - kan finde beskæftigelse ved andet metalarbejde. I såfald vil reservearméens tryk på grund af de værftsfrisatte reduceres. Det er faktisk tilfældet frem til begyndelsen af 1977. I værftets naturlige arbejdskraftopland vokser antallet af metalarbejderpladser

51. For skibsbyggerne findes kun Svendborg Værft, hvor knap 100 mand er ansat, og hvor der ingen udvidelse finder sted; tværtimod. For svejserne findes der knap 200 egentlige svejsearbejdspladser i hele området udenfor Lindø/Odense Værft, og her kan der heller ikke spores ekspansionsstendenser.

med knap 1.200 mand fra 1974 til og med 1976.⁵² Denne vækst kommer samtidig med værftets *første fyringsbølge*, som kan have reduceret frisættelsernes løntrykkende virkninger så meget, at værftsledelsen ikke har kunnet spekulere i indførelsen af et mere arbejdsintensiverende akkordlønsystem. Anderledes forholder det sig med *anden fyringsbølge*; her er antallet af metalarbejdspladser stagnerende i værftets arbejdskraftopland, og faldende i Odenseafdelingen. Hertil kommer, at det samlede lokale arbejdsmarked ikke har været tilstrækkelig ekspansiv i forhold til *netto tilgangen* af metalarbejdere; det ses af arbejdsløsheden for metalarbejdere i Fyns Amt på figur 9. Arbejdsløsheden udviser en stadig stigende tendens.

Disse omstændigheder har uden tvivl svækket Lindøv værftsarbejdernes styrkeposition så meget, at værftsledelsen i slutningen af 1977 kunne planlægge og i foråret kunne forhandle om et mere arbejdsintensiverende akkordlønsystem med udsigt til, at det skulle lykkes at få det gennemført.⁵³

Vi skal afslutningsvis behandle *de sandsynlige profitmæssige* virkninger af det nye akkordlønsystem. Det nye lønsystem har den egenskab, at uanset byggetid (samlet timeforbrug) vil den samlede lønsum pr. skib være meget nær den samme. Det er en følge af det fastsatte forhold mellem produktivitetstigninger og stigninger i timelønsfortjenesten. Arbejdes der hurtigt, tjenes der mere i timen, men i kortere tidsrum; arbejdes der langsomt, tjenes der mindre i timen, men over længere tidsrum; den samlede lønsum bliver stort set den samme. Det betyder, at løndelen af det enkelte skibs kostpris vil være den samme, uanset om der f.eks. bygges med 10% *under* eller 20% *over* den fastsatte byggeramme for hvert skib. Når byggerammen er fastsat, vil lønandelen af det enkelte skibs kostpris altså være uafhængig af den produktivitet, som der arbejdes med i forhold til timerammen (altså den produktivitet, som fremkommer ved besparelser på timerammen). Det er lønsystemer med denne egenskab, som Handelsministeriets kontaktudvalg - som tidligere nævnt - har efterlyst, både i 1967 og i 1975. I 1967 hed det” ... aftale med et værfts

52. Det vil sige metalarbejdspladser i følgende afdelinger af Metalarbejderforbundet: Assens, Fredericia, Fåborg, Kerteminde, Kolding, Middelfart, Nyborg, Odense, Ringe og Svendborg. I 1976 er der ialt knap 13.700 metalarbejdspladser i området; heraf 7.300 i Odenseafdelingen, 6.400 i de øvrige nævnte afdelinger. Af Odenseafdelingens 7.300 findes de knap 2.600 på Odense/Lindøv Værftet. Jvf. Metalarbejderforbundets lønoversigter, diverse numre.

53. Det lykkedes ikke i første omgang; sidst på foråret 1978 afviste klubberne en aftale, som ligner den nugældende, og som fællesklubben havde indgået med ledelsen. Det lykkedes heller ikke i anden omgang; da faldt aftalen ved en urafstemning med 1307 stemmer imod og 1301 for. Først i tredje omgang lykkedes det at få aftalen igennem med en forholdsvis lille majoritet. Til belysning af den ændrede situation for værftsarbejderne kan nævnes, at svejserne i april 1975 kunne aktionere på at opsigte det gældende akkordlønsystem, jvf. beskrivelse heraf i *Tyge Kjær*: Beskrivelse af nogle strejker..., op.cit.

arbejdere eller med grupper af arbejdere om de *grænser for timetal og samlet lønsum*, indenfor hvilken det pågældende arbejde må holdes”; i 1975 hed det ”... optages lokale forhandlinger (I) med henblik på at tilvejebringe et *holdbart kalkulationsgrundlag* ved tilbudsgivningen” med slet skjult adresse til lønforhandlingerne (hvad forhandles ellers lokalt)?.⁵⁴

Lønssystemer af denne type forudsætter imidlertid bestemte typer af akkumulationsproblemer for værfterne; enten fordi man, som i Nakskov Værfts tilfælde, skal have fjernet den hidtidige sammenhæng mellem produktivitet og løn på grund af kraftige stigninger i arbejdsproduktiviteten som følge af udvikling af arbejdets produktivkraft, eller fordi man, som i Lindø Værfts tilfælde, skal have løst nogle problemer med et alt for stort fixkapitalanlæg.

Lindø værftsledelsen angiver - omend kun indirekte - akkumulationsproblemernes art i årsberetningen fra 1977. Her hedder det: ”Overgangen fra bygning af store tankskibe til mindre skibe ... har indebåret forskellige alvorlige problemer, som har givet sig udtryk i større øget timeforbrug og andre produktionsmæssige besværligheder, som har været yderst kostbare”.⁵⁵ Statistisk kan det være vanskeligt at illustrere problemets omfang, men noget kan der dog siges. Af tabel 10 fremgår det, at Lindø-værftets produktivitetstigninger i 1976 ikke følger trop med værftsindustriens stigninger. Det samme er sandsynligvis også tilfældet i 1977.

Tabel 10 Produktivitetstigninger i værftsindustrien og på Lindø Værft; 1975 = 100.

	1974	1975	1976	1977
Lindø/Odense Værft	*	100	101	104
Værftsindustrien	93	100	110	*

* Oplysninger foreligger ikke. **Kilde:** Værftets regnskaber og Industriel udvikling, op.cit., bd. II.

Overgangen fra bygningen af supertankere på over 300.000 tdw til skibe helt ned til 10.000 tdw begynder i 1976, fortsættes i 1977, hvor den sidste supertanker afleveres fra værftet; i 1978 bygges der kun mindre skibe. Ved bygningen af supertankere var værftets afgørende profitproduktionsmetode økonomisering med fixkapitalen og med den flydende konstante kapital. Det vil sige kortest

54. *Handelsministeriets kontaktudvalg vedrørende skibsværfter*, redegørelse fra 1967 og 1975, op.cit.

55. Odense Stålskibsværft A/S, *Årsberetning for 1977*, s. 1.

mulig produktionstid, det formindskede den relative størrelse af udlægget til råvarerne, og det gjorde det muligt at udnytte det forhåndenværende produktionsanlæg mest muligt. Økonomiseringen med den konstante kapital skete gennem intensiveringen af arbejdet; jo større arbejdsintensitet, jo mere økonomisk anvendelse af den konstante kapital. I denne sammenhæng blev økonomiseringen med den variable kapital af underordnet betydning. Værftsledelsen var velvidende om, at det arbejdsstuderede akkordlønsystem ikke fungerede efter sit pålydende, men derimod - som tidligere nævnt - som et slumpakkordsystem; den ekstrafortjeneste, som arbejderne kunne skaffe sig på denne måde var uden betydning i forhold til de profitmæssige gevinster, som kortest mulig produktionsstid kunne skaffe værftet.

Overgangen til bygning af de mindre skibe medførte i det mindste tre ting for værftet: 1) delvis braklægning af dele af den fixe kapital i form af reduceret kapacitetsudnyttelse; kapaciteten i svejsehallerne, især i haller med de lige sektioner, men også i dokken, var alt for stor i forhold til de mindre skibe, hvor udrustningen og de skæve (buede) sektioner produktionsmæssigt udgør en forholdsvis større del; her findes én af hovedårsagen til frisættelse af skibsbyggere og svejsere (især den anden fyringsbølge; den første fyringsbølge hang sammen med udviklingen af svejseudstyret; opholdet mellem de to fyringsbølger hang sammen med omstillingsvanskelighederne). 2) Arbejdsorganisatoriske ændringer; de enkelte afdelingers kapacitet og arbejdsorganisation var tilpasset bygningen af supertankere; arbejdsorganisationen blev ændret i overensstemmelse med bygningen af de mindre skibe; en del af de arbejdsorganisatoriske ændringer er nedfældet i lønftalen. 3) Det eksisterende akkordlønsystem var gennem de ændringer, som i tidens løb stiltiende havde fundet sted, en hindring for et skift i økonomiseringsgrundlaget. I en situation med delvis braklagt fixkapital mister økonomiseringen med den konstante kapital delvis sin kapitalistiske betydning. Værftet må satse på andre profitproduktionsmetoder. Her får den variable kapital første prioritet.

Det nye akkordlønsystem griber ind i forhold til alle tre nævnte ændringer. F.eks. betyder fastlæggelse af timerammer ikke blot pr. skib, men for hver afdeling og klub, at det vil være muligt at sikre en kapacitetstilpasning mellem produktionsprocessens enkelte dele gennem differentierede intensiveringer af arbejdet.

Den omstændighed, at det nye akkordlønsystem medfører, at den samlede lønsum pr. skib stort set vil være den samme, uanset hvilken arbejdsintensitet, der arbejdes med, er ikke et udtryk for, at værftet ikke satser på intensiveringen af arbejdet; det er derimod et udtryk for, at der med det nye lønsystem *ikke betales en merpris* for den arbejdsmængde, som udføres med højere intensitet. Lønnen varierer kun med den ydede *arbejdsmængde*, og er gjort uafhængig af gevinsten ved fixkapitaløkonomiseringen. Det er det klareste udtryk for, at det

nye lønsystem skifter økonomiseringsgrundlag fra den konstante kapital til den variable. Gennem fastlæggelsen af timerammerne sikrer værftet sig i tilgift en løbende intensivning af arbejdet.

Der er ingen tvivl om, at når den omtalte omstillingsproces er ført til ende, vil det betyde yderligere frisættelser af arbejdskraften, ikke på grund af udviklingen af arbejdets produktivkraft, men som en følge af intensivningen, d.v.s. når værftet har overvundet sin "... større øget timeforbrug og andre produktionsmæssige besværligheder", sådan som værftets aktuelle akkumulationsproblemer formuleres i det tidligere anførte citat fra beretningen i 1977.

Sammenfattende om udviklingen kan siges: omstillingen fra produktion af supertankere til mindre skibe fører i første omgang til afskedigelser (især den anden fyringsbølge) som sammen med de tidligere afskedigelser og i kraft af værftets dominerende stilling på det fynske arbejdsmarked fører til en sådan svækkelse af værftsarbejdernes position, at den hidtidige barriere mod den lokale reservearmés tryk - det tidligere lønsystem - falder, og erstattes af et nyt lønsystem, som kan accelerere omstillingsprocessen, og dermed uden tvivl vil forværre situationen for de fynske værftsarbejdere.

I værftsarbejdernes stillingtagen til indførelsen af det nye lønsystem har en trussel om lukningen af værftet spillet en ikke uvæsentlig rolle. Det er nok usandsynligt, at værftet skulle blive nedlagt, dels er værftet teknologisk set meget veludviklet, og dels har værftet end ikke i det dårlige år - 1977 - givet underskud. I regnskabet angives et overskud på 2 mill. kr. i 1977, medens overskuddet i f.eks. i de gode år 1973 og 1974 var på 14 mill. kr. *Derimod var det og er det stadig ikke utænkelig, at varierende dele af værftet braklægges* for kortere eller længere tid for at fremvinge gunstige akkumulationsbetingelser - det være sig ønskede indrømmelser fra værftsarbejderne eller fra staten.

4. Afsluttende bemærkninger

De fleste værfter er forholdsvis store arbejdspladser i de byer, hvor de findes. Deres dominerende stilling på især meltalarbejdernes lokale arbejdsmarked betyder, at svingninger i værfternes beskæftigelse fremkalder svingninger i det lokale arbejdsmarked, som får afgørende betydning for arbejdslønnens lokale svingninger for de beskæftigede værftsarbejdere. Den dominerende stilling for Lindø Værft og Nakskov Værft er ikke et særsyn, som det fremgår af tabel 11. Ud fra tallenes størrelse i tabel 11 kan man imidlertid ikke slutte sig til, hvor dominerende en rolle de enkelte værfter spiller for det lokale arbejdsmarked;

Tabel 11 Forholdet mellem værfternes beskæftigelse af metalarbejdere og de tilsvarende lokale afdelingers beskæftigede metalarbejdere. Værftsbeskæftigede i procent af afdelingsbeskæftigede.

	1974	1975	1976	1977	1978
Nakskov Værft	70	72	68	63	63
Odense/Lindø Værft	42	40	35	33	31
Aalborg Værft	30	31	26	24	25
Frederikshavn Værft	27	30	30	28	28
Helsingør Værft	63	62	56	51	46

Kilde: Metalforbundets lønoversigt, diverse numre. Tallene for 1974-77 er gennemsnit af årets kvartaler; for 1978 er tallet kun baseret på januar kvartal.

det afhænger af det lokale arbejdsmarkeds sammensætning, som vi har vist det for Lindø/Odense Værft og for Nakskov Værft.

Analysen viste, at beskæftigelsesfaldet i første omgang medførte reallønsfald og i anden omgang førte til en ændring af det eksisterende lønsystem, som for værftsarbejderne betød en forringelse, og som for værftskapitalen betød en tilpasning til det akkumulationsmønster, som nu var fremherskende.

Når udviklingen i den grad spiller initiativet over i kapitalistens hænder, er det vigtigt at inddrage ændringer i akkumulationsmønster, altså ændringer i profitproduktionsmetoderne. Eksempelvis sker der ændringer i lønsystemet i en helt anden retning på Frederikshavn Værft; her er der tale om en særdeles omfattende udvikling af arbejdets produktivkraft gennem usædvanlige store investeringer, som i 1975 - stik imod de aktionerende klubbers krav - førte til udvikling af et lønsystem, som mere ligner det lønsystem, som Lindøværftet afskaffede, end det, som Lindøværftet indførte.

Afgørende for udviklingen i værftsarbejdernes positioner er også den voksende industrielle reservearmé, som gør, at de lokale svingninger i arbejdsmarkedet kommer til at stå som formidler af den industrielle reservearmés samfundsmæssige tryk på arbejdslønnens generelle fald i krisen.

De tendenser og sammenhænge, som vi har vist for værftsindustrien, gælder uden tvivl for andre brancher og andre geografiske områder. Det der er specielt for værftsindustrien er, at værfterne er så dominerende og deres beskæftigelsesfald så betydende, at det er muligt forholdsvist let at efterspore udviklingen empirisk. Det vil straks være betydeligt vanskeligere for en række andre brancher og regioner; men det gør næppe de påviste udviklingssammenhænge til et specielt værftsphænomen.

TIDSSKRIFTET KURASJE

KURASJE 17

148 sider. Kr. 35,00

Indhold:

Indkomstpølitik og kapitalakkumulation i Danmark
af Bredsdorff, Brinch og Hansen.

Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring
af Semmler og Hoffmann.

Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft
af Finn Hansson.

Hvad skal vi med kapitallogikken?
af Jens Henning Rasmussen.

Miljøanlæg og værdicirkulation
af Erling Jelsø.

KURASJE 18

168 sider. Kr. 45,00

Indhold:

Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpølitik
af Bredsdorff, Holm og Søndergaard.

Kriseudviklingen i Danmark
af Arne Kurdahl.

Den statslige arbejdsmarkedspølitik i krisen
af Bo Elling Nielsen.

Fagbevægelsens lønpølitik
af Erling Havn.

Typografarbejde
af Andersson og Søndergaard.

KURASJE

Udviklingen på Helsingør Værft

Udviklingen fra 1950'erne til i dag, belyst ud fra analyser af regnskaber, teknologiudvikling og udvikling af løn- og lønsystemer*

Tyge Kjær

Formålet med denne artikel er at give et billed af udviklingen på Helsingør Værft over de seneste 20-30 år, og dermed en behandling af bl.a. følgende spørgsmål: hvordan udvikler værftskrisen sig for Helsingør Værfts vedkommende, hvilke sammenhænge er der mellem værftets krise og den nuværende krise for den industrielle kapital, og hvilke konsekvenser har det fået for værftsarbejderne.

Analysen er samtidigt tænkt som *eksemplarisk*; artiklen er altså også et forsøg på at vise værdien af konkrete analyser af den kapitalistiske produktion og dens umiddelbare konsekvenser for arbejderklassen.

Kort før sidste jul (1977) nedlagde arbejderne på Helsingør Værft arbejdet i protest mod, at værftets ejere (Lauritzen-Koncernen) gennem DFDS, som også hører med i koncernen, var i færd med at tegne kontrakter på leje af nogle skibe, som skulle bygges på japanske værfter, i stedet for at lade skibene bygge på koncernens værft i Helsingør.

Den nærmere baggrund for strejken var, at værftet gennem flere år ikke havde skaffet sig nye skibsbygningsordrer, og at værftet kun ville stå med meget få ordrer, når det sidste cubanske fragtskib i en serie på fem var afleveret i marts 1978. Fyresedlerne var allerede skrevet. Sidenhen blev 310 mand fyret med virkning fra 1. februar 1978, og fyring blev varslet for et tilsvarende antal med virkning fra 1. april 1978. Planerne med de japanske skibe blev derfor med god

*) I artiklen anvendes en mængde materiale og beregningsmetoder, som der indenfor artiklens rammer ikke kan redegøres nærmere for. Der er imidlertid udarbejdet en statistisk materialeoversigt med angivelse af de anvendte beregningsmetoder. Den kan fås ved henvendelse til redaktionen.

grund opfattet som udtryk for, at ledelsen havde besluttet sig for at lukke værftet som nybygningsværft i løbet af den kommende tid.

Det var ikke en pludselig opstået situation. I nogen tid havde værftsledelsen gennem forskellige dispositioner skabt usikkerhed om den fortsatte eksistens af værftet som nybygningsværft. I lighed med f.eks. B&W har ledelsen på Helsingør Værft haft planer om at forlade værftsbranchen og kaste sig over anden industri i den udstrækning, det ville kunne lade sig gøre med det forhåndenværende produktionsapparat¹.

I værftsledelsens interne blad (fra december 1976) giver værftsdirektøren følgende opskrift på værftskrisen: på den ene side er verdens skibsbygningskapacitet al for stor i forhold til behovet og på den anden side fik Japan i 1976 85% af samtlige skibsordrer fra hele verden. Af denne grund skærpes den internationale konkurrence om nye ordrer og skibspriserne for nye ordrer vil derfor blive meget lave. De danske værfter kan ikke konkurrere; men der er en løsningsmulighed, siger værftsdirektøren, for:² ”Denne situation viser tydeligt, at problemet med at skaffe nye ordrer til rimelige priser er næsten håbløst stort, når vi skal kalkulere nye, faste salgspriser ud fra vort meget høje løn- og renteniveau i Danmark. Det ville være klogt, om vi alle her til lands fandt frem til en aftale om en lønpause på 2 år. Lønpausen kunne hos os udnyttes til at gøre en *samlet anstrengelse* for at sætte vor effektivitet i vejret for værftet som helhed, så vi kan genvinde vor internationale konkurrenceevne. Men er vi kloge nok til at indse dette nu? *Med disse ord vil jeg ønske alle medarbejdere en god jul og et godt nytår*”.

Heri udtrykkes i store træk den mest gængse opfattelse af værftskrisen: lønningerne er for store og markedet er for lille. Og løsningen ligger snublende nær: arbejderne må gå med til reallønsnedgange og staten må øge markedet. Eller udtrykt på en anden måde: hvis arbejderklassen foreløbig betaler den *ene* del af værftskrisen, og staten foreløbig påtager sig den *anden* del, så er kapitalisten parat til at anstrenge sig.

Årsagen til værftskrisen er imidlertid ikke markedet, altså de tomme ordrebøger. De tomme ordrebøger er én af krisens virkninger, ikke dens årsag.

Arbejderlønningerne er heller ikke årsag; det danske lønniveau spiller ikke nogen krisefremkaldende rolle for værftsbranchen; i 1970'erne har prisforskellene mellem dansk og f.eks. japansk byggede skibe været så store, at de i fleste tilfælde end ikke kunne ophæves, selvom de danske værftsarbejdere skulle beslutte sig for at arbejde gratis.

1. Værftet har i 1976 nedsat en gruppe af især ingeniører for at udvikle alternative produktioner og produkter for, "... at vi med kort varsel (kan) skaffe erstatningsproduktion af meget betydeligt omfang for at udnytte vor arbejdskraft, produktionsapparat og know how"; jvf. HV-Orientering, 1976, nr. 5, s. 6.

2. *Esmann Olesen*: På falderebet; HV-Orientering, 1976, nr. 5, s. 3 (mine fremh.).

Omvendt er det naturligvis klart, at skulle alle andre muligheder for at forøge profitten umiddelbart være udelukket, så kan værftsprofitten til enhver tid forøges gennem lønsænkninger, og det er også klart, at hvis de danske værfter ikke kan sælge skibe på det almindelige marked eller til de rederier, som ejer værfterne, så udgør den danske stat den eneste og sidste mulighed.

Lukker Helsingør Værft eller for den sags skyld de andre værfter i Danmark. *Det er svært at sige*; ud fra de enkelte værfters dispositioner at dømme er det endnu ikke afgjort. De almindelige diskussioner og forståelsen af situationen har været præget af værftsledelsernes gentagne trusler om lukningen af værfterne, *hvis* arbejderne ikke gik med til dårligere lønsystemer, og *hvis* staten ikke kom med ordrer eller andre finansielle understøttelser. Truslerne bærer præg af, at værfterne udnytter den situation, at de hver især er så dominerende arbejdspladser i de byer, som de er placeret i, at en lukning umiddelbart vil have katastrofale konsekvenser for arbejderne og for de byer, som de bor i³.

Det er forkert at antage, at værftsarbejderne og værfterne skulle have sammenfaldende interesser i forbindelse med værftskrisen, selvom det umiddelbart kan se sådan ud; det er nemlig forkert at antage, at de i *lige stor udstrækning* skulle være interesseret i at opretholde værfterne. For værftsarbejderne er der en tydelig interesse i at sikre værftsarbejdspladser, og derfor også i at sikre værfternes eksistens. For den enkelte værftskapitalist er interesserne knyttet til bevarelsen af den udlagte kapital *som kapital*; på lidt længere sigt kan det derfor både være et spørgsmål om at nedlægge eller opretholde værftet. På kort sigt er det imidlertid et spørgsmål om at bevare værftet indtil udviklingen taler et for værftskapitalisten tilstrækkeligt tydeligt sprog, og viser ham, om han skal satse på udviklingen af værftet, eller om han skal opgive værftet og anlægge sin kapital et andet og mere profitabelt sted, og derfor under en afviklingsperiode trække så meget kapital ud som muligt. I en venteposition såvel som under en afviklingsperiode skader det ham ikke, at profitproduktionen er så gunstig som vel muligt. Heraf den bestandige vekslen mellem *trusler* og *tiggergang* overfor værftsarbejder og staten⁴.

Det vil derfor være forkert at tage styrken og hyppigheden af værfternes trusler og tiggergang som udtryk for, hvor dyb værftskrisen er. Det modsætningsfyldte i situationen er, at *den almindelige kapitalistiske krise* tydeligvis

3. De fleste værfter beskæftiger en overvejende del af metalarbejderne i de pågældende byer; således beskæftiger Helsingør Værft i 1978 46% af medlemmerne af Metalarbejderforbundet i Helsingør Afdelingen; i 1974 var procenten 63. Jvf. tabel 11 i artiklen: *Lønsystemer i krisen* i dette nummer.

4. A.P. Møller-koncernen har i særlig grad været aktiv i den retning. Koncernen har som forudsætning for at bygge egne skibe på eget værft krævet bedre finansieringsordninger for sit rederi af staten.

har sat skub i akkumulationen på en række værfter. *Tabel 1* giver et billed af, hvordan akkumulationen (investeringerne) udvikler sig på de forskellige værfter. Da investeringernes absolutte størrelse ikke siger meget i sig selv, er de enkelte værfters fixkapitalinvesteringer (maskiner, værftsindretning) sat i forhold til værfternes producerede "nyværdi" (her udregnet som et prismæssigt udtryk for den variable kapital og merværdien) i det samme år.

Tabel 1: De enkelte værfters fixkapitalinvesteringer i procent af samme års "nyværdi".

	1973	1974	1975	1976	1977
Aalborg Værft:	6,1	3,0	26,0	4,5	4,9
Burmeister & Wain:	7,1	(13,4)	6,8	2,6	*
Dannebrog Værft:	*	10,2	2,7	0,0	0,5
Frederikshavn Værft:	3,8	3,3	23,3	42,0	4,2
Helsingør Værft:	4,4	4,5	5,2	7,5	4,3
Lindø/Odense Værft:	*	*	2,4	4,3	3,6
Nakskov Værft:	1,7	2,7	2,1	9,3	5,7
Svendborg Værft:	*	6,3	5,0	16,9	2,1

* Oplysninger findes ikke. **Kilde:** egne beregninger på basis af værfternes regnskaber.

Det fixkapitalinvesteringer, som for de enkelte værfter særlig har betydet udvikling i maskineriet, er indrammet i tabellen. Den viser, at de store investeringer hovedsageligt falder efter krisegennemslaget, altså efter 1974. Investeringerne efter krisegennemslaget har haft to konsekvenser. *For det første* var værftsindustriens profitrate i det første kriseår (1975) 53% højere end dens gennemsnit i årene 1973-74, og i 1976 195% højere end i 1973-74.

Denne udvikling fjerner iøvrigt enhver snak om, at lønningerne skulle være afgørende for værfternes profitabilitet; ganske vist er reallønnen faldende i værftsindustrien, men langt fra så meget, som profitmassen er stigende.

For det andet har de forholdsvise store investeringer mindsket værftsarbejdernes beskæftigelse i hele branchen, som altså i hovedsagen kan føres tilbage til teknologisk betingede frisættelser. Investeringernes virkninger gør sig især gældende fra 1976 og frem; i 1976 falder værftsarbejdernes beskæftigelse med 2.200 mand; den teknologisk betingede frisættelse er skønsmæssigt 2.500

mand; der opsuges netto derfor ca. 300 mand gennem udvidelse af produktionskapaciteten⁵.

Den faldende beskæftigelse på værfterne understøtter umiddelbart det billed, som værftsledelserne har søgt at give af udviklingen, nemlig at værfterne befinder sig i kapitalistisk stagnation. Men det modsatte er tilfældet. Værfterne er i disse år kapitalistisk ekspansive (med enkelte undtagelser); værftskapitalens organiske sammensætning vokser, arbejdsproduktiviteten vokser, reallønnen falder, og profitraten vokser.

Værftsindustriens udvikling betyder imidlertid ikke, at værfterne ikke er underlagt krisen og dens virkninger. Krisens almene kapitalistiske virkning for totalkapitalen er, at *totalprofitmassen* er faldende. Sammenhængen er nemlig den, at den samfundsmæssige totalprofitmasse er bestemt af antallet af produktive arbejdere og af den samfundsmæssige gennemsnitlige udbytningsgrad. Efter krisegennemslaget i 1975 falder beskæftigelsen af produktive arbejdere i hele industrien skønmæssigt med 15%, mens udbytningsgraden i det første krisear år skønmæssigt falder med 4%, og først i det andet krisear (1976) stiger og kommer op på et niveau på 4% over førkriseniveauet. Det samlede resultat er altså, at krisen betyder et fald i totalprofitmassen.

Branchers og/eller enkeltkapitalers *profitrate* er et udtryk for, *hvor stor en andel de pågældende får af totalprofitmassen*. Det er karakteristisk for værftsindustrien, at dens *profitrate* og dermed dens andel af totalprofitmassen har været usædvanligt lavt både i 1960'erne og i 1970'erne; der er næppe tvivl om, at skibsværftsbranchens *profitrate* hører til blandt de laveste blandt alle industrielle brancher⁶.

Det almene krisegennemslag får derfor særlige følger for værftsindustrien, fordi værftskapitalens umiddelbare reproduktion som enhver anden kapital kræver en vis minimumsprofit (bl.a. den del af profitmassen, der videregives til den rentebærende kapital som rente, udbytte til aktiekapitalen, o.s.v.). Da totalprofitmassen skrumper ind, kan minimumsprofitten ikke sikres gennem den hidtidige andel af totalprofitmassen; den eneste kapitalistiske farbare vej er derfor *umiddelbart* at hæve andelen af totalprofitmassen, d.v.s. for de enkelte værfter at bringe deres individuelle *profitrate* til at stige. Det sker gennem de omtalte investeringer.

Værftsindustriens relative store investeringer (det er de nominelt største samlede investeringer nogensinde) må altså ikke opfattes som udtryk for, at værftsindustrien ikke rammes af krisen; *tværtimod*; det er krisens og dens kapitali-

5. Baseret på beregninger af Industristatistikens oplysninger; jvf. *Industriel Udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet*, m.v. TEK/SAM-RUC, 1978, bd. II.

6. Sammen med nærings- og nydelsesmiddelindustrien er transportmiddelindustrien og herunder jernskibsværfterne placeret i bunden af et profitraterhierarki. I f.eks. 1973-74 var jernskibsværfternes *profitrate* kun 39% af hele industriens.

stiske virkninger, som fremtvinger de store investeringer. Hvis investeringerne ikke fandt sted, måtte de enkelte værftskapitaler regne med, at den hidtidige anlagte fixkapital var gået tabt. Det er karakteristisk, at det er de teknologiske set mest tilbagestående værfter, som investerer mest (jvf. oversigten i tabel 1)⁷. Den omstændighed, at investeringerne stort set ophører igen i 1977 understreger, at der var tale om et forbigående modtræk, som er rettet mod krisegennemslagens umiddelbare virkninger på værftsbranchen. Det er med de skete investeringer ikke afgjort, om de enkelte værfter vil fortsætte produktionen på længere sigt, eller om de befinder sig i en vente- eller afviklingsposition.

Helsingør Værft deltager fuld ud i denne udvikling under krisen, dog med mere beskedne investeringer end de fleste øvrige værfter. Virkningerne heraf ses umiddelbart på værftets nettooverskud; i 1975 var overskuddet knap på ÷ 33 mill., i 1976 var overskuddet på + 9 mill.; i 1977 var det på godt + 33 mill. kr.

Til forståelsen af denne udvikling er det nødvendigt nærmere at undersøge de måder, hvormed værftet hæver sin andel af totalprofitmassen; d.v.s. en undersøgelse af de *profitproduktionsmetoder*, som bringes til anvendelse, og hvori Helsingør Værfts profitproduktionsmetoder adskiller sig fra de fremherskende i den øvrige industri.

For at bringe Helsingør Værfts udvikling ind i en historisk sammenhæng skal undersøgelsen også inddrage værftets udvikling under både den extensive akkumulationsperiode og under den intensive akkumulationsperiode. I artiklen behandles derfor følgende emner: *i første afsnit* behandles akkumulations- og teknologiudviklingen på værftet i den extensive og intensive fase; kriseperioden er allerede behandlet i artiklens indledning. I det *andet afsnit* behandles lønsystemernes udvikling, især med henblik på den intensive fase og krisen.

1. Akkumulation og teknologiudvikling på Helsingør Værft

Indledningsvist skal der siges lidt om analysegrundlaget og fremgangsmåden. Det materiale-mæssige udgangspunkt for den efterfølgende analyse er især værftets regnskaber. Analyseformålet er imidlertid *ikke* driftsøkonomisk; det er ikke formålet at sige noget om kapitalistens ve og vel, men derimod at vise kapitalismens konkrete virkemåder og konsekvenser med udgangspunkt i et enkelt værft.

7. Nemlig værfterne: Ålborg Værft, Dannebrog Værft, Frederikshavn Værft, Nakskov Værft og Svendborg Værft. Teknologisk set mest udviklet er Lindø Værft, medens Burmeister & Wain Værft og Helsingør Værft indtager en midterposition.

Det forudsætter analysemæssigt, at enkeltkapitalen og/eller de enkelte produktionsgrene ses i sammenhæng med den nationale totalkapitals udvikling.

I det foregående afsnit blev det vist, at den almene kapitalistiske krise får totalprofitmassen til at falde. Det fik værfterne til at investere for at hæve deres profitrate, d.v.s. hæve deres andel af den nu mindre totale profitmasse med det formål at sikre den nødvendige minimumsprofit. Investeringerne fører til teknologisk betingede frisættelser af arbejdskraft. Denne udvikling viser følgende: på *den ene side* kan værfterne hæve deres profitrate ved at sænke deres arbejdskraftforbrug; de får altså en større andel af totalprofitmassen ved at beskæftige færre produktive arbejdere; på *den anden side* formindskes den totale profitmasse svarende til det antal produktive arbejdere, som værfterne frisatte (denne udvikling foregår i krisen ikke kun på værfterne). Eller: de mekanismer, som sikrer enkeltkapitalerne en større profitrate, indsnævrer samtidig den kapitalistiske produktions samfundsmæssige basis: antallet af produktive arbejdere. Det er et eksempel på den kapitalistiske produktionsmådes særegne og modsigelsesfyldte karakter. Det er samtidig en begrundelse for, hvorfor det er nødvendigt at se enkeltkapitalernes udvikling i sammenhæng med den nationale totalkapital. Problemstillingen er kort og godt den, at de fremherskende profitproduktionsmetoder ikke er bestemt af vilkårlige dispositioner hos enkeltkapitalerne, men af de skranke, som totalkapitalen sætter for kapitalismeudviklingen. Denne problemstilling skal uddybes nærmere.

Den kapitalistiske produktionsmåde er på én gang både *samfundsmæssig* og *privat*, svarende til kapitalens samtidige eksistens som totalkapital og som en række enkeltkapitaler. Den er samfundsmæssig for såvidt angår profitmassens størrelse og de lovmæssigheder, som regulerer dens størrelse (udbytningsgraden, d.v.s. styrkeforholdet mellem klasserne, og kapitalens omfang, d.v.s. den mængde arbejde, den opsuger). Den er privat, for såvidt angår profitmassens fordeling på de enkelte kapitaler og de lovmæssigheder, som regulerer denne fordeling (de forhåndenværende profitproduktionsmetoder, og tendensen til dannelse af en gennemsnitsprofitrate, m.v.).

Eksemplet med værfternes udvikling under den nuværende krise viser, at lovmæssigheder for profitmassens størrelse og for dens fordeling griber ind i hinanden og står under bestemte betingelser i modsætning til hinanden. Enkeltkapitalernes og totalkapitalens udvikling udgør ikke to selvstændige bevægelser; til syvende og sidst er der blot tale om to sider af den samme sag, nemlig værdilovens udfoldelse, som sker modsigelsesfyldt, og som *sammenfattende* betinger arbejderklassens situation og vilkår under kapitalismen.

Ved en analyse af en enkeltkapitals udvikling er det centrale spørgsmål: hvorfor bringer enkeltkapitalen bestemte profitproduktionsmetoder i anvendelse og hvorfor sker der ændringer - eller mere konkret hvorfor satses der snart på den ene og snart på den anden økonomiseringsform. Denne problemstilling skal i

første omgang behandles generelt for at præcisere, at enkeltkapitalisten ikke vilkårligt vælger økonomiseringsformerne, og at det, som umiddelbart fremstår som et enkeltkapitalistisk valg, blot er et bedragerisk udtryk for den kapitalistiske produktionsmådes systemtvang.

De økonomiseringsformer, som den enkelte kapitalist på et givet tidspunkt bringer i anvendelse er dels bestemt af den kapitalistiske udviklingsgrad og dels bestemt af skrankerne for det forhåndenværende akkumulationsmønster (extensiv, intensiv, overakkumulation/krise).

For den enkelte kapitalist er profitproduktionen et spørgsmål om den mest økonomiske anvendelse af den udlagte kapital; det formindsker hans kostpris, og forøger derfor hans relative andel af totalprofitmassen. Der udvises fra kapitalisten den største opfindsomhed for at sikre en økonomisk, d.v.s sparsommelig anvendelse af bygninger, værktøj, maskiner, råstoffer og arbejdskraft. Et historisk eksempel kan belyse betydningen af den kapitalistiske udviklingsgrad for de anvendte økonomiseringsformer. I et ”*Arbejds-Reglement*” for Helsingør Værft fra 1888 gives der eksempler på en særdeles opfindsom sparsommelighed; i en paragraf om ”Mulkter og Straffebestemmelser” fastsættes der bøder, som skal betales af arbejderne for forseelser, som giver kapitalisten unødvendige udgifter til produktionen.

Bøderne svinger i størrelse, svarende til lønnen for 2-12 arbejdstimer. For at lade en maskine løbe til unytte, som det hedder, betales der en bøde svarende til ca. to timers arbejds løn. Unyttig belysning straffes med godt én times arbejds løn. Bøden er den samme for at ødsle med kul, o.s.v. For at rense hænder med tvist, olie eller på anden måde misbruge værftets ejendele betales der en bøde, svarende til ca. 4 timers arbejds løn. Hvis maskinerne belastes for hårdt, betales der en bøde svarende til ca. 12 timers arbejds løn og samtidig skal eventuel skade erstattes. Skyldighed i forseelserne” ... afgjøres alene efter Direktørens Skjøn”, som det hedder⁸. Disse regler er udtryk for, at økonomiseringen ikke er en integreret del af produktionsprocessens indretning og forløb, men må sikres gennem et lønfradragssystem. Det er selvfølgelig et udtryk for den alment forekommende kapitalistiske gniementalitet, men i ligeså høj grad et udtryk for rammerne for økonomiseringsformerne under den daværende produktionsproces.

Karakteren af økonomiseringerne i den udviklede kapitalisme er en helt anden; kapitalen er sammensat på en anden måde på grund af den øgede maskindrift i produktionen, og økonomiseringerne ændrer karakter og fokuseringspunkt. Samtidig bliver økonomiseringen med de forskellige kapitaldele indbyrdes tættere forbundet; d.v.s. økonomisering med én del af kapitalen forudsætter eller medfører økonomisering med én anden del, o.s.v.

8. *Arbejds-Reglement*, 1888. Optrykt i HV-Orientering, 1976, nr. 5, s. 14-15.

Det er karakteristisk for totalkapitalens langsigtede udviklingstendens, at den organiske sammensætning vokser; det betyder, at den konstante kapital og herunder fixkapitalen vokser på bekostning af den variable kapital, hvad det er det samme som, at der opsuges stadig mindre mængde arbejde i forhold til fixkapitalen. Både størrelsesmæssigt og som økonomiseringsgrundlag vil *fixkapitalen derfor få stadig voksende betydning*. For den danske kapital har denne udvikling fundet sted ikke mindst i de seneste årtier, som det fremgår af *tabel 2*.

Tabel 2: Forholdet mellem kapitaludlæg til fixkapital og til variabel kapital. På årsbasis. Fixkapital som procent af variabel kapital på Helsingør Værft, værftsindustrien og hele industrien.

	1950	1955	1960	1965	1970	1976
Helsingør Værft	22	20	20	36	105	103
Værftsindustrien	38	47	84	72	67	145
Hele industrien	72	76	73	124	140	204

Kilde: Industriel udvikling. Statistisk oversigt over kapitalrentabilitet, m.v. TEK/SAM-RUC, 1978, bd. I & II, samt egne beregninger på basis af Helsingør Værfts regnskaber.

Tabellen viser, at akkumulationsudviklingen i 1960'erne for industrien som helhed, men også for skibsværftsindustrien har betydet en afgørende ændring i kapital sammensætningen, som for første gang i historien for alvor har gjort fixkapitaløkonomiseringerne betydningsfulde, men sammenlignet med de højtudviklede kapitalistiske lande er den danske kapitalisme tilbagestående og forsinket i denne udvikling¹⁹. En af konsekvenserne heraf er, at den danske kapital s økonomiseringsformer tidligere i stor udstrækning har været koncentreret omkring den variable kapital, altså været koncentreret omkring arbejdsintensiveringerne fremfor produktivkraftudviklingen. Sammenhængen bliver nærmere belyst i den efterfølgende analyse af Helsingør Værfts akkumulationsudvikling - her drejer det sig blot om en påvisning af det historiske grundlag for ændringer i økonomiseringsgrundlaget.

De aktuelt forekommende økonomiseringsformer for en enkeltkapital er imidlertid ikke kun bestemt af de enkelte kapitaldels økonomiseringseffekter, men også af den industrielle cyklus. F.eks. vil økonomiseringsformerne under den extensive akkumulationsfase være andre end under den intensive fase, o.s.v.

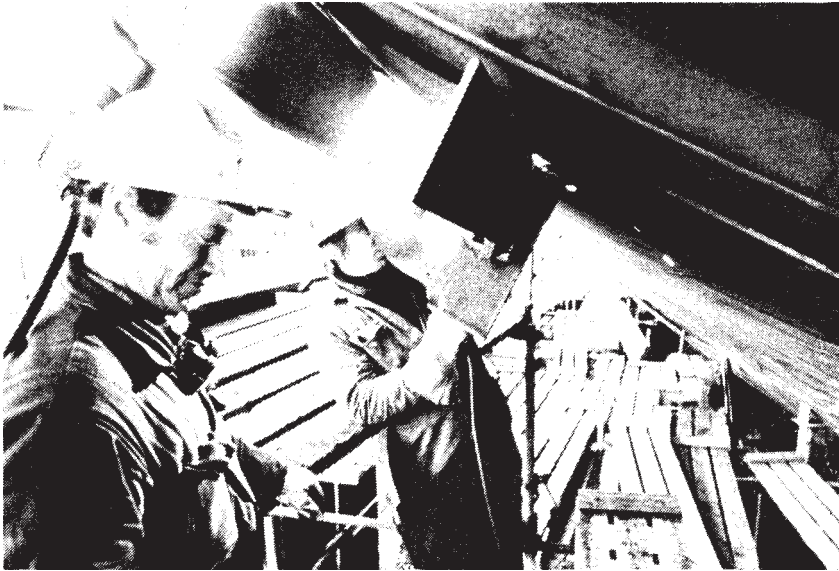
9. Til sammenligning kan nævnes, at de samme procenter for den vesttyske industri i perioden 1950-70 er i størrelsesordenen 250-300%; altså ca. 250% på et tidspunkt, hvor den organiske sammensætning i den danske industri er på ca. 75%.

Den empirisk begrundede faseopdeling af total kapitalens akkumulationsformer, altså underopdelingen af den industrielle cyklus, sker normalt ud fra et indikatorudtryk, nemlig kapitalintensitet som udtryk for kapitalens organiske sammensætning. Ændringer i stigningstakten i kapitalintensiteten siger noget om ændringer i akkumulationsmønstret. Men *årsagen* til et ændret akkumulationsmønster er ikke ændrede investeringer, som et flertal af enkeltkapitaler måtte beslutte sig til, men derimod de skranker, som total kapitalen støder på under de forskellige akkumulationsfaser. Disse skranker og deres samfundsmæssige grundlag foreligger for enkeltkapitalen i mystificeret form, bliver eksempelvis af enkeltkapitalisten. sammenfattet i betragtninger over ”dårligt erhvervs-klima”, o.s.v., og tvinger kapitalisten til at foretage ændringer i det hidtidige økonomiseringsgrundlag eller profitproduktionsgrundlag.

Det der på total kapitalniveau er et spørgsmål om ændret akkumulationsmønster fra den ene fase i den industrielle cyklus til den anden fase, er på enkelt kapitalniveau et spørgsmål om ændringer i økonomiseringsformer. Når en given enkelt kapital ikke længere kan skaffe sig ekstraprofitter gennem en hidtil anvendt økonomiseringsform, så må det ses som et resultat af skrankerne for total kapitalens akkumulationsforløb, hvor disse skranker sætter den hidtidige økonomiseringsform ud af spil.

Enkelt kapitalernes økonomiseringsformer, som forekommer i vekslende omfang afhængig af fasen i den industrielle cyklus og af den pågældende kapitalens udviklingsgrad, kan oversigtsmæssigt opstilles således:

- *økonomisering ved nyanlæg af fix kapital* (d.v.s. nyanlæg af bygninger, maskiner, driftsmidler iøvrigt). Det er et spørgsmål om at anlægge fix kapital med en forøget virkningsgrad i forhold til den tidligere anlagte fix kapital på den ene side og et spørgsmål om en forøget virkningsgrad i forhold til den variable kapital på den anden side, d.v.s. en produktivkraftudvikling, der som forudsætning har en ændring af produktionens tekniske grundlag. Denne økonomiseringsform betyder, at der opsuges mindre arbejdskraft i forhold til et givet maskineri. Økonomisering med fix kapitalen gennem nyanlæg står i modsætningsforhold til den længst mulige anvendelse af den allerede anlagte kapital.
- *økonomisering med selve fix kapitalen*. Det er et spørgsmål om størst mulig økonomisk anvendelse af den allerede anlagte fix kapital; dette kan ske gennem to hovedformer: enten gennem en stigende tidsmæssig udnyttelse af anlægget (f.eks. indførelse af skifteholdsarbejde, m.v.), eller gennem en udnyttelse af anlægget med stigende intensitet (f.eks. gennem forøgelse af produktionens hastighed, m.v. det forudsætter som regel intensivering af arbejdet - se nedenfor).
- *økonomisering med flydende konstant kapital ved køb* (d.v.s. råmateriale, hjælpepestoffer, m.v.). Det er primært et spørgsmål om køb af billige mulige

Der arbejdes på stilladser ude på beddingen på Helsingør Værft. © H. V.-GRUPPEN. Kapitalistens økonomiske sparsommelighed er samtidig sparsommelighed med arbejderens arbejdsbetingelser.

råstoffer og hjælpestoffer. Denne økonomisering kan stå i modsætningsforhold til andre økonomiseringsformer, da billigere råstoffer som regel er råstoffer af ringere og skiftende kvalitet, som forlænger produktionstiden og forøger den mængde arbejde, som må tilsættes ved produktionen af en given mængde.

- *økonomisering med selve den flydende konstante kapital*, som er et spørgsmål om reduktion af spild i produktionsprocessen eller en mere økonomisk anvendelse af råstoffer og hjælpestoffer gennem ændringer i produktionens tekniske grundlag.
- *økonomisering med variabel kapital ved køb af arbejdskraft*. Det er et spørgsmål om køb af billigst mulig arbejdskraft, der som regel er den arbejdskraft, som findes i størst ubeskæftiget mængde (dvs. ufaglært arbejdskraft), især på grund af reservearméens løntrykkende virkninger. Denne økonomisering står i modsætning til de arbejdskraft valifikationer og -dueligheder, som er nødvendige for, at der i produktionsprocessen arbejdes med en given gennemsnitlig samfundsmæssig intensitetsgrad.
- *økonomisering med selve den variable kapital*. Det er et spørgsmål om forøgelse af arbejdsintensiteten, således at der ydes stigende arbejdskvantum pr. arbejdstime; det kan ske både ved udfyldning af arbejdsdagens

naturlige pauser og ved forøgelse af bevægelsesintensiteten i arbejdsoperationerne.

Sammenfattende om analysegrundlaget og fremgangsmåde: analysens udgangspunkt er en undersøgelse af profitproduktionsmetodernes udvikling på Helsingør Værft. En sådan undersøgelse forudsætter inddragelse af profitproduktionens samfundsmæssige betingelser, herunder totalprofitmassens størrelsesudvikling og fordeling. Det gennemføres ved parallelt at inddrage totalkapitalens akkumulationsforløb og akkumulationsskranker.

Formålet er ikke at belyse den faktiske størrelse af værftets profitmasse og profitrate, men derimod en analyse af *ændringer* i profitproduktionen. Det vil sige, at opmærksomheden samles omkring *kostprisen* og *kostprisreduktioner*; det sidste som forudsætning for ekstraprofit, som kan bringe værftets profitrate til at stige. I analysen abstraheres der fra realiseringsbetingelser, d.v.s. de givne og naturligvis varierende realiseringsbetingelser ikke inddrages. Denne abstraktion er mulig og nødvendig, fordi det ikke drejer sig om at udarbejde den lille håndbog for værftsejere, men fordi formålet er at påvise udviklingstræk i en konkret umiddelbar produktionsproces og denne udviklings konsekvenser for værftsarbejderne.

Kostprisreduktionerne sættes i sammenhæng med økonomiseringer med de enkelte dele af den udlagte kapital og forbindes dernæst med konkrete udviklingstræk i den umiddelbare produktionsproces, såsom ændringer i arbejdskraftforbruget, teknologisk udvikling og dens kapitalistiske konsekvenser, lønform, o.s.v.

1. Helsingør Værft og den extensive akkumulation

Den extensive kapitalakkumulationsperiode er kapitalens hvileperiode; i den periode vokser kapitalen ganske vist i omfang, men den organiske sammensætning vokser ikke nævneværdig. Den extensive periode strækker sig fra kriseafslutningen i mellemkrigsperioden og frem til ca. 1960.

Hovedtrækkene i totalkapitalens udvikling i perioden kan opstilles således: extensiv akkumulation betyder, at der akkumuleres variabel og konstant kapital i samme forhold som hidtil. Den anlagte kapital vokser altså ikke hurtigere end dens kilde til berigelse: den variable kapital - det levende arbejde. Det betyder, at skranken for den extensive akkumulation er arbejderbefolkningens absolutte størrelse. Er arbejderklassens reserver opbrugt, kan kapitalen ikke længere vokse extensivt; kapitalen er stødt mod sin egen skranke på det hidtidige akkumulationsgrundlag. Det er denne skranke og dens eventuelle imødegåelse, som bestemmer krisernes art under selve den extensive akkumulation.

Inden arbejderklassens reserver helt er opbrugt vil mangel på arbejdskraft gøre sig gældende; især mangel på arbejdskraft, som arbejder med den for industriens normale intensitetsgrad. Det vil føre til en skærpet konkurrence om arbejdskraft kapitalisterne imellem; det betyder samtidigt, at den industrielle reservearmés løntrykkende virkninger ophæves i en vis udstrækning. Det medfører da også i perioden stigende reallønninger, som får udbytningsgraden til at falde. Men selv uden stigende reallønninger vil udbytningsgraden falde på grund af den gennemsnitligt faldende intensitet, som følger af inddragelsen af de sidste reserver i den kapitalistiske produktion.

Den faldende udbytningsgrad betyder, at totalprofitraten falder, fordi profitmassen nu ikke vokser i samme omfang som akkumulationen.

På det extensive akkumulationsgrundlag kan den faldende udbytningsgrad modgås gennem intensivering af arbejdet. Arbejderbefolkningens absolutte størrelse som skranke for den extensive akkumulation bliver tilsyneladende ophævet, og erstattet af en ny skranke: de fysiologiske grænser for arbejdsintensivering og arbejdermodstanden mod intensiveringerne.

Da baggrunden for arbejdsintensiveringerne er, at den industrielle reservearmé skrumper ind, betyder det også, at arbejderklassen principielt skulle have bedre muligheder for at sætte sig imod intensiveringerne. Det sker da også i 1950'erne, men ikke med særligt stort held¹⁰. Hertil er flere grunde; i sammenhængen her må nævnes, dels at der fra landbruget hele tiden flyder ny arbejdskraft ind i den industrielle reservearmé (ca. 100.000 mand forlader landbruget i perioden 1950-1960), og dels at en del af intensiveringerne ikke sættes igennem via lønformen, men sættes igennem via en ændring af produktionens tekniske grundlag, som straks er vanskeligere for arbejderklassen at aktionere imod.

Det mest karakteristiske for de kriser, som forekommer under selve den extensive akkumulation, er, at de er kortvarige, og at de overvindes på det foreliggende akkumulationsgrundlag. Det gælder krisen i 1952, 1956 og 1958.

Hovedtrækkene i udviklingen under den extensive akkumulation kan vises med nogle tal - se *tabel 3*.

10. I en række fagforbund har medlemsmodstanden mod intensiveringerne i 1950'erne været betydeligt. Forbundsledelser har derimod gennemgående ikke delt denne modstand, men har i en række tilfælde arbejdet for rationaliseringer og akkordlønsystemer med det resultat, at intensiveringerne blev gennemført. Allerede i 1946 har Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund sin politik klar: man vil gå med til intensiveringerne, hvis det medfører lønstigninger, og hvis det ikke fører til afskedigelser; jvf. *Rationaliseringsproblemer*: pjec udgivet af DSMF, 1946, s. 13. Ét af de klareste udtryk for modstanden var Philipsstrejken i 1954 og den opbakning, strejken fik fra mange arbejdere. Jvf. *Svend Loft & Jørgen Høj*: Philips-strejken, Kbh. 1954.

Tabel 3: Væksten i kapitalens forskellige dele for den industrielle to-talkapital og for Helsingør Værft (indeks; 1950 = 100); udvikling i kapitalens organiske sammensætning (i procenter); samt stigningerne i arbejdsproduktiviteten (værdiudtryk; indeks, 1950 = 100)

	1950	1952	1954	1956	1958	1960	1962	1964
HELE KAPITALEN								
Fix kapital:	100	117	118	110	109	127	164	199
Variabel kapital:	100	104	109	107	111	125	128	130
Org. sammensætning:	72	81	78	73	71	73	91	110
Arbejdsproduktiv.:	100	101	107	115	124	138	154	176
HELSINGØR VÆRFT								
Fix kapital:	100	105	117	118	121	125	171	192
Variabel kapital:	100	108	125	142	150	141	137	118
Org. sammensætning:	22	22	21	19	18	20	28	35
Arbejdsproduktiv.:	100	98	124	135	135	134	134	155

Kilde: Industriel udvikling, op.cit., bd. I; samt egne beregninger på basis af Helsingør Værfts regnskaber.

I tabel 3 må især bemærkes, at selvom den fixe kapital vokser, så vokser den variable kapital i store træk lige så meget; først i begyndelsen af 1960'erne ændres billedet. For Helsingør Værft udvides arbejdskraftforbruget endog mere end fixkapitalen vokser; det hænger sammen med bestemte teknologiske betingelser for de profitproduktionsmetoder, som værftet anvender i perioden; det behandles sidenhen.

Fordi akkumulationen er extensiv, så betyder det, at stigninger i arbejdsproduktiviteten for hele industrien i hovedsagen ikke kan stamme fra udviklingen i arbejdets produktivkraft; produktivkraftudviklingen vil nemlig i hovedsagen medføre en relativ frisættelse af arbejdskraft, altså en erstatning af det levende arbejde med maskiner, og dermed en stigende organisk sammensætning. Derimod stammer udviklingen i arbejdsproduktiviteten fra intensivering af arbejdet, både gennem udfyldning af arbejdsdagens naturlige pauser og gennem forøgelse af bevægelsesintensiteten; det førstnævnte sker primært gennem den i industrien udbredte anvendelse af metodestudier (d.v.s. metode- og arbejdsforenkling¹¹); det sidstnævnte sker primært gen-

11. Metodestudierne er sidenhen blevet kendt som en del af akkordsætningen i forbindelse med arbejdsstudierne. Men sådan blev de ikke introduceret i industrien i 1950'erne, hvor metodestudierne anvendtes uden forbindelse med akkordsætningen. F.eks. indgik man på B&W i 1950'erne

nem dels ændringer i lønformen (akkordlønsystemer) og dels ændringer i produktionens tekniske grundlag.

Der er ingen tvivl om, at under den extensive kapitalakkumulationsfase modgås totalprofitratens faldende tendens primært gennem en forøgelse af *arbejdets intensitet*.

Man kan ikke slutte sig fra den fremherskende måde, som profitproduktionen samfundsmæssigt udvides på, til den eller de profitproduktionsmetoder, som anvendes af f.eks. Helsingør Værft. Den extensive akkumulationsform og dens skranker sætter *rammerne* for enkeltkapitalernes profitproduktionsmetoder eller rammerne for de enkeltkapitalistisk set anvendbare økonomiseringsformer for f.eks. Helsingør Værft; men den extensive akkumulationsform angiver ikke *det eksakte indhold*.

Enkeltkapitalens anvendelse af den ene eller den anden profitproduktionsmetode er et spørgsmål om fortsat at sikre sig en *andel* af totalprofitmassen, som svarer til størrelsen af den anlagte kapital. Dette sker gennem kostprisreduktioner, altså økonomiseringer med kapitalens forskellige dele. Principielt kunne man forestille sig, at Helsingør Værft derfor kunne økonomisere med hvilken som helst kapitaldel, den fixe kapitaldel, den flydende konstante kapitaldel og eller den variable kapitaldel. Imidlertid er det ikke sådan; det skal belyses nærmere.

I første del af 1950'erne har værfterne i særlig grad vanskeligheder med at skaffe den nødvendige arbejdskraft; reserveerne er der stadig, men dens bevægelighed og sammensætning gør, at den ikke umiddelbart kan trækkes ind på værfterne. Det får værftsarbejdernes lønninger til at stige relativt kraftigt; i 1950 lå værftsarbejdernes lønninger knap 4% over hele industriens lønninger, men de vokser meget hurtigt, således at de i midten af 1950'erne ligger 18-20% over industriens gennemsnitslønninger. Denne udvikling skærper i særlig grad den extensive fase almindelige kapitalistiske problem: mangel på tilstrækkeligt billig arbejdskraft.

Spørgsmålet er så: kunne Helsingør Værft under den extensive akkumulationsfase ikke foretage en kostprisreduktion ved at udvikle arbejdets produktivkraft. En udvikling i arbejdets produktivkraft ville føre til en reduktion af den mængde arbejde, der opsuges pr. produkt, og det ville føre til en ekstraprofit, som ville løse problemerne med de stigende lønninger. Det afgørende er, om en sådan ekstraprofit er tilstrækkelig stor til at ophæve virkningerne af stigningen i den organiske sammensætning, som en produktivkraftudvikling ville medføre. Udviklingen viser, at det ikke er tilfældet (jvf. tabel 3 - den organiske sammensætning for Helsingør Værft er uforandret eller svagt faldende i perioden).

en metodestudieaftale under henvisning til den fælles interesse i at forbedre konkurrenceevnen. Metodestudiernes intensiveringseffekt blev holdt udenfor lønsystemet; den blev altså ikke betalt.

Årsagen hertil er, at de samfundsmæssige betingelser for udviklingen af arbejdets produktivkraft ikke er til stede¹². Det er i den forstand, at den extensive akkumulationsform sætter *rammerne* for enkeltkapitalernes profitproduktionsmetoder.

I forlængelse af denne problemstilling skal de fremherskende profitproduktionsmetoder på Helsingør Værft under den extensive periode behandles nærmere.

2. Akkumulation og teknologisk udvikling på Helsingør Værft under den extensive periode

Helsingør Værft-kapitalen slap godt fra krigen, som var nogle gyldne år for værftet. Profitrateniveauet var ca. 3 gange højere under krigen end niveauet lige efter, og ca. 3 ½ gang højere under krigen end i perioden 1950-54 (incl.) De høje krigsprofitter er i det mindste begrundet i to forhold, dels de meget lave reallønninger under krigen som følge af ”arbejdsfreden”, og dels ekstraprofitter, som værftet skaffede sig ved én af de første værfter at anvende svejsning i større omfang ved reparation af skibe¹³.

Efterkrigstidens teknologiske udvikling på Helsingør Værft drejer sig da også i stor udstrækning om at udvide anvendelsen af svejseteknologien til nybygningerne.

Umiddelbart kan anvendelsen af svejsning fremfor nitning blot tage sig ud som et spørgsmål om at erstatte det ene specialværktøj med et andet. Det er det også, men det drejer sig om mere, fordi indførelsen af svejseteknologien på værfterne er historien om udviklingen af svejsemaskinen og sammen med udviklingen af andre maskiner en forvandling af arbejdsprocessen til en storindustriel proces. Svejsningen af skibene fremfor nitning udgør det tekniske grundlag for opløsningen af arbejdsdelingen i den hidtidige manufakturrelle kooperation og for overflødiggørelsen af de kvalifikationer, som knytter sig til den manufakturrelle delarbejder (de manufakturrelle kvalifikationer var i sig selv en dequalificering i forhold til den tidligere håndværksmæssige arbejder i værftsbranchen; dequalificeringen fra håndværk til manufaktur fandt

12. De samfundsmæssige betingelser vil foreligge, når mangel på arbejdskraft og prisen på arbejdskraften giver den enkelte kapitalist et økonomisk motiv. For en fortløbende udvikling af arbejdets produktivkraft er det imidlertid ikke tilstrækkeligt, at disse betingelser foreligger for én enkelt kapital; det forudsætter derimod, at produktivkraftudviklingen finder sted i samfundsmæssig målestok, for først da forgylder kapitalen sig selv gennem billiggørelsen af (værdifaldet i) den konstante kapitalers elementer og den variable kapital.
13. I dette og de følgende afsnit stammer de faktuelle oplysninger vedrørende værftet fra værftets årsberetninger og fra *AMØ-GRUPPEN: Øl, stål og glas. En teknologianalyse*, RUC, 1976, s. 122-328. Indenfor artiklens rammer er det kun muligt at give de faktuelle informationer i summarisk form; oplysningerne findes uddybet i den anførte rapport.

sted i 1900-1910'erne med overgangen til bygning af jernskibe i stedet for træskibe).

Overgangen fra den manufakturrelle arbejdsproces til den industrielle arbejdsproces ved produktionen af skibe betegner i sig selv en udvikling af arbejdets produktivkraft. Overgangen finder imidlertid ikke sted i nogen særlig omfattende udstrækning i 1950'erne, fordi kapitalisten savner *det nødvendige økonomiske motiv*; altså fordi den fulde udvikling af den industrielle arbejdsproces ikke giver de nødvendige kostprisreduktioner for kapitalisten under de forhåndenværende akkumulationsbetingelser. Overgangen kan for de fleste værfter - herunder også Helsingør Værft - først siges at have fundet sted i 1970'erne op mod og under krisen.

For at kunne fremstille sammenhængene er det nødvendigt at se på hovedtrækkene i forløbet frem til udviklingen af den industrielle arbejdsproces, og siden vende tilbage til den del af udviklingen, som finder sted på Værftet under den extensive akkumulationsfase.

I den manufakturrelle produktion udfører arbejderne i grupper eller enkeltvis hver enkelt delproces med manuelt betjente specialværktøj; det betyder dels, at de enkelte arbejdsprocesser er opsplittet og isoleret fra hinanden, og dels at den produktive bevægelse i manufakturen udgår fra arbejderen selv; det er arbejderen der styrer værktøjet, og det er hans subjektive udfoldelse, som er bestemmende for produktionens omfang. Anderledes forholder det sig med den industrielle arbejdsproces, hvor udgangspunktet for produktionens forvandling er arbejdsmidlet, maskinerne. Maskindriften mest udviklede form består af et sammenhængende system af arbejdsmaskiner, hvor hver enkelt delmaskine leverer råmaterialet til den følgende delmaskine. I den industrielle arbejdsproces må arbejderen følge arbejdsmidlets bevægelser, mens det under manufakturen var omvendt. Systemet af arbejdsmaskiner vil være mere fuldkommen, jo mere kontinuert processen er som helhed, d.v.s. jo mere kontinuert råmaterialet flyder gennem produktionsprocessen, uden ophold og uden indgreb af menneskehånd.

Det er den udvikling, som er karakteristisk for værfterne; der sker dels en udvikling af arbejdsmaskiner (sandblæser- og primermaskiner, skærebrændermaskiner og svejsemaskiner), som altså fortrænger arbejdskraften fra selve arbejdsprocessen, og dels en udvikling i produktionsflowet hen mod et mere og mere kontinuert forløb. Fremstillingen af skibsskroget i den industrielle arbejdsproces, som *nu* er den typiske for de danske værfter, kan opdeles i fire dele: 1) Jernlager, hvor jernplader sandblæses og males med en rustbeskyttende maling med et dertil indrettet maskinsystem; 2) Plade- og profilhaller, hvor der i hovedsagen sker en opskæring af pladerne i de nødvendige størrelser med hel eller halvautomatiske opskæringsmaskiner; 3) Svejsehaller, hvor de forskellige sektioner til skibet svejses sammen. Det typiske for værfterne er, at de flade

Skævrebrændermaskine i arbejde. © H. V.-GRUPPEN. Selvom maskinen betyder en lettelse af arbejdet, befrier maskinen ikke arbejderen fra arbejdet, men arbejdet fra sit indhold.

sektioner og dele af rumsektionerne fremstilles på en automatisk svejsemaskine (panelanlæg), medens rumsektioner og specielle svejseopgaver udføres med svejsemaskiner, som må forstås som specialværktøj; 4) Beddingen, hvor de forskellige sektioner m.v. samles; det sker ligeledes med svejseværktøj. I forhold til den optimale udvikling af den industrielle arbejdsproces er der således ikke tale om en fuldkommen udviklet industriel proces; visse produktionslinier som f.eks. fremstilling af flade sektioner er fuldt udviklet som en industriel arbejdsproces, medens der i de andre produktionslinier forekommer en vis mængde manuelle arbejdsprocesser, hvor arbejderen anvender arbejdsmidlet, og ikke omvendt som i den industrielle proces.

Overgangen fra den manufakturelle arbejdsproces til den industrielle finder som sagt ikke sted på én gang. Indførelsen af svejseteknologien i 1950'erne på bl.a. Helsingør Værft udgør et vigtigt teknisk grundlag for denne udvikling; men indførelsen af svejseteknologien er ikke kapitalistisk begrundet i dens betydning for udviklingen af den industrielle arbejdsproces¹⁴.

14. Enkeltkapitalens ændringer i produktionens tekniske grundlag er naturligvis ikke dikteret af en langsigtet planlægning med det formål at udvikle arbejdets produktivkraft. Kapitalistisk set er betingelsen

Hovedårsagen til svejsning af skibene må ses i sammenhæng med et reduceret materialeforbrug. Til et svejset skib bruges der 10-12% mindre mængde stål end til et tilsvarende nittet skib. I 1950 var værftsindustriens kostpris omtrentlig sammensat på følgende måde: værdidel fra maskiner m.v. var på ca. 2%; værdien af råstoffer, hjælpstoffer m.v. var på ca. 53%; og arbejdskraftens værdidel var på ca. 45% af kostprisen. Ikke mindst på den baggrund er den profitmæssige virkning af en mere økonomisk anvendelse af råstofferne indlysende.

På Helsingør Værft medførte overgangen fra nittede til svejsede skibe en række ændringer i de enkelte arbejdsprocessers indbyrdes sammenhæng. Selve arbejdsprocessen ændrede ikke grundlæggende karakter; der er stadig tale om manuel produktion, baseret på håndværktøj; men en del af arbejdsprocesserne flyttes i begyndelsen af 1950'erne væk fra beddingen og ind i fabriksbatterierne. I 1955-56 var ca. 90% af al sektionssvejsning flyttet ind i batterierne. Det er da også typisk, at hovedparten af periodens investeringer er til bygninger og ændringer af bestående bygninger. Med svejsningen begyndte man at bygge sektioner; det kræver især øget krankapacitet for at sektionerne kunne løftes ud på beddingen. Som et udtryk for de extensive akkumulationsbetingelser i perioden kan ses, at værftet i 1950 anskaffede to *brugte* tårnkraner fra USA, iøvrigt finansieret gennem Marshall-hjælpen.

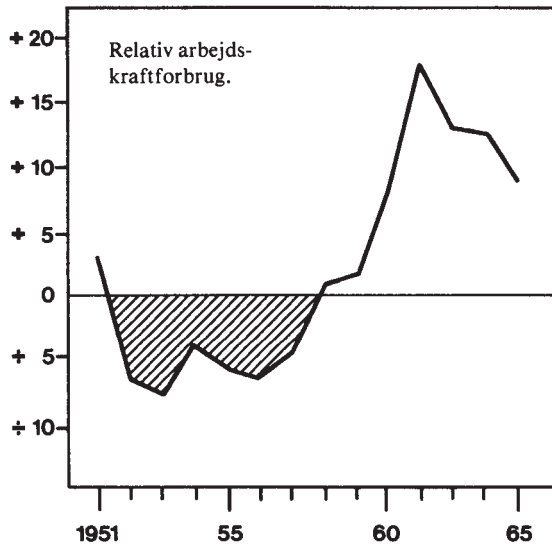
Anvendelsen af svejseteknologien betød en mere økonomisk anvendelse af råstofferne, m.v.; men den betød ikke umiddelbart en mere økonomisk anvendelse af arbejdskraften, altså produktivitetsstigninger gennem intensivering. Der er - især i første halvdel af 1950'erne - tale om en relativt øget arbejdskraftforbrug, dels på grund af ændringer i produktionsgangen og dels fordi kvaliteten af svejsningen ofte var så svingende, at arbejdskraftforbruget øgedes. Denne udvikling får to konsekvenser, dels for beskæftigelsen og dels for akkumulationsmønstret på værftet.

I 1950 var der beskæftiget ca. 2.500 mand ialt; i 1955 var beskæftigelsen vokset til ca. 3.000 mand; i 1961, hvor beskæftigelsen kulminerer, var der ansat ca. 3.800 mand¹⁵.

for indførelsen af maskiner end ikke, at maskinen må koste mindre arbejde end det arbejde, maskinen erstatter. Kapitalisten betaler ikke for det arbejde, som anvendes, men kun værdien af den anvendte arbejdskraft. Forudsætningen for indførelsen af maskiner og dermed for udviklingen af arbejdets produktivkraft er derfor indsnævret under kapitalismen. Jvf. *K. Marx: Kapitalen*, Kbh. 1971, bd. 1:3, s. 572.

15. Det er uvist om beskæftigelsesstigningen også skyldes stigende anvendelse af skifteholdsarbejde; i værftets reparationsafdeling har der i mange år været skifteholdsarbejde; værftsledelsen kræver ved forskellige lejligheder, at der også indføres skifteholdsarbejde i nybygningsafdelingen. Det er imidlertid usandsynligt, at det skulle have fundet sted i næneværdig grad i 1950'erne, fordi den samlede stigning i arbejdsstyrken dækker meget forskellige stigninger for de enkelte arbejdsgrupper. Den væsentligste beskæftigelsesstigning tegner smedene sig for, og blandt dem især svejserne og i mindre omfang skibsbyggerne. Jvf. DMSF's lønstatistik, diverse årgange. Det tyder således ikke på en "fordobling" af arbejdsstyrken, som indførelsen af skifteholdsarbejde i stor stil ville medføre.

For værfkets akkumulationsmønster er det karakteristisk, at det ikke følger det extensive mønster, d.v.s. der akkumuleres ikke variabel og konstant kapital i samme proportion som hidtil. Derimod sker der en forholdsvis forøgelse af den variable kapital. Udviklingen i det relativt stigende arbejdskraftforbrug kan anskueliggøres med *figur 1*.

Figur 1. Den relative frisættelse eller relative stigning i arbejdskraftforbruget. Plusstal betyder relative frisættelser og negative tal betyder relative opslugninger af arbejdskraft. Kilde: egne beregninger på basis af regnskaber fra Helsingør Værft.

Figuren skal forstås sådan; ligger kurven over *nul-linien*, betyder det en relativ formindskelse af den arbejdskraft, der anvendes i forhold til den fixe kapital. Ligger kurven under linien er det et udtryk for, at der opsuges ekstra arbejdskraft i forhold til størrelsen af den udlagte fixkapital. Det er den sidstnævnte udvikling, som er karakteristisk for Helsingør Værft i perioden op mod 1960'erne. Det kan siges på en anden måde: den kapital, som akkumuleres på Helsingør Værft i denne periode, akkumuleres især som variabel tillægskapital.

Sammenfattende om udviklingen under den extensive akkumulationsperiode: med stigende kapitalistisk udvikling må forstås en stadig stigende anvendelse af genstandsgjort arbejde på bekostning af det levende arbejde. Denne udvikling er som nævnt ikke karakteristisk for den extensive fase. For Helsingør Værft er der endda tale om en modsat rettet udvikling: det levende arbejde får stadig voksende betydning i værfkets produktion.

Denne udvikling hænger især sammen med udviklingen af svejseteknologien, som umiddelbart betyder en økonomisering med den flydende konstante kapital, men ikke med den variable. Kapitalistisk set kunne begge dele, altså både økonomisering med råstoffer og med arbejdskraft, ikke lade sig gøre umiddelbart. Økonomiseringseffekten med råstofferne er imidlertid så store, at de opvejer det stigende arbejdskraftsforbrug, således at værftets profitter fra midten af 1950'erne og frem til 1960 mere end fordobles i forhold til den forudgående periode.

Det er imidlertid også klart, at dette udviklingsforløb hænger sammen med de økonomiseringsformer, som den extensive akkumulation muliggør, samfundsmæssigt set.

Værftets økonomiseringsmønster hænger især sammen med udviklingen af svejseteknologien, som umiddelbart muliggør økonomisering med den flydende konstante kapital. På lidt længere sigt indeholder svejseteknologien imidlertid store intensiveringspotentialer og dermed mulighed for økonomisering med den variable kapital af følgende grunde: svejseteknologien ophæver den manufakturelle arbejdsprocesses arbejdsdeling. Selvom det i første omgang blot er tale om et andet specialværktøj (og ikke en maskine), så medfører svejseteknologien en *ensliggørelse* af det produktive arbejde. Den overflødiggør nitteprocessens arbejdspecialiteter og den dertil knyttede specialiserede rutine, som gør det muligt at flytte svejserne rundt i arbejdsprocessen, og muligt at inddrage andre arbejdergrupper på værftet¹⁶. Og den gør det muligt at intensivere arbejdet på et andet grundlag end hidtil, fordi den intensitet, den enkelte arbejder med, ikke længere vil være afhængig af andre arbejders modsvarende intensitet. Selvom kapitalisten med det nye specialværktøj ikke gør sig uafhængig af arbejderens subjektive formåen, så gør han sig dog i stigende grad til herre over den. Det er derfor skabt et teknisk grundlag for, at akkordlønsystemet kan få en udvidet betydning for arbejdets individuelle intensivering. Denne udvikling gør sig da også gældende allerede i slutningen af den extensive periode.

3. Helsingør Værft og den intensive akkumulation

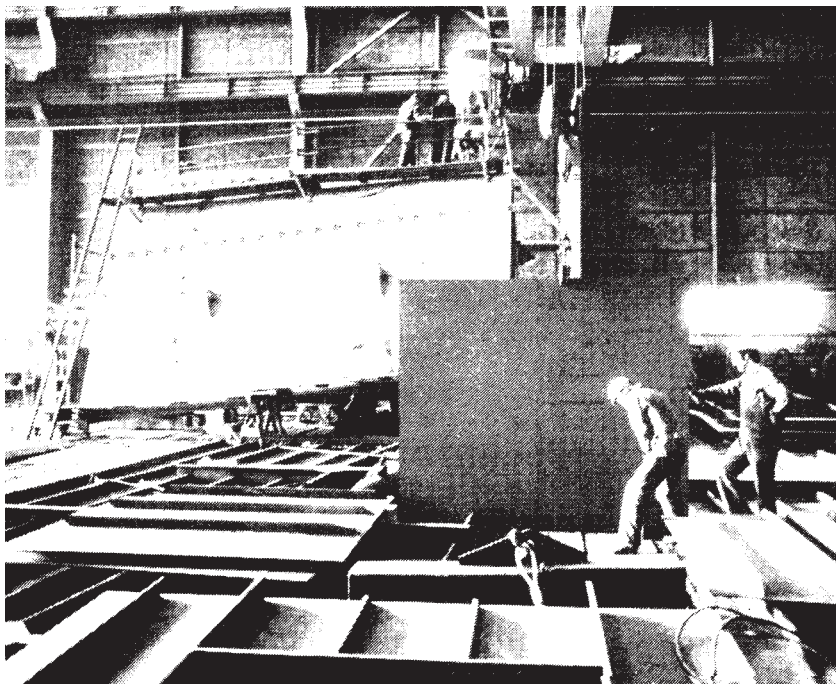
Den intensive kapitalakkumulation betyder, at forholdet mellem konstant og variabel kapital ændres afgørende, idet den konstante kapital vokser hurtigere end den variable kapital. Grundlaget for denne udvikling er, at

16. I 1950'erne vokser antallet af ufaglærte på værfterne, idet en række af de arbejdsfunktioner, som traditionelt havde været udført af faglærte smede, overtages af ufaglærte. Således vokser procenten af arbejdsmænd i forhold til samtlige arbejdere fra 19,7% i 1939 til 28,0% i 1957. Jvf. *Rundbordskonferencen* 1958, DSMF, s. 88.

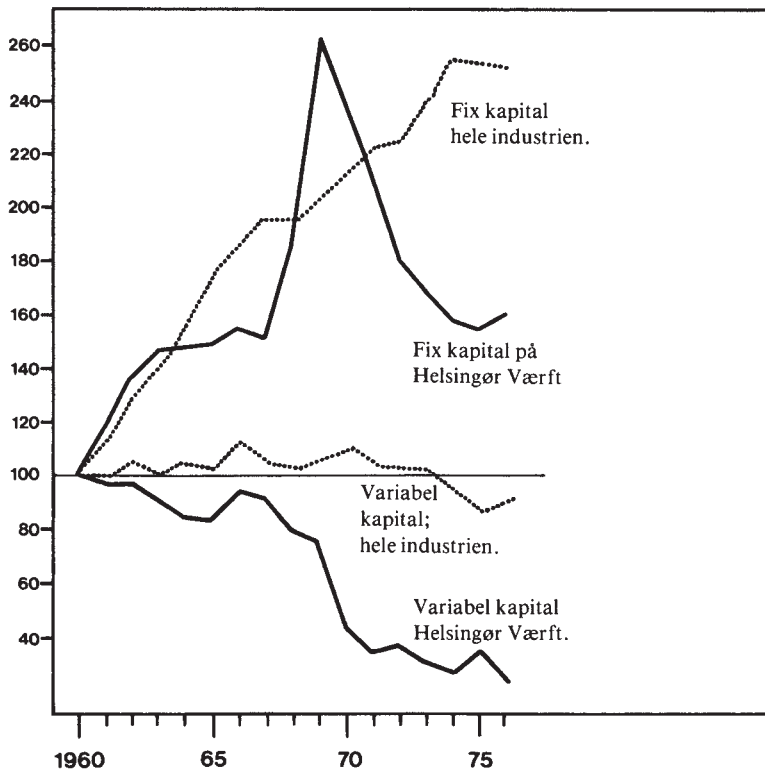
akkumuleringen primært sker gennem kraftige stigninger i fixkapitalen, som samtidig danne grundlaget for en fuldstændig forvandling af produktionens tekniske grundlag, som fører til udviklingen af arbejdets produktivkraft.

Udviklingen af arbejdets produktivkraft betyder, at samme mængde konstant kapital opsuger mindre arbejde; eller forholdsvis mindre mængde arbejde sætter mere maskineri i bevægelse. Det samfundsmæssige resultat heraf er et værdifald i både den konstante kapitalens elementer og den variable kapital. Den vigtigste virkning heraf er, at udbytningsgraden stiger, fordi arbejdskraftens værdi falder gennem billiggørelsen af dens eksistensmidler. På denne måde forgylder kapitalen sig selv, nemlig gennem den intensive kapitalakkumulations samfundsmæssige virkninger på totalkapitalens akkumulationsbetingelser.

Profitmassen vokser under den intensive akkumulation, men profitraten udviser en faldende tendens. Det skyldes ikke, at arbejderklassen bliver mindre udbyttet - som under den extensive fases udviklingsforløb - men det skyldes,

Der arbejdes på bygning af rumsektioner i den nye svejsehal på Helsingør Værft. © H.V.- GRUPPEN.
Stadig færre og færre arbejdere sætter mere og mere kapital i bevægelse.

Figur 2. Fix og variabel kapital for hele industrien og Helsingør Værft. Kilde: Industriel udvikling, op.cit., bd. I, og egne beregninger af regnskaber fra Helsingør Værft.

at profitmassen ikke vokser så hurtig som den udlagte kapital. Det er netop det samfundsmæssige resultat af udviklingen af arbejdets produktivkraft; fordi enhver form for udvikling i arbejdets produktivkraft bringer kapitalen i modsætning til dets eget grundlag: antallet af produktive arbejdere og udbytningsgraden på den ene side, og størrelsen af den udlagte kapital på den anden side.

Det har betydning for krisernes karakter under den intensive akkumulationsfase. Som nævnt betyder udviklingen af arbejdets produktivkraft et fald i arbejdskraftens værdi og i værdien af den konstante kapital elementer. Dette værdifald sætter sig imidlertid ikke umiddelbart igennem, men er formidlet over den samlede produktions indbyrdes sammenhæng og udvikling. Under den intensive kapitalakkumulation forekommer der derfor afbrydelser i akkumuleringen, som skyldes profitatens fald, og som hænger sammen med det manglende samfundsmæssige gennemslag af værdifaldet. Udviklingstendenserne kan ses af figur 2.

Figuren viser, at der for totalkapitalen forekommer stagnationer i fixkapitalakkumuleringen i 1967-68 og i 1971-72, svarende til de modsvarende kriser i henholdsvis 1966-67 og i 1970-72. I begge tilfælde overvindes totalkapitalens overakkumulationstendenser og profitratefaldet på den intensive kapitalakkumulations betingelser. (Det er derimod ikke tilfældet med krisegennemslaget i 1974-75).

Stagnationen i Fixkapitalakkumuleringen på Helsingør Værft finder derimod sted i perioderne 1963-67 og i 1969-75. Det umiddelbare indtryk er, at værftets akkumulation bevæger sig tilnærmelsesvist modsat af totalkapitalens. Ganske vist er enkeltkapitalernes akkumulationstvang dikteret af totalkapitalens udviklingsmønster, men det må - som tidligere nævnt - forstås på den måde, at totalkapitalens akkumulationsmønster sætter rammerne for de profitproduktionsmetoder, som enkeltkapitalerne kan bringe i anvendelse. For enkeltkapitalerne er det et spørgsmål om at sikre en andel af totalprofitmassen, svarende til størrelsen af den udlagte kapital; det sker gennem kostprisreduktionerne. Det fremgår af figur 2, at udviklingen på Helsingør Værft i særlig grad er koncentreret om reduktioner i den variable kapital.

I forhold til kapitalistens forbrug af arbejdskraft kan kostprisreduktionerne i almindelighed ske på to måder: enten gennem arbejdsintensivering eller gennem frisættelse af arbejdskraft som følge af fixkapitalinvesteringer. Under den intensive akkumulation er den enkeltkapitalistiske virkning af arbejdskraftfrisættelse betydelig større end virkningerne af arbejdsintensiveringerne¹⁷. Skranken for arbejdsintensivering er dels den fysiologiske grænse for fortætning af arbejdsdagen (hvis der skal arbejdes med den normale intensitetsgrad), og dels mangel på intensiveringsvillig arbejdskraft (som normalt viser sig i stor arbejdskraftgennemstrømning). Skranken for arbejdskraftfrisættelse er den samtidig vækst i fixkapitalen, som kan få enkeltkapitalens profitrate til at falde under det nødvendige minimum. På denne måde indeholder kostprisreduktioner gennem fixkapitalinvesteringer et modsætningsfyldt element for enkeltkapitalen: hvis de kapitalistiske virkninger af kostprisreduktioner gennem frisættelse af arbejdskraft ikke er tilstrækkelig store til at modgå den samtidige stigning af fixkapitalen, falder enkeltkapitalens profitrate, og akkumuleringen bringes til ophør. Det er netop det, som er tilfældet for Helsingør Værft under den intensive akkumulationsfase. De kapitalistiske virkninger af investeringerne er ikke tilstrækkelige.

Overfor denne sammenhæng står et andet problem: hvis en enkeltkapitalist slet ikke foretager kostprisreduktioner eller ikke foretager kostpris-

17. Som et udtryk herfor kan ses arbejdsproduktivitetsstigningerne i henholdsvis 1950'erne og 1960'erne. Arbejdsproduktiviteten kan opfattes som et sammenfattende statistisk udtryk for såvel arbejdsintensivering som udvikling i arbejdets produktivkraft. I 1950'erne vokser den med 50%, primært baseret på intensivering; i 1960'erne vokser den med 125%, hvor hovedvægten her ligger på produktivkraftudviklingen. Tallene gælder for hele industrien.

reduktioner svarende til det samfundsmæssigt gældende under den intensive akkumulationsfase, vil det automatisk betyde en faldende andel af totalprofitmassen, alt andet lige. Stagnation er død. Akkumuler, akkumuler - det er Moses og profeterne. På denne måde gør totalkapitalens intensive akkumulationsmønster sig gældende som akkumulationstvang for de enkelte kapitaler.

På den ene side er Helsingør Værft tvunget til at akkumulere, på den anden side kan det ikke lade sig kapitalistisk gøre¹⁸. Dette modsætningsforhold betyder, at akkumulationen på Helsingør Værft samles i korte, relativ hektiske perioder, som det også fremgår af figur 2, nemlig i årene 1961-63, 1968-69 og i 1975-77.

I kraft af de manglende kapitalistiske virkninger af fixkapitalinvesteringerne på Helsingør Værft betyder det, at profitproduktionen får et andet sigte. Udviklingen i profitproduktionen sigter ikke længere på at opnå en gennemsnitlig profitrate, men at undgå, at profitraten falder så meget, at den kommer under det for værftet nødvendige minimum. Helsingør Værft kapitalen reproduceres på et absolut minimum.

Problemstillingen skal behandles nærmere ved at se på profitproduktionsmetodernes udvikling på værftet under den intensive akkumulationsperiode.

4. Akkumulation og teknologisk udvikling på Helsingør Værft under den intensive periode og kriseperiode

Den teknologiske udvikling på Helsingør Værft i perioden er meget spredt, forstået sådan, at de tekniske og arbejdsorganisatoriske ændringer, som finder sted under den intensive periode, ikke umiddelbart viser et samlet mønster.

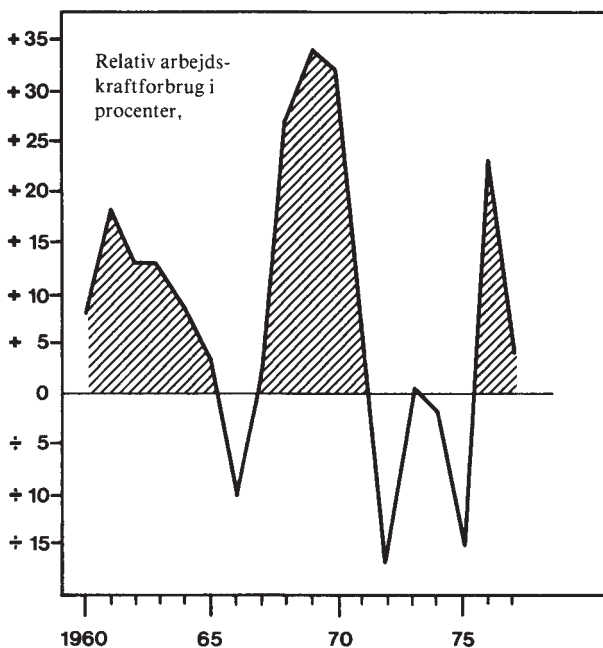
Som vist i figur 2 vokser fixkapitalen på Værftet i tre perioder, dels i årene 1961-63, 1968-69, samt i 1976-77 (om den også vokser i 1978 vides endnu ikke). Væksten i fixkapitalen betyder, at investeringerne er så store, at det samlede kapitaludlæg vokser¹⁹. Det betyder ikke, at der ikke finder investeringer (som måske snarere skulle kaldes for reinvesteringer) sted i perioder,

18. At det kapitalistisk ikke kan lade sig gøre må forstås således: kapitalisten kan med fordel anlægge den akkumulerbare kapital et andet sted, svarende til, at kapitalen vil bevæge sig derhen, hvor profitraten er højest. I denne sammenhæng må man huske på, at Helsingør Værft blot er én af mange fabrikker under Lauritzen-koncernen.

19. I denne sammenhæng må det nævnes, at fixkapitalens størrelse er beregnet på basis af de løbende investeringer og under forudsætning af en omslagstid på 10 år. Selve beregningsmetoden har imidlertid ingen konsekvenser for den efterfølgende argumentation, kun for den nominelle størrelse af den anlagte kapital. Der henvises til en nærmere redegørelse for beregningsmetoden i den tidligere omtalte materialesamling, som kan skaffes ved henvendelse til redaktionen.

hvor fixkapitalen ikke vokser; blot er disse investeringer ikke så omfattende teknisk set og ikke så store, at de modsvarer den gennemsnitlige reproduktion af den udlagte kapital. Det betyder heller ikke, at investeringerne i periode med stagnerende eller faldende fixkapital ikke kan virke udviklende på produktionens tekniske grundlag; kapitalisten vil til enhver tid, når han reproducerer sin kapital, anskaffe værktøj og maskiner med størst mulig virkningsgrad - med mindre naturligvis, at kapitalisten kan købe moralsk nedslidte produktionsmidler så billigt, at deres billighed ophæver deres ringere virkningsgrad.

Man kan ikke ud fra en given maskine eller et givet værktøj direkte aflæse dens kapitalistiske virkninger, men sagen kan undersøges nærmere ved at se på dens virkninger på arbejdskraftforbruget. Selvom værftets teknologiske ændringer finder sted spredt ud over hele perioden, berører det imidlertid ikke det forhold, at de kapitalistiske konsekvenser af den teknologiske udvikling - nemlig relativ frisættelse af arbejdskraft - er *koncentreret* til de perioder, hvor investeringerne er størst og mest gennemgribende for produktionsprocessens indretning. Det fremgår nærmere af *figur 3*.

Figur 3. Den relative frisættelse eller relative stigning i arbejdskraftforbruget. Plusstal betyder relative frisættelser og negative tal betyder opslugninger af arbejdskraft. Kilde: egne beregninger på basis af regnskaber fra Helsingør Værft.

I lighed med tidligere skal figuren forstås således: ligger kurven under nullinien er det et udtryk for, at der opsluges ekstra arbejdskraft i forhold til størrelsen af den udlagte fixkapital; ligger kurven over linien, betyder det en relativ formindskelse af den arbejdskraftmængde, der anvendes i forhold til den fixe kapital. Det er karakteristisk, at den relative frisættelse følger akkumulationsforløbet; det betyder, at fixkapitalstigningernes væsentligste virkning er frisættelse af arbejdskraft. I første periode med relative frisættelser op til 15-20%; i anden periode op til 30-35%, og i tredje periode op til 20-25%.

Den relative frisættelse, som er et udtryk for forskydningen mellem den fixe og variable kapital, er ikke identisk med den faktiske beskæftigelsesudvikling; det kunne nemlig forholde sig sådan, at den frisatte variable kapital påny blev opsuget gennem en samtidig kvantitativ udvidelse af værftskapitalen. Det er imidlertid ikke tilfældet. Beskæftigelsen falder *også absolut*. I 1960 var der beskæftiget ca. 3.750 mand; i 1964 er den faldet med 550 mand. Så stabiliseres beskæftigelsen på 3.100-3.200 mand. I 1967 var beskæftigelsen på ca. 3.100 mand; efter de nye fixkapitalstigninger er den i 1970 faldet med knap 500 mand. Så stabiliseres beskæftigelsen påny med cirka 2.500 mand. Ved den tredje fixkapitalstigning i 1975-77, falder beskæftigelsen påny med ca. 4-500 mand.

Der er således en klar sammenhæng mellem det absolut antal beskæftigede og udviklingen i værftets profitproduktionsmetoder. Svingningerne i værftets beskæftigelse skyldes ikke dårlige tider, svigtende ordrer eller lignende, men er alene et resultat af de profitproduktionsmetoder, som bringes til anvendelse i de pågældende tidsrum.

De teknologiske udviklinger, som er indeholdt i de tre perioder med stigende fixkapital, kan sammenfattes således: *1961-63*: her drejer det sig især om værktøjs- og maskininvesteringer, herunder indkøb af kopiskærebrøndermaskine, og om modernisering af støberi, beddinganlægget og plade- og profilhaller; *1968-69*: sker der investeringer (påbegyndes i 1967) i bygninger og de hertil hørende maskiner, idet der opføres en ny svejsehal, som muliggør bygningen af større sektioner, og et nyt støberi. *1975-77*: her drejer investeringerne sig primært om maskininvesteringer: pladebearbejdningen udstyres med numerisk styret brænding, og der investeres i et panelsvejseanlæg, altså en egentlig svejsemaskine (jvf. den tidligere omtalte skellen mellem svejseværktøj og svejsemaskine). ”Den samlede investering i dette moderniseringsprogram, der ikke sigter på at øge kapaciteten, men på at forbedre konkurrenceevnen, vil beløbe sig til ca. 20 mill. kr.”, som det hedder i værftets årsberetning²⁰.

20. *Beretning og Regnskab*, 1975. Helsingør Værft, s. 7. For en mere detaljeret gennemgang af den teknologiske udvikling på værftet henvises til *Øl, stål og Glas. En teknologianalyse*, op.cit., s. 301-310.

Især med de sidstnævnte investeringer nærmer værftets produktionsproces sig mere og mere den industrielle skibsproduktion, som tidligere er beskrevet; indretningen af Helsingør Værft gør det imidlertid ikke muligt at udvikle et kontinuert produktionsflow f.eks. på linie med Lindøværftet; den teknologiske udvikling har derimod samlet betydet mere og mere maskinbaserede arbejdsprocesser.

De relative kraftige fixkapitalstigninger i de tre omtalte perioder har forskellige virkninger på værftets profitrate. Fixkapitalstigningen i 1961-63 får værftets profitrate til at falde drastisk; det samme gælder for stigningen i 1968-69. Årsagen hertil er som tidligere nævnt, at de relative frisættelser af arbejdskraft ikke reducerer kostprisen så meget, at de kan modvirke det stigende kapitaludlæg, og kan sikre værftet en blot uændret andel af totalprifitmassen. Det får værftsledelsen til efter begge perioder at vende sig mod arbejdsintensiveringerne som den fremmeste profitproduktionsmetode. Der satses både på fortætning af arbejdsdagen gennem metodeudvikling, men det begrænses af værftets uudviklede produktionsanlæg, og på forøgelsen af bevægelsesintensiteten i arbejdsoperationerne gennem løbende ændringer i akkordlønsystemerne. (Det vender vi tilbage til).

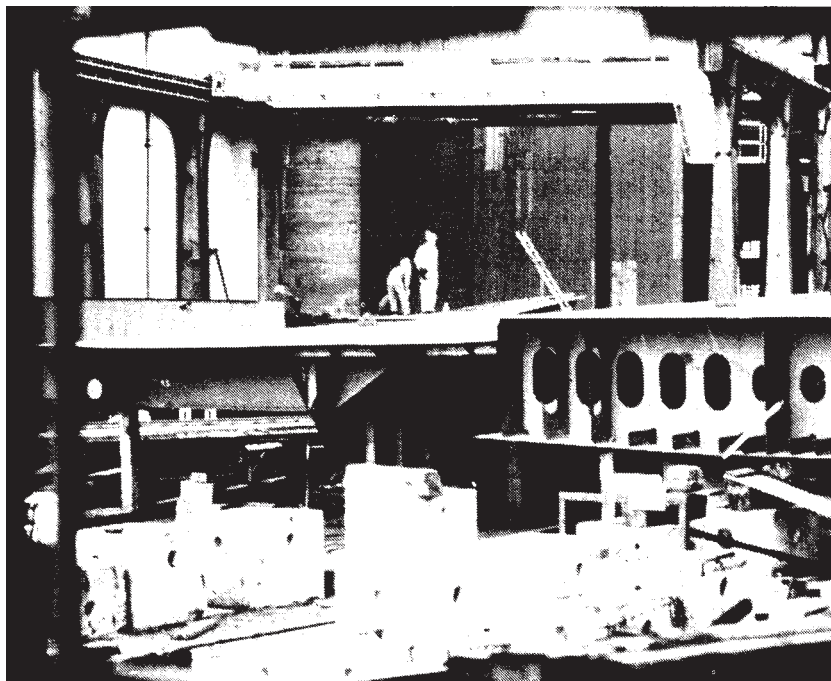
Som tidligere nævnt danner svejseteknologien et effektivt teknisk grundlag for intensiveringen af arbejdet. Selvom der er tale om store fixkapitalinvesteringer i 1961-63 og 1968-69, så er de ikke tilstrækkelige til at udgøre det kapitalistisk nødvendige grundlag for en samlet produktivitetstigning. Arbejdsintensivering gør det ikke, hvis den samlede produktionsproces ikke hænger sammen. En arbejder på værftet udtrykker det således: ”Det er klart, at værftets produktivitet fremme lønsystem i nogen grad sætter arbejdstempoet op. Men i en del områder og afdelinger sætter de middelalderlige produktionsforhold, ventetid på kran, pladsforhold og arbejdsgangen i det hele taget, nogle ret snævre grænser for, hvor meget hurtigere arbejdet kan gøres”.

Det er uden tvivl disse forhold, som kommer til udtryk i udviklingen i værftets tekniske arbejdsproduktivitet. Se *tabel 4*.

Tabel 4: Udvikling i værftets tekniske arbejdsproduktivitet. Samlet materialeforbrug (deflateret) pr. arbejder.

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Teknisk arbejdsproduktivitet:	100	128	103	120	120	116	157	168

Kilde: egne beregninger på basis af værfters regnskaber. Oplysningerne findes ikke længere tilbage end til 1969.

En sektion sættes på plads i beddingen på Helsingør Værft. © H.V.-GRUPPEN. Sektionsbyggeriet stiller stigende krav til konstruktionernes nøjagtighed.

Stigningerne i den tekniske arbejdsproduktivitet i de to sidste år, 1975 og 1976, kunne tyde på at fixkapitalstigningen i denne periode har virket reducerende på spildtiden og forbedret arbejdsgangen. I hvert tilfælde er det et faktum, at værftets profitrate i disse år stiger for første gang nogensinde i kølvandet på stigende fixkapitaludlæg.

Sammenfattende om udviklingen under den intensive akkumulationsfase og kriseperioden: Helsingør Værfts profitproduktionsmetoder veksler under den intensive kapitalakkumulation mellem stigende fixkapitalanlæg og deraf følgende frisættelser af arbejdskraft på den ene side og intensivering af arbejdet på den anden side.

Stigende fixkapitalanlæg får værftets profitrate, d.v.s. dens andel af totalprofitmassen, til at falde så meget, at værftets akkumulation hurtig påny ophører. Grunden hertil er, at fixkapitalinvesteringerne ikke er omfattende nok til at forvandle produktionens tekniske grundlag. Som konsekvens heraf satser værftet på svejseteknologiens intensiveringspotentialer. Selvom selve arbejdet intensiveres, er intensiveringernes kapitalistiske virkninger begrænset som følge

af produktionsprocessens manglende sammenhæng og kontinuitet, som igen hænger sammen med den manglende *tilstrækkelige* udvikling af fixkapitalen. Som følge af skrankerne for de anvendte profitproduktionsmetoder foretrækker værftskapitalisten et lavprofitforetagende, hvor kapitalen reproduceres på et absolut minimum. Med krisegennemslaget ændres billedet; nu er det enten eller. Her bringer investeringerne værftets profitrate til at stige.

Det er ingen tvivl om, at det er disse akkumulationsmæssige omstændigheder, som har gjort Helsingør Værft berygtet som en dårlig arbejdsplads, som ingen slipper fra med sit helbred i behold.

Selvom fixkapitalinvesteringerne er begrænset og ikke i 1960'erne får profitraten til at stige, så har investeringerne dog direkte virkninger på beskæftigelsen: den falder gennem teknologisk betinget frisættelse. Den omstændighed, at beskæftigelsen falder, og at profitraten tidsmæssigt samtidig falder - men uden indbyrdes sammenhæng - er egnet til at give det indtryk, at årsagen til den faldede beskæftigelse er værftets faldende fortjeneste. Da værftet dernæst satser på produktivitetsfremmende lønsystemer, så er det let at videregive følgende sammenhæng: lønningerne er for høje og arbejdsproduktiviteten er for lav; det får værftets fortjeneste til at falde; det får igen beskæftigelsen til at falde; det har værftsledelsen da også gjort ved talrige lejligheder (jvf. Esmann Olsens forklaring på værftskrisen, citeret i artiklens indledning).

I det foregående er det vist, at det ikke forholder sig sådan; men det fjerner selvfølgelig ikke kapitalistens ønsker om, at få størst mulig mængde arbejde for mindst mulig betaling, d.v.s. gøre arbejdsdagens ubetalte del så stor som muligt.

2. Udvikling i lønsystemer på Helsingør Værft

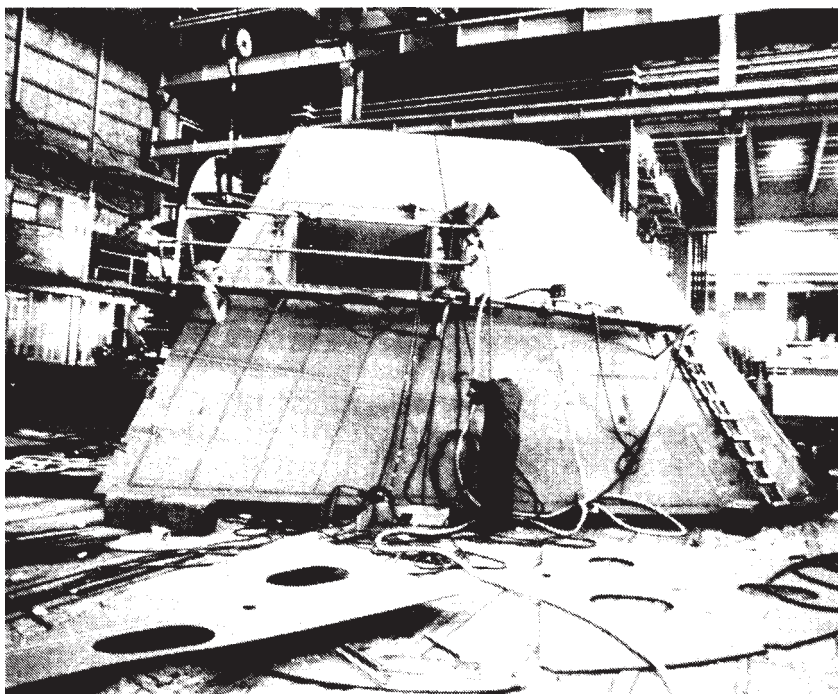
I dette afsnit behandles udviklingen af akkordlønsystemerne på Helsingør Værft og den rolle, krisen spiller for akkordlønsystemets udvikling.

Akkordlønsystemerne er ændret flere gange på Helsingør Værft; så vidt vides har metalarbejderne på værftet altid arbejdet på en eller anden form for akkord. Her skal dog kun behandles udviklingen de seneste 10-15 år. I denne periode har de afgørende ændringer i akkordlønsystemet fundet sted i følgende år:

- *optil 1964* havde man et lønsystem, som var baseret på gruppeakkorder. Den samlede løn bestod af en varierende timegrundløn og af en akkordløn, hvor akkordlønnen udgjorde den største del. Akkorderne blev givet på meget store arbejder, f.eks. samtlige dæk eller samtlige skodder på ét skib. Akkorderne blev aftalt ud fra priskuranter (d.v.s. fastsat betaling for fastsat mængde arbejde). Fortjenesten på akkorderne indenfor de enkelte akkordgrupper blev delt i forhold til de enkeltes grundløn.

Siden 1960 havde der bestået en lokaleaftale om anvendelse af arbejdsstudier i svejseafdelingen. Som noget nyt indførte man frekvensstudier hos svejserne i 1962. Formålet med frekvensstudierne var gennem en række stikprøver at regne sig frem til normale tidsforbrug for de enkelte arbejdsoperationer, og på dette grundlag fastsætte priskuranterne.

- *1964-1973* havde man et lønsystem, som var baseret på enkeltmandsakkorder, d.v.s. at to mand kørte på deres egne selvstændige akkorder og delte fortjenesten mellem sig i forhold til deres grundløn. Akkorderne var - som i

Der arbejdes på forstævnssktion i den nye svejsehal på Helsingør Værft. H. V.-GRUPpen. Nu arbejder alle på bonusløn med gruppeakkord.

det tidligere system - meget store, og blev fastlagt ud fra priskuranter. Efterhånden som systemet udviklede sig (bl.a. med stigninger i priskuranterne) kom akkordfortjenesten til at udgøre flere hundrede procent af grundtime-lønnen; der er nævnt eksempler på op til 325%. Klubberne havde indført et bødeselement, hvis akkordprocenten kom op over nogle i forvejen fastsatte akkordlofter.

- fra 1973 indførtes et bonuslønsystem med gruppeakkorder, hvor bonussen deles lige indenfor de enkelte grupper, uanset de enkeltes grundløn. Den samlede løn består efter dette system af to dele: en fast timelønseddelt (igen underopdelt i grundløn, forskud, fast tillæg, dyrtidstillæg, compensation for nedsat arbejdstid) og en bonusløndel. Bonusløndelen, som altså er akkordløndelen, udgør en betydelig mindre del af den samlede timefortjeneste, sammenlignet med de tidligere systemer. Bonussens størrelse afhænger af det antal timer, som spares i forhold til i forvejen fastlagte timeforbrug for bestemt arbejde. Timeforbruget fastsættes for de enkelte grupper, normalt på mellem 10-20 mand; besparelse på timeforbruget betales ikke med den fulde timeløn, men med en procent heraf.

Dette lønsystem er ændret flere gange siden, både hvad takster og hvad beregningsprincipper angår; både i 1975, 1976 og 1977. Indholdet i ændringerne har været, at værftsledelsen ville have rettet "misfortolkninger eller misforståelser" af systemet, som stort set går på, at lønsystemer ikke fungerer efter værftsledelsens hensigt med lønsystemet.

- i 1978 er der påbegyndt forhandlinger, som betyder mere omgribende ændringer, selvom hovedlinierne i gruppebonusakkordlønsystemet bevares. Forhandlingerne er i begyndelsen af 1979 endnu ikke afsluttet.

1. Lønsystemernes kapitalistiske virkning

Det kapitalistiske formål med akkordlønsystemet er at *intensivere arbejdet*, d.v.s. at forøge den mængde arbejde, som ydes f.eks. pr. time. Det vil imidlertid være forkert at bedømme akkordlønsystemernes kapitalistiske virkning alene ud fra dens virkning på arbejdslønnen eller på prisen på mængden af ydet arbejde²¹. Den tidligere analyse af værftets profitproduktionsmetoder viste, at arbejdets intensivering havde to sider, dels forøgelsen af bevægelsesintensiteten i arbejdsoperationerne og dels fortætningen af arbejdsdagen; især fortætningen af arbejdsdagen udgjorde et problem for værftet i kraft af den manglende udvikling af fixkapitalen, som betød øget spildtid.

Akkordlønsystemerne op til 1973 var klart orienteret mod bevægelsesintensivering, altså tempoforøgelsen. Det ses ikke mindst af, at de to nævnte

21. Det er ikke her hensigten at foretage en nærmere analyse af akkordlønsystemernes kapitalistiske virkning; der henvises til artiklen: *Lønsystemer i krisen*, i dette nummer.

akkordlønsystemers tidsgrundlag var baseret på et registreret tidsforbrug for de enkelte arbejdsoperationer. Disse lønsystemer må ses som en logisk konsekvens af svejseteknologiens udvikling af arbejdskoooperationen og de muligheder det åbenr for intensivning af selve arbejdet.

Anderledes forholder det sig med lønsystemet fra 1973; det såkaldte *HV-lønssystem*. Med dette system forsøgte værftet at indkalkulere de dårlige arbejdsbetingelser, som er en følge af de manglende fixkapitaludviklinger, i selve akkorden.

Selvom bonussen i HV-lønssystemet udgør en meget begrænset del af den samlede løn, så er hele lønsystemet alligevel bygget op omkring bonusakkorden. Udgangspunktet for bonusakkorderne er en *basistid*, som angiver et bestemt antal timer, der er aftalt som normen for at udføre det pågældende arbejde. I modsætning til de tidligere systemer er normen ikke tidsstuderet, men beregnet ud fra et færdigt skib, nemlig Storebæltsfærgen Romsø, som blev afleveret fra værftet i foråret 1973. Ud fra Romsø har man beregnet, hvor mange minutter de enkelte arbejdsoperationer, som hvert arbejde var sammensat af, ville tage. I rammeaftalen indgik det, at bygningen af Romsø var repræsentativ for arbejdsforholdene på værftet, såsom produktionsudstyr, materialeforsyning, ventetid, vejr, o.s.v. Det betyder, at der kun skulle kunne ske reduktioner i basistiderne, hvis værftet foretager investeringer, som får arbejdsproduktiviteten til at stige.

Spares der timer i forhold til den fastsatte basistid, udbetales der en bonus. Den beregnes på følgende måde; hver sparet bonustime er takseret til knap 17 kr. (taksten er senere forhøjet en ubetydelighed). Først trækkes 10% fra, som anvendes til dækning af grundlønnen for dem, som overskrider basistiderne; de resterende 90% fordeles således: 50% til arbejderne, 35% til værftet og 15% til et udviklingsfond.

Pengene i udviklingsfondet anvendes til køb af hjælpværktøj; produktivitetseffekter ved anvendelsen af hjælpværktøjet tilfalder arbejderne og må ikke føre til reduktion i basistiderne. Med denne konstruktion mente værftet at have udviklet et lønsystem, som sikrede en produktivitets- og lønfremgang uden tempoforøgelse; man kunne - sagde værftsledelsen - nøjes med en forbedring af arbejdsmetoderne, og derigennem sikre bonussen.

Det er umiddelbart vanskeligt at sige noget om, hvorvidt HV-lønssystemet har virket efter værftsledelsens hensigt, altså om det har virket fortættende på arbejdsdagen. Noget tyder på, at virkningerne har været begrænset. I de tidligere nævnte forhandlinger om ændringer i systemet tages der stadigvæk udgangspunkt i HV-lønssystemet, men værftsledelsen ønsker gennemført ændringer, som reducerer de ekstratimer, der gives som tillæg til basistimerne for fejl og ændringer ved arbejdets udførelse. I et tilfælde har svejserne fået 23%’s tillæg til basistiderne; værftsledelsen betragter det som en gennemhulning af lønsy-

stemet, som den siger, værftet ikke kan leve med på grund af det stigende timeforbrug. Denne udvikling tyder således på, at HV-lønssystemet ikke har virket efter sin kapitalistiske hensigt.

Lønssystemer efter samme principper som HV-lønssystemet blev i 1972 indført på en række fabrikker (bl.a. Paul Bergsøe & Søn); her var tidsbesparelserne de første tre måneder på ca. 22%. Så store har virkningerne ikke været på Helsingør Værft. Af den tidligere tabel 4 fremgår det, at den tekniske arbejdsproduktivitet *faldt* det første år efter systemets indførelse (1974) med godt og vel 3%. I 1975 steg den med ca. 26%, og i 1976 med 7%. Årsagen til stigningerne i 1975 og 1976 er næppe udelukkende lønssystemet, men derimod fixkapitalinvesteringerne.

En væsentlig grund til, at lønssystemet ikke har virket efter sin kapitalistiske hensigt er den styrke, som værftsarbejderne i Helsingør har været i stand til at udvise. Det er kommet til udtryk gennem en række strejker, især i 1974 og 1975, som var vendt mod lønssystemets tariffer og basistimefastsættelser. Særlig vigtigt i denne sammenhæng er *skibsbyggernes* strejke i september 1975, hvor kravet var, at basistimerne for værksted og bedding skulle hæves med ialt 30.000 timer. Efter én dags strejke gik ledelsen med til en forhøjelse på 28.800 timer, og et par dage efter gav de sig på de sidste 1.200 timer. Styrkepositionen er også kommet til udtryk gennem de ekstratimer, som de forskellige arbejdergrupper har kunnet tiltvinge sig, især siden februar 1977, hvor der skete ændringer i reglerne for udmåling af ekstratimerne. Indtil da var de udmålt som en fast procentstørrelse af basistimerne som en del af selve aftalen. Efter ændringen blev det muligt at fastlægge ekstratimerne efter forhandlinger. Svejsernes ekstratimer var ifølge aftalen 8%. Efter ændringerne har de i et tilfælde - som tidligere nævnt - kunnet forhandle sig til 23%'s ekstratimer; skibsbyggernes ekstraprocent var på 5; de har kunnet forhandle sig til 13%'s ekstratimer.

2. Lønudviklingen for værftsarbejderne på Helsingør Værft

Det er ikke muligt at få statistisk materiale for alle værftsarbejderne på værftet, men kun for Metalarbejderforbundets medlemmer; de udgør godt halvdelen af værftets arbejdere, men tilhører samtidig de største og organisatorisk de mest betydningsfulde klubber. Det karakteristiske for lønudviklingen de seneste ti år er, at lønnen for metalarbejderne på værftet i store træk følger udviklingen i gennemsnitslønnen for skibsværftsarbejderne i provinsen. Det ses af *tabel 5*:

Tabel 5: Gennemsnitlig timefortjeneste for metalarbejdere på Helsingør Værft som procent af gennemsnittet for metalarbejdere på skibsværfter i provinsen.

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Procenter	101	99	102	102	100	98	101	101	100	105	107

Kilde: Dansk Metalarbejderforbunds *Lønoversigt for Provinsen*, diverse årgange. 1978-tallene er kun for januar kvartal.

Tabellen viser imidlertid også, at værftsmetalarbejdernes lønninger er steget til 5 og 7% over provinsgennemsnittet de to sidste år. Det skyldes ikke så meget reallønstigninger på Helsingør Værft, men derimod faldende reallønninger på de øvrige provinsværfter.

I forbindelse med arbejdslønnens bevægelser er det vigtigt at skelne mellem to former: den ene angår *selve arbejdslønnens bevægelser*; empirisk angår den gennemsnitslønnens bevægelser for hele arbejderklassen. Den er i store træk reguleret af den industrielle reservearmés forøgelse eller formindskelse, og den følger skiftene i den industrielle cyklus. Den anden angår *svingningerne i arbejdslønnen* fra branche til branche, fra region til region, og hænger sammen med det lokale arbejdsmarkeds størrelse og svingninger.

Under krisen vokser den industrielle reservearmé; der er især en følge af de teknologisk betingede relative frisættelser, og af, at selve kapitalen ikke vokser kvantitativt, og derfor ikke - i modsætning til udviklingen under den intensive kapitalakkumulation - påny opsuger den frisatte arbejdskraft. Den voksende industrielle reservearmé fremtvinger reallønnsfald, fordi den ubeskæftigede del af arbejderklassen i stigende grad udøver et tryk på de beskæftigedes lønninger.

Falder eller øges beskæftigelsen på et lokalt arbejdsmarked vil det betyde, at de lokale lønninger vil kunne svinge nedad eller opad - også på tværs af den generelle bevægelse i arbejdslønnen. På denne måde fremkaldes der svingninger i de lokale lønninger. Der er imidlertid ikke nødvendigvis en direkte sammenhæng, fordi en række forhold kan spille ind, og faktisk har betydning for lønudviklingen på Helsingør Værft. Især må nævnes: overenskomstens bindingsperiode og det anvendte lønsystem.

Overenskomstens bindingsperiode: værftsarbejdernes lønforhandlinger sker indenfor rammerne af det bevægelige lønsystem, hvor den såkaldte løfteparagraf åbner mulighed for lokale lønforhandlinger under overenskomstperioden. Det nuværende lønsystem på Helsingør Værft giver mulighed for reelt at anvende løfteparagraffen (det er f.eks. i praksis ikke tilfældet med Nakskov Værft). Sådan har det imidlertid ikke altid været på Helsingør Værft, idet der tidligere

har været aftaler, som begrænsede anvendelsen af løfteparagraffen; i 1962 blev der - samtidig med indførelsen af frekvensstudier på svejserne - indgået en aftale om, at der først kunne forhandles lønstigninger efter løfteparagraffen, hvis produktiviteten var steget med 8%.

Det bevægelige lønsystem er tæt bundet til det lokale arbejdsmarkeds svingninger, som har to væsentlige konsekvenser: på den ene side giver det større inerti overfor de nedadgående tendenser i arbejdslønnens generelle bevægelse, som følger af en generelt voksende industriel reservearmé; på den anden side er det bevægelige lønsystem mere sårbar overfor voksende lokale reserver.

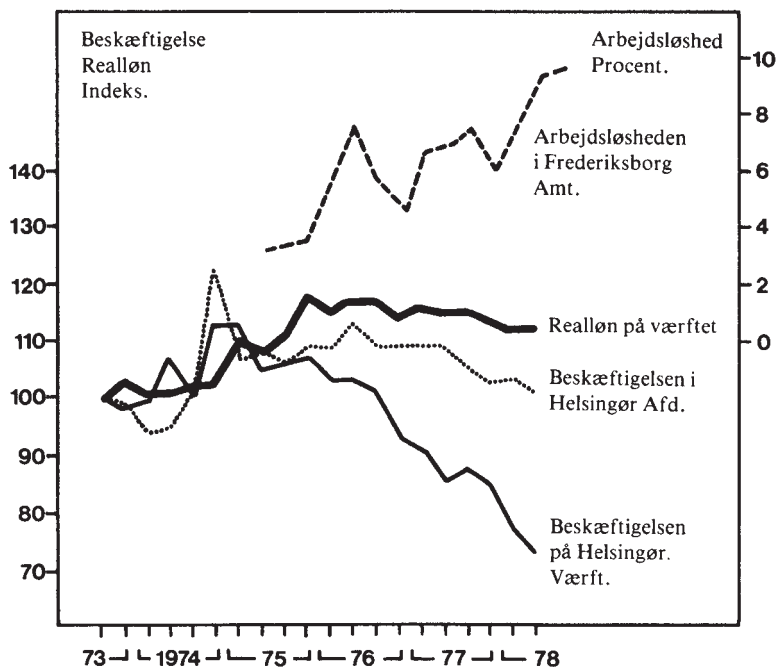
Det anvendte lønsystem: i modsætning til timelønssystemer kan allerede etablerede akkordlønsystemer virke som en barriere mod en umiddelbart voksende arbejdsløshed i området, fordi kapitalisten med akkordlønsystemet har købt og betaler arbejdskraften efter mængden af ydet arbejde, og altså ikke umiddelbart betaler efter det lokale arbejdsmarkeds svingninger, *så længe akkordlønsystemet består*. At det faktisk er tilfældet ses af, at de fleste værftsledelser i de seneste år har gennemført eller forsøgt at gennemføre mere intensiverende akkordlønsystemer, fristet af de lokalt voksende arbejdskraftreserver og af den svækkelse, som stigende arbejdsløshed betyder for værftsarbejderne. Det er reelt også det, de tidligere omtalte lønforhandlinger på Helsingør Værft drejer sig om.

Udviklingen i reallønnen på Helsingør Værft og beskæftigelsesudviklingen på det lokale arbejdsmarked fremgår af *figur 4*.

I forhold til udviklingen på andre værfter er det karakteristisk, at metalarbejdernes reallønninger på Helsingør Værft *først* udviser en faldende tendens i de seneste kvartaler, og ikke samtidig med den faldende beskæftigelse på værftet. Som årsag hertil må nævnes to forhold: udviklingsmønstrer på det lokale arbejdsmarked, og virkningerne af HV-lønsystemet fra 1973.

Udviklingsmønstrer på det lokale arbejdsmarked: Helsingør Værft er langt den største metalarbejdsplads i området. I 1974 og 1975 var ca. 65% af de beskæftigede i Helsingør afdelingen ansat på værftet; den næststørste metalarbejdsplads beskæftigede 2-3%. Som en konsekvens af fyringerne på værftet fra 1976 og frem er denne procent i april kvartal 1978 faldet til ca. 48%. Værftets dominerende stilling på det lokale arbejdsmarked betyder, at værftet i stor udstrækning har været alene om at producere den lokale reservearmé; ikke mindst fordi beskæftigelsen på de øvrige metalarbejdspladser forøges i samme periode. Dette udviklingsmønster fremgår af *tabel 6*.

Tabellen viser, at den reserve, som værftet producerer gennem teknologisk frisættelse siden 1975, opsuges gennem en mere end modsvarende udvidelse af beskæftigelsen i den øvrige del af metalafdelingen i Helsingør til og med første halvår af 1977, hvorefter afdelingens samlede beskæftigelse falder.

Figur 4. Sammenhæng mellem udviklingen i reallønnen og beskæftigelsen på Helsingør Værft, i Metalarbejderforbundets Helsingør-afdeling, samt arbejdsløsheden for metalarbejdere i Frederiksborg Amt i perioden juli kvartal 1973 - april kvartal 1978. Indeks juli kvartal 1973 = 100. Kilde: *Metalarbejderforbundets lønoversigter*, samt *Arbejdsmarkedsstatistik*, diverse numre. Angående karakteren og anvendeligheden af Metalarbejderforbundets statistik henvises der til artiklen: *Lønssystemer i Krisen*, i dette nummer, fodnote 42.

Tabel 6: Beskæftigelsesudviklingen i Metals Helsingør-afdeling og denne udviklings fordeling på henholdsvis Helsingør Værft og afdelingen iøvrigt. Første og andet halvår de respektive år. Indeks; hele afdelingens beskæftigelse i andet halvår 1975 = 100.

	75:2	76:1	76:2	77:1	77:2	78:1
Hele Helsingør-afdeling:	100	104	102	102	97	95
heraf værftet:	65	63	59	54	53	43
heraf afdeling iøvrigt:	35	41	43	48	44	52

Kilde: *Metalarbejderforbundets lønoversigter*, diverse numre. Beskæftigelsesudviklingen anvendes som udtryk for svingningerne i det lokale arbejdsmarked, og ikke arbejdsløshedsprocenter, fordi beskæftigelsen er opgjort efter arbejdssted og den derfor indkalkulerer det eksisterende pendlingsmønster, medens arbejdsløshedsprocenter er opgjort efter den arbejdsløses bopæl. Jvf. *Lønssystemer i Krisen*, i dette nummer, fodnote 42.

Det må være den væsentligste årsag til, at reallønnen på værftet først udviser en faldende tendens i 1978, hvor faldet iøvrigt er mere moderat end for de øvrige værfter. Det må også være den væsentligste årsag til, at værftsledelsen - i modsætning til så mange andre værfter - indtil videre ikke har kunnet fremtvinge væsentlige forringelser af akkordtariffer og et forringet akkordlønsystem.

Omvendt kunne man sige, at den reservearmé, som værftets fixkapitalinvesteringer i 1975-77 har produceret, ikke har været stor nok set fra et kapitalistisk standpunkt. Det har værftsledelsen da også opdaget, idet de på andre måder har forsøgt at producere en større lokal reservearmé. Næmlig ved at skaffe flere rekrutter til de lokale reserver gennem en ændret praksis i forbindelse med værftets specialarbejderskole. Det har ikke tidligere været normal praksis, at man på værftets specialarbejderskole tager folk ind på kurser, uden at de er sikret ansættelse på værftet bagefter. I 1975/76 afviger man fra denne praksis, og uddanner 287 specialarbejdere, som ikke er sikret beskæftigelse. Det samme gælder også for 1976/77, hvor 290 specialarbejdere uddannes uden sikring af beskæftigelse²².

De lønmæssige virkninger af HV-lønssystemet: HV-akkordlønsystemet fra 1973 er i hovedprincipperne ikke afgørende forskelligt fra akkordlønsystemet på Nakskov (1976) og Lindø (1978), nemlig et bonuslønsystem på basis af i forvejen fastlagte timerammer; men systemet er gennemført på et tidspunkt, hvor styrkeforholdet så anderledes ud end nu. 1973 var det år i 1970'erne, hvor Metalarbejderforbundets beskæftigelse udviste den største stigning (10,6% 's stigning med en samtidig forøgelse af forbundets medlemmer med over 11.000 mand); det er også det år i 1970'erne, hvor arbejdsløsheden er mindst. Værftsarbejderne i Helsingør har da også været i stand til at forhindre, at selve bonussen har fået en væsentlig intensiverende betydning;²³ de har kunnet fremtvinge en reel udvidelse af basistimerne og en forbedring af betalingen, især i lønsystemets første år (jvf. reallønsudviklingen i figur 4).

Den afgørende forskel mellem Nakskov og Lindø værfter på den ene side og Helsingør Værft på den anden side er forholdet mellem tidspunktet for skift i akkumulationsmønster og ændring i akkordlønsystem. På Nakskov og Lindø værfter er bonuslønsystemet indført på et tidspunkt, hvor værfterne *samtidig* foretog ændringer i akkumulationsmønster og lønform. Ændringer i akkumulationsmønster (selvom de er forskellige) førte begge steder til teknologisk be-

22. Jvf. *Arbejdsmarkedsuddannelsernes statistik*, diverse årgange.

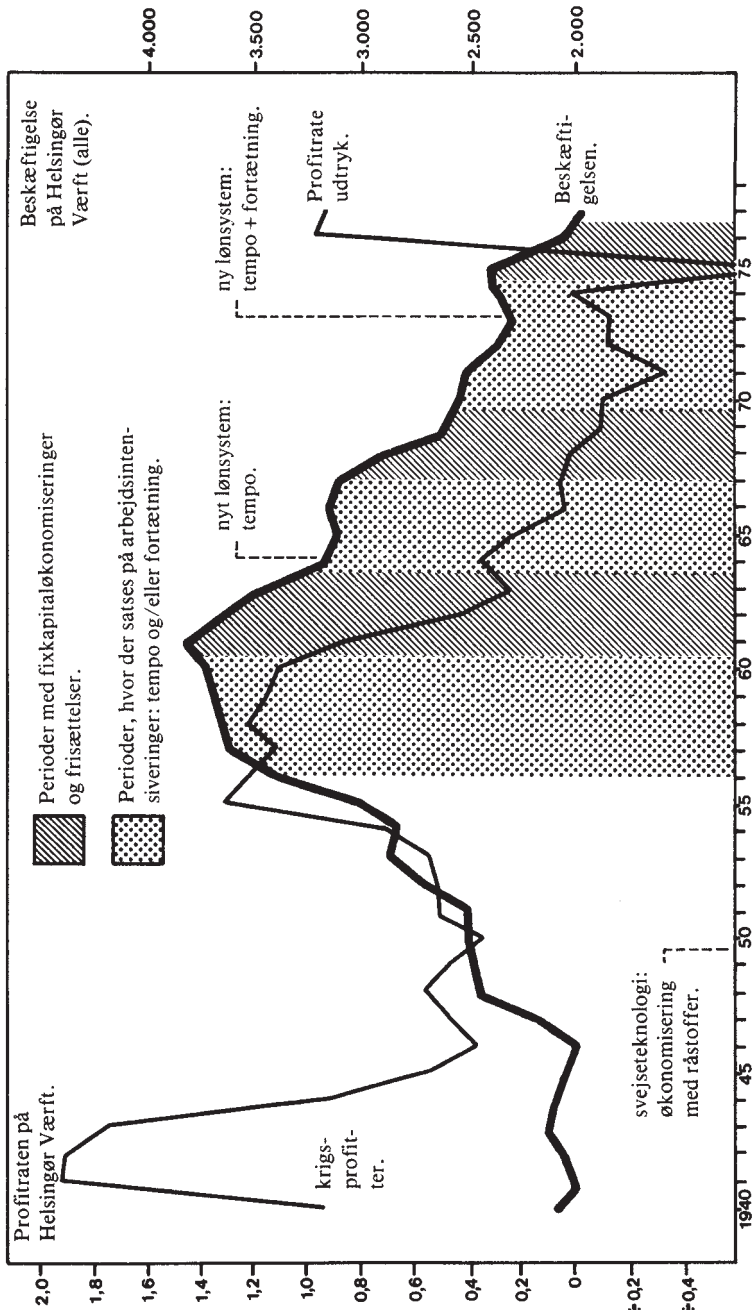
23. Bonusakkordlønsystemer gør det i praksis umuligt at håndhæve akkordlofter, især på grund af dets opsplittende virkninger. Som modvægt hertil og for at forhindre lønsystemets intensiverende virkninger har det været en udpræget politik fra klubbernes side, at man ikke skulle satse på, at bonusbeløbet blev større og kom til at udgøre en større del af den samlede løn, tværtimod for ikke at friste til akkordræs.

tingede frisættelser. Disse værfter producerede selv en lokal reservearmé, som samtidig - sammen med krisens almindelige virkninger - har kunnet sikre, at de nyindførte lønsystemer kom til at virke efter deres kapitalistiske hensigt, nemlig løntrykkende og intensiverende. Anderledes med Helsingør Værft; reservearméen blev først produceret så meget senere (reelt først i anden halvår af 1977), at værftsarbejderne i mellemtiden kunne fremtvinge en uddynding af bonusakkordlønsystemets virkninger.

Det viser, at et hævdvundet akkordlønsystem kan fungere som en barriere mod et umiddelbart løntryk. Det viser samtidigt, at et akkordlønsystem ikke nødvendigvis virker efter sit pålydende; det er derfor ikke tilstrækkeligt at skelne mellem dårlige og gode lønsystemer; det er også nødvendigt at inddrage de betingelser, som de enkelte fabrikkers profitproduktionsmetoder stiller arbejderne overfor.

Det specielle udviklingsmønster på det lokale arbejdsmarked og de hidtidige lønvirkninger af HV-lønsystemet har kun midlertidig fjernet krisens problemer for værftsarbejderne i Helsingør. Der er ingen tvivl om, at problemerne - svarende til problemerne i de øvrige værftsbyer - er ved at melde sig for alvor; et sikkert tegn herpå er reallønnens faldende tendens i første halvår af 1978; det fortsatte fald i beskæftigelsen på værftet og det begyndende fald i Helsingørafdelingens beskæftigelse; og ikke mindst de pågående forhandlinger om lønsystemet, som - hvis det skal gå efter ledelsens hoved - betyder en reduktion af de nuværende basistimer med 30% og en forøgelse af bonussens lønmæssige og dermed også intensiverende betydning.

Afsluttende bemærkninger: i den efterfølgende figur 5 er forsøgt gjort en sammenfatning af de karakteristiske udviklingstræk på Helsingør Værft. Figuren viser bl.a., at beskæftigelsen stiger under den extensive akkumulationsfase; dernæst falder den, især i forbindelse med fixkapitalinvesteringer. Den faldende beskæftigelse på værftet skyldes altså ikke (midlertidig) braklægnings af kapital, men teknologisk betinget frisættelse. Figuren viser også, at profitraten falder særlig kraftigt i forbindelse med de store fixkapitalinvesteringer; det får værftet til at opgive fortsat akkumulation; i stedet satser værftsledelsen på intensivering af arbejdet gennem lønformen, både tempoforøgelser og arbejdsdagens fortætning, selvom der for det sidstnævnte mangler de nødvendige teknologiske forudsætninger indtil de store fixkapitalinvesteringer i krisen. Denne sammenhæng betyder også, at indførelsen af nye lønsystemer ikke er dikteret af den teknologiske udvikling, som ellers er karakteristisk især under den intensive akkumulationsfase, men derimod dikteret af, at de nye lønformer skal kompensere for den manglende teknologiske udvikling på værftet.

Figur 5. Oversigt over udviklingen i profitproduktionsmetoderne på Helsingør Værft 1950–1977. Kilde: oplysninger og beregninger ud fra Helsingør Værfts regnskaber. (Udviklingen er her fremstillet skematisk).

Kapitalismens alder og vitalitet

Thomas Andersen, Jens Herskind og Hjalte Tin Iversen

FORORD

Denne artikel er en opfordring til diskussion med Kurasjes læsere og skribenter, om hvordan man undersøger kapitalismens alder og vitalitet. Alle marxistiske skribenter op til nu, og før Marx, de gamle utopiske socialister, har gjort sig forestillinger om kapitalismens alder og vitalitet. Disse forestillinger har på den ene eller anden måde givet arbejdet et perspektiv. Marx sad oppe til langt ud på natten og nedkradsede sit grundrids til kritikken af den politiske økonomi, for at få det færdigt inden "the great deluge", som han forestillede sig måtte blive udgangen på krisen i 1857. Senere talte Lenin om kapitalismens råddenskab og bortdøen i finanskapitalens tidsalder. Mange tænksomme og dygtige marxister troede, at krisen i trediverne var "døds-krisen" - osv. Idag er vi på mange planer af vores dagligdag langt mere undertrykt og fremmedgjort af "kapitalismen" end Marx var i Soho. Hvad er det for en "kapitalisme" der har disse Fønixevnere, der gang på gang snyder sine mest indsigtfulde kritikere og genopstår, forstærket og udvidet?

Det er klart at sammenhængen mellem kapitalisme som historisk virkelighed og som begreb, er vanskeligere tilgængeligt end som så. Hvad er "kapitalisme"? Hvor, hvordan og hvad er dens opståelses- og reproduktionsbetingelser? Hvad indebærer Marx' begreb om kapital(isme)? Disse tilsyneladende forlængst afklarede spørgsmål vil vi nu tage op og vise, hvordan vi når frem til en række helt afgørende specifikationer af de gængse og forkortede opfattelser, ved at specificere kategorierne *dialektisk*, dvs. ud fra deres historiske tilblivelse igennem *subsumtion*.

Når Marx nu starter Kapitalen med analysen af varen, er det selvfølgelig fordi varen er den kapitalistiske produktionsmådes nucleus, dens elementære moment. Hele den marxistiske sekundærlitteratur har bemærket dette. Tilsvarende er vareanalysen det elementære moment i den dialektiske erkendelse af den kapitalistiske produktionsmåde. Dette er stadig sandt, osse når man ikke kan finde ud af, hvordan varen og verdenskapitalismen, og tilsvarende, vareanalysen og erkendelsen af den konkrete totalitet, hænger sammen. Når en "marxist" kaster vareanalysen på møddingen, er det ikke fordi vareanalysen

er ubrugelig i erkendelsen af verdenskapitalismen, men fordi ”marxisten” er uduelig. Vejen til erkendelsen af den konkrete totalitet, og hermed af kapitalismens alder og vitalitet, starter med vareanalysen og ikke i et krav om ”anvendelige” analyser.

Når det ser omvendt ud for mange mennesker skyldes det en forvirret og forkert opfattelse af forholdet mellem marxisme og revolution. Marxismen er *ikke* revolutionær; den er en kritik af den politiske økonomi (det borgerlige samfunds selvforståelse), og revolutionen er *ikke* marxistisk; den er virkeliggørelsen af kommunismen. Marxismen er som *individuel* erkendelse bundet til sit objekt, det borgerlige samfund, hvad dens status af videnskabelig (i Marx’ forstand) kritik ikke forandrer. Derimod er revolutionen en *kollektiv* erkendelse, som i sagens natur bliver virkeliggjort som den revolutionære udvikling af det nye samfund, og ikke som en videnskabelig teori. Kun det kollektive subjekt kan overskride kapitalismen som den objektive historiske begrænsning for menneskers daglige liv. Det individuelle subjekt kan kritisere, mere eller mindre videnskabeligt, at *kapitalen* er denne historiske epokes objektive subjekt, men aldrig alene ændre dette forhold.¹

Howdan en marxist, eller ethvert andet menneske, går fra en teoretisk kritik af kapitalismen til en praktisk udvikling af kommunismen, kan marxismen ikke besvare, heller ikke hvis den gøres ”anvendelig”, til ”realanalyse” eller ”partitro”. Det kan man kun finde ud af ved at oprette en fantasifuld alternativ virkelighed. Den fantasi, der skal til for at oprette en alternativ virkelighed, er helt forskellig fra den fantasi, der skal til for at føre den dialektiske fremstilling af det borgelige samfund fra varen til verdensmarkedet. Således må en marxist for at være med til at oprette den nye virkelighed gå på to ben.² Her drejer det sig om at gå fra varen til verdensmarkedet. Den anden fantasi udfolder vi i Solvoguen, på Christiania og hvad der kommer efter, sammen med vores børn og kærester.

Altså: fra varen til verdensmarkedet, og derfra skue ud over kapitalismens alder og vitalitet. Alt det arbejde og alle de overvejelser artiklen her sammenfatter, kan formuleres ganske kort: Ethvert dialektisk begreb er en tankemæssig rekonstruktion af en virkelig historisk bevægelse. Og det betyder for alle os,

1. Vi har forsøgt at beskrive vilkårene for individuel og kollektiv erkendelse i sidste afsnit af vores rapport, Hellere Stort og Halvbagt end Lille og Afbrændt, Statens Historie år 1000-2000, Del 2. Fra absolutistisk kongestat til merkantil borgerlig stat. Englands historie i overgangen fra feudalisme til kapitalisme, år 1550-1750, Roskilde Universitetscenter, 1977, s. 338-372. (Herefter: *Statens Historie, del 2*). Rapporten kan lånes på Roskilde Universitets Bibliotek.
2. Vi præciserer dette i afsnittet ”Marxisme og Revolution” (se note 1). Den vigtigste opgave for marxisten er den samme som for alle andre mennesker: deltag i det daglige livs kamp mod værdilovens tvang, der hvor den rammer din tilværelses kollektiver. Sekundært er det marxistens opgave at kæmpe i den borgerlige offentlighed for at vække den kollektive, historiske erfaring om tidligere og samtidige kampe mod udbytning og undertrykkelse. Selve den marxistiske teoriudvikling er for os, som for Paul Mattick, en hobby (se Kurasje, nr. 12, s. 71).

der arbejder på grundlag af Karl Marx' resultater, at vi må specificere hvert eneste af hans begreber ud fra deres tilblivelse og reproduktion i historien. Ad denne vej kan vi videreudvikle den dialektiske fremstilling af varesamfundenes historie.

Vi opfatter selv vores arbejde som led i den "videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi" vores gamle kollega Jens Henning Rasmussen taler om i sin kritik af Hans Jørgen Schanz "Anti-kritik".³ Vi er helt enige med JHR i hans kritik og mener osse, at Schanz er kommet ud i en ørken med sin "metateori" om marxismen. Selvom Schanz har mange gode punkter, især hans overvejelser om forholdet mellem udbytning og undertrykkelse, er det sælsomt at se, hvor umuligt det er for ham at komme ud over textens udlægning, og igang med en selvstændig videreudvikling. At Schanz kan få sig selv til at ende med de helt tomme sociologiske "aspektopdelinger", der er et tilbageskridt fra "omfangslogikkens" forsøg på at udvikle subsumtionsbegrebet, kan vi kun forklare ud fra hans manglende arbejde med den virkelige historie.⁴ Vi skal i næste afsnit skitsere et dialektikbegreb, der er mere radikalt end det Schanz har læst sig til hos Marx. Det er istand til at løse Schanz problem med *subsumtionen* (osse af "produktionseksterne områder"), fordi det er baseret på en anden opfattelse af forholdet mellem historie og logik (emperi og "kapitalen i almenhed") og af abstraktionernes "real-status". Vi vil opfordre Schanz til at bruge sine evner på at begrebsliggøre historien og ikke kun historisere begreberne. Når vi gør det, er det fordi vi selv har oplevet - da vi i sin tid gik igang med Marx - hvor inspirerende og igangsættende det "kapitallogiske"⁵ udgangspunkt var for den historiske specificering af den marxistiske kritik af kapitalismen.

På den anden side er vi fundamentalt uenige med JHR i hans forslag til hvordan man kommer ud over Schanz begrænsninger. Problemet består ikke i at færdigskrive 3. bind af "Kapitalen", for endelig at nå frem til klassekampen. Derimod er problemet at kritisere og blive færdig med metafysikken i marxismen. Metafysikken i marxismen har to kilder, dels problemet med Hegel hos Marx, og dels marxismens ufolkelige udvikling (ufolkelig hos statspartierne i øst og vest, ufolkelig på universiteterne i øst og vest).⁶ Metafysikken er et spørgsmål der har hjemmøgt alt for meget arbejde med marxismen. På Kurasje fx i de tyske forsøg på at løse "realanalyse problemet", i Reichelts udlægning af kapitalbegrebets logiske struktur, hos Schanz, Marquart, osv. Den bun-

3. J. H. Rasmussen: Hvad skal vi med Kapitallogikken? i Kurasje nr. 17.

4. H. J. Schanz: Antikritik, Modtryk, 1977, s. 88-107.

5. Og lad os kalde en spade en spade og dialektik dialektik. Den pædagogiske hensigt med opfindelsen af "kapitallogik" er slået fejl, og det er på tide vi igen gør krav på hele MARXISMEN og ikke kun en kapitallogisk fraktion af den marxistiske kapitalismekritiks landvindinger.

6. At Mattick netop er fri for denne metafysik skyldes givetvis, at han hverken er partiideolog eller akademiker.

der i en fundamentalt forkert opfattelse af abstraktionens plads og funktion i marxismen. Abstraktionen er ikke, som fx. Sohn-Rethel tror, noget reelt der udspringer af bytteværdien, men tværtimod et fortælleteknisk fif man anvender i den sociale videnskabs laboratorium. Hvordan, skal vi se i næste afsnit. Altvæder vil aldrig slå bro fra kapitalen i almenhed til det reale (statistikken), og JHR vil aldrig nå frem til klassekampen igennem "realanalysen". Det skyldes at de er gledet fra moment/totalitet til fremtrædelse/væsen. Den konkrete totalitet er den fuldstændige tankemæssige rekonstruktion af varesamfundets globale historie. Denne dialektiske fremstilling er konkret, og det er momentet i den konkrete totalitet osse. Når den konkrete totalitet kan blive til et "væsen" og derigennem (real)abstrakt, er det fordi man ikke gør sig klart hvordan man *forkorter* den konkrete totalitet. Det forklarer vi nedenfor. Problemet med videreudvikling af kritikken af den politiske økonomi er altså ikke at videreudvikle væsenskategorierne opnedudind til klassekampens toilet, men derimod at gøre op med væsenslogikken og forkorte den konkrete totalitet til noget der kan rummes i et marxists hoved. Pga. Marx' sygdom og død er "Kapitalen" på mange måder en tilfældig forkortelse af den konkrete totalitet. Den skal ikke skrives færdig, men skrives om på ny. Det gælder ikke om at finde nye "formidlingskategorier", men at specificere Marx' kategorier på en langt mere omfattende historisk måde end han selv nåede.

Efter denne svada kan det vel ikke undre, at artiklen er bygget op som en *historisk* udvikling af subsumtionsbegrebet, dvs. ud fra historiske data og ikke Karl Marx' værker. Artiklen er delt i to hovedafsnit, først et om penge og dernæst et om kapital. Forud for afsnittet om penge er der en *indledning*, hvor vi forsøger at redegøre for subsumtionsbegrebet og dets udvikling som en konsekvens af opgøret med væsenslogikken. Det drejer sig altså om to ting, dels subsumtionsbegrebet i forhold til modsigelsen væsenskategorier/historisk emperi, og dels i forhold til modsigelsen konkretabstrakt. *Afsnittet om penge* viser hvordan subsumtionens grundform udvikles med vareformen. Vi forsøger at vise, hvordan pengeformen udvikles som et "kontinuum" af enkle subsumtioner (oprettelserne af vareformen i den stadige småhandel), der gør ædelmetallet til bærer af en samfundsmæssig relation. Med "kontinuums" udvikling er der opstået mulighed for den fundamentale transformation i feudalismen: opståelsen af *staten*. Vi viser hvordan kontinuummet (af enkle subsumtioner) gennemfører den *komplexe subsumtion* af den feudale kongemagt. Den feudale kongestat opstår. Afsnittet afsluttes med en fremstilling af den komplekse subsumtion af den feudale kongemagt i analogi til vareanalysen. Varen, pengene og statens første form skal specificeres ud fra deres tilblivelse i den europæiske middelalder, der er kapitalismens umiddelbare forudsætning (hvad varer, osv. i andre historiske epoker ikke er). Den lange historiske proces frem til overgan-

gen til kapitalisme er presset sammen til et par sider som en kort henvisning til vores egentlige empiriske arbejde med arktiklens område.⁷ *Afsnittet om kapital* har to dele. Dels det centrale afsnit om *branchen som kapitalismens mindste virkelighed*, hvor vi forsøger at give en historisk specifikation af kapitalens opståelse og reproduktionen. Det er klart, at vi hermed kommer ind på overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Det er dog ikke vores ærinde her, og vi refererer kun kort til vores empiriske arbejde. Endvidere korresponderer vores diskussion kun med tiden frem til ca. 1730 i England, altså ikke den industrielle revolution og frem. Vi antyder hvordan branchen bliver moment i et ny kontinuum, og hvordan dette kontinuum 2 gennemfører en kompleks subsumtion af den historisk overleverede statsform (den merkantile borgerlige stat) og den første kapitalistiske stat opstår. Dels *afsnittet om guld og penge*, hvor vi giver et historisk rids af guldets betydning for pengeformens udvikling op til idag, hvor guldet er gået ud af pengeformen. Afsnittet om kapital afsluttes med en diskussion om *verdenspenge*, hvor vi forsøger at skitsere den nye almene ækvivalent baseret på den kapitalistisk producerede arbejdskrafts internationale produktivitet. Artiklen afsluttes med en diskussion af Christel Neusüss, hvor vi skitserer vores opfattelse af verdensmarkedets struktur idag og vender endelig tilbage til artiklens udgangspunkt: kapitalismens alder og vitalitet. Her trækker vi den konklusion, at verdenskapitalismen stadig har den enorme udviklingsmulighed, der ligger i overvindelsen af den feudale nationalstat og udviklingen af en form for "ultra-imperialisme", hvis atomkrigen ikke har sat en stopper for den kapitalistiske ekspansion. Eller en proletarisk verdensrevolution...

7. Statens Historie del 1 & 2. Se note 1 og 19.

INDLEDNING: SUBSUMTIONENS ABC

A. Den ortodoxe definition af subsumtion: væsen/subsumtion/fremtrædelse

Visse historiske bevægelser, diskontinuiteter, korresponderer med det Marx kalder ”økonomiske former”. Det er klart, at det ikke er enhver historisk bevægelse, der korresponderer med en økonomisk form. Uden nærmere diskussion drejer det sig om diskontinuiteter i varesamfundenes historie. Denne historie er een stor flade af punkter, der kan rekonstrueres af tanken, ved at de får et navn eller gøres lig med et begreb. Ikke alle punkter er diskontinuiteter og ikke alle begreber er dialektiske. Subsumtion er den modsætningsfyldte historiske proces, der opretter og reproducerer en økonomisk form. I den tankemæssige reproduktion eksisterer de samme modsætninger i den dialektiske overgang, der opretter og reproducerer et dialektisk begreb. Der er en strukturel identitet mellem den historiske diskontinuitet, der skaber en økonomisk form - og så den dialektiske overgang der skaber et dialektisk begreb. Denne identitet mellem en historisk proces (diskontinuiteter i varesamfundene) og tankemæssig reproduktion (dialektisk overgang i marxismen) kalder vi *subsumtion*, eller vi siger, at identiteten skyldes subsumtion.

”Subsumtion” kan vi altså definere dobbelt: som en *historisk* modsætningsfyldt proces, hvor to konkrete instanser (brugsværdier eller sociale strukturer) bliver underordnet/del af varesamfundenes sociale sammenhæng; og som en *tankemæssig* proces, hvor den historiske subsumtion reproduceres som en dialektisk overgang i fremstillingen af varesamfundene. Den logiske konsekvens af denne definition er at enhver dialektisk overgang forud har en historisk eksistens. Vareformen er subsumtionens grundform og vareformens historiske udbredelse svarer til subsumtionsanalysens mulige omfang. ”Varesamfundet” er derfor ikke nogen produktionsmåde overhovedet, og siger ikke *i sig selv* noget om vareformens betydning for en given produktionsmådes udbygning og undertrykkelse. Varesamfundet strækker sig altså over flere produktionsmåder og subsumtionsanalyse indskrænker sig altså ikke kun til den kapitalistiske epoke. Omvendt er det indlysende, at en subsumtionsanalyse, der ikke reflekterer forholdet til de givne produktionsmåder, er ren skematik.

Subsumtion er et begreb Marx ikke anvender systematisk - ud over visse begrænsede områder (arbejdets formelle og reelle subsumtion). Det er ikke desto mindre centralt for marxismen, fordi subsumtionen altså er den historiske bevægelse, hvorigennem det vareproducerende arbejdes ”indre modsætning” har historisk eksistens (”fremtræder”), hvad enten det er i form af varebytte, vareproduktion, lønarbejde, profitrater eller andre momenter i den konkrete totalitet.

Alle momenter i den konkrete totalitet er skabt ved subsumtion og reproduceres ved subsumtionens reproduktion. Subsumtionen specificerer formidlingen mellem den historiske virkelighed og tankemæssigt rekonstruerede historie. Det skyldes, at subsumtionerne er de punkter i varesamfundenes historie, hvor den "indre modsætning" mellem "abstrakt samfundsmæssigt" arbejde og konkret arbejde eksisterer reelt - virkeliggør sig i menneskenes verden, forvandler dens videre udvikling.

Præcis på dette punkt konkluderer Larsen & Schanz: "Idet pengeformer opdages som på engang den eneste måde, hvorpå værdien kan fungere punktuelt og ligeledes fremtræde punktuelt, samtidig med at denne funktion og fremtrædelse netop skjuler sin sande, objektive begrundelsessammenhæng, så bliver indstillingen til *den på værdi og kapital beroende emperi væsenslogisk*."⁸ De stiller sagen korrekt op, men trækker den forkerte konklusion, hvad vi skal se.

B. Emperien skjuler intet, der er ingen væsner i historien. Modsigelse mellem den ortodoxe væsenslogik og emperien

Den virkelige historiske dagligdag har ikke nogen dybde mellem en "indre" struktur eller "væsen" og en "ydre" "fremtrædelse", men kun en ubrudt strøm af realiteter. Det er en fundamental sandhed. Derfor er væsenslogikkens materialisme en dårlig materialisme, en nødløsning på den *individuelle* erkendelses problemer. Vi vil ikke diskutere dette mere, for det er fremmed for marxismen at forestille sig en *empirisk, historisk* eksistens af oversanselige væsner.

Det er et indlysende og uomgængeligt krav til den dialektiske rekonstruktion af historien, at den kan specificere hvert eneste begreb som en konkret tankemæssig rekonstruktion af en virkelig historisk bevægelse.

Det er altså vores store problem, som marxister idag, at vi på den ene side har en tradition for at opfatte Marx værdibegreber som "væsens-kategorier", mens vi på den anden side ikke har nogen vidnesbyrd om "væsner" i vores historiske forskning (for ikke at sige vores dagligdag). Det er ikke kun et polemisk problem, men det fundamentale problem, at forholdet mellem historie og logik ikke er løst tilfredsstillende endnu.

C. Modsigelsen mellem væsenslogikken og emperien ophæves i den konkrete totalitet. Her er den dialektiske fremstilling konkret

Den virkelige historie opløser selv modsigelsen mellem "indre modsætning" og endimensional historisk struktur, i de punkter hvor den "indre modsætning" er

8. M. Larsen og H. J. Schanz: Oversætternes Forord i Karl Marx: Grundrids, Modtryk/Kurasje, 1974, s.xxx.

reel i et forhold mellem to konkrete instanser. Det sker altså i subsumtionsbevægelsen. Den tankemæssige rekonstruktion af alle subsumtionsbevægelserne udgør den konkrete totalitet.

Når Marx derfor siger: ”For mig er det omvendt det ideelle (den konkrete totalitet, HTJ) intet andet end det i menneskehovedet omsatte og oversatte materielle.”⁹ - så er det kun rigtigt under én forudsætning: at menneskehovedet er i stand til at fremstille det ideelle, dvs. den konkrete totalitet. Men den fuldstændige og komplette rekonstruktion af varesamfundenes globale historie i dets milliarder af detaljer er både uinteressant og *umulig* for den *individuelle* erkendelse.

D. Modsigelse mellem fremstillingen af den konkrete totalitet og marxismens praktiske muligheder

Når vi omtaler den konkrete totalitet, er det fordi den kan bruges til at vise, at den dialektiske fremstilling *i sig selv* er ikke-abstrakt, men tværtimod een stor flade af konkrete rekonstruktioner af subsumtionshistorier by the billion. For at kritisere de metafysiske ”væsner”, er vi nødt til at starte med den konkrete totalitet, for at afvise at abstraktionen hører hjemme i den dialektiske fremstilling. Derefter vil vi så se på den konkrete totalitets produktionsbetingelser, som netop er betingelserne for den individuelle erkendelse. Vores argumentation er derfor omvendt i forhold til gangen i den praktiske marxismes analyser. Det leder frem til en modsigelse mellem den konkrete totalitets umådelige omfang og den individuelle erkendelses praktiske muligheder.

E. Den praktiske marxisme er nødt til at forkorte den konkrete totalitet

For os, som en praktisk udfordring og opgave, er den dialektiske fremstilling af den konkrete totalitet, fremstillingen af en *forkortet* udgave af den ideelle, totalitet. Derfor er vores argumentation omvendt i forhold til den praktiske analyses gang. I praksis forkorter vi selvfølgelig ikke den konkrete totalitet, men når efter analysen frem til en fremstilling, der reelt er en forkortet konkret totalitet. Problemet er altså ikke: hvordan får vi ”formidlet” vores kapitalbegreb op til dagligdagens klassekamp osv., men tværtimod hvordan *forkorter* vi vores ideelle fremstilling, så den alligevel fortsætter med at være *konkret*? Fx. tror vi, at vore mange kollegaer, der har arbejdet med danske forhold, hellere skulle bekymre sig om, hvordan de kan opretholde en dialektisk national begrænsethed end bevise, at det er ”kapitalen i almenhed”, der står bag det politiske livs cirkus.

9. Marx: Das Kapital, MEW 23, s. 27.

F. Væsenslogikkens blinde øje. Metafysikken exorceres fra marxismen

At væsenslogikken har et blindt øje ser vi, når den tillader enhver marxist at sætte sig i besiddelse af den konkrete totalitet. Forholdet mellem individuel og kollektiv erkendelse har væsenslogikken aldrig præciseret, bla. fordi den har forudsat sin egen fremtrædende rolle i revolutionen. Den har begået den småborgerlige fejl at tro, at massernes revolution vil være en gentagelse af den filosofiske kapitalismekritik.¹⁰ Det er en bedrøvelig og afgørende fejl.

Larsen & Schanz konkluderer det tidligere citat: ".den på værdi og kapital beroende emperi (bliver opfattet) væsenslogisk, hvilket kort vil sige, at den værdi - og kapitaldeterminerede overflade (emperien) ikke i sig selv tages som sidste udsagn, ikke tages som en samling stenhårde data, som teorien enten blot skal organisere og generalisere, eller som teorien blot skal føre tilbage på et historisk invariabelt begreb for produktivkraft og produktionsforhold; tværtimod tages emperien som det nødvendige, såvel funktionelle som repræsentative udtryk for de på værdiproducerende arbejde beroende væsensbestemmelser og lovmæssigheder, som til gengæld netop ikke kan hverken fremtræde eller fungere umiddelbart."¹¹ De siger fordrejet, skjult og *dermed* væsen/fremtrædelse. De placerer kort sagt fordrejningerne som en kvalitet i objektet for erkendelsen, de gør det til en kvalitet ved varesamfundene og især kapitalismens produktionsmåde.

Vi drager den modsatte konklusion: at fordrejelserne osv. ikke er en kvalitet ved objektet, men ved subjektet. Dvs. at det ikke er en kvalitet ved emperien i sig selv, men ved den, der erkender - eller mere præcist, at fordrejningerne opstår, når et bestemt subjekt (individet) skal tilegne sig et bestemt objekt (varesamfundenes globale historie).

For det kollektive subjekt er disse problemer kun sofisterier. Den kollektive erkendelse er praktisk og ikke teoretisk. Her er muren mellem erkendelsen som tankeprodukt og erkendelsen som praktisk forandring brudt ned; her forsvinder enhver tale om væsner osv. Vi mener derfor at væsenslogikken, og dermed en form for metafysik i marxismen, kommer af, at den individuelle erkendelse prøver at lege kollektiv erkendelse. Det er dette forsøg på at overskride det tænkende hoveds fysiske og sociale begrænsning, der af væsenslogikken artikuleres som væsnets "real-status". Men det reale - virkelige - i denne sag er ikke "væsnet", men den fysiske og sociale forskel på det individuelle og kollektive subjekt.

10. Hør f.eks. Larsen & Schanz: ". . . først med erkendelsen af det kapitalistiske samfunds grundlæggende reproduktionsbetingelser, kan den marxiske teori levere grundlaget for en kapitalnegerende revolutionær strategi . ." Larsen & Schanz op. cit. s. xxxii.

11. Larsen & Schanz op. cit. s.xxx.

Når alt dette er sagt, står der altså et faktum tilbage: at marxismens praktiske betingelser er det individuelle subjekt, og at det ikke kan fatte totaliteten *konkret*; hvordan kan vi så opretholde argumentet om, at modsigelsen mellem væsnet og empirien ophæves i den konkrete totalitet?

G. Modsigelsen mellem konkret totalitet og nødvendig abstraktion. Abstraktionskraftens funktion i marxismen

Væsenslogikken forvandler moment/konkret totalitet til fremtrædelse/væsen, men det er en metafysisk måde, hvorpå det "tænkende hoved" kan tilægge sig "denne verden"¹²; det kan ikke omslutte den konkrete totalitet, men må rejse fra det konkrete kaos, empirien, via det abstrakte (på en måde vi uddyber om lidt) til det "tankekonkrete", "tanketotaliteten", den konkrete "totalitet"¹³. Elegant kan man så komme til at forvandle grundlaget for den marxistiske kritik af kapitalismen fra den konkrete totalitet, til et aksiomatisk, metafysisk væsen.

Problemet metodiske omfang kan indsnævres til "abstraktionskraftens" funktion i "analysen af de økonomiske former"¹⁴. Modsigelsen mellem abstraktion og konkret teoretisk rekonstruktion, kan kun opløses ved at forholdet mellem historiens og fremstillingens *tidsdimensioner* tages med i overvejelserne.

Den dialektiske fremstilling opløser således modsigelsen mellem konkret og abstrakt teori, ved at være i stand til at specificere alle sine begreber ud fra de virkelige subsumtionsbevægelser. Det er den *uforkortede* dialektiske fremstilling: hver evig eneste subsumtion ført til bogs i en ufattelig lang række rekonstruktioner. Denne fremstilling er som sagt, ikke abstrakt, fordi den netop er en *uforkortet* rekonstruktion. Den vil aldrig blive lavet, fordi det ville være komplet idiotisk, fx. at bogføre hvert eneste varebytte i historien. Den dialektiske fremstilling er altså *i sig selv* ikke en abstraktion, men en *konkret* teoretisk rekonstruktion.

Dette gjaldt den ideelle dialektiske fremstilling (den konkrete totalitet). For den praktiske marxisme er problemet derfor at forkorte den konkrete totalitet: at skille fremstillingens tid fra historiens tid - uden at sætte den ideelle fremstillings specificitet overstyr. Den ideelle fremstilling blev specificeret igennem den tankemæssige rekonstruktion af de virkelige subsumtionsbevægelser. Den praktiske fremstilling må vise, at der over tid opstår nye former for subsum-

12. Marx: Grundrids, GrMK, s. 21, 1.30-31.

13. Ibid. s. 21, 1.25-26-27.

14. MEW 23, s. 12.

tioner. Dvs. at fremstillingen af længere tidsrum må koncentrere sig om udviklingsgangen i de ”økonomiske former” og derfor se bort fra den gentagne katalogisering af de ens subsumtioner.

Abstraktionskraftens funktion i marxismen er altså at *adskille historiens og fremstillingens tider*.

H. Abstraktionerne er en metode til at forkorte, en tidsaccelerator

Subsumtionen er, som nævnt, den historiste bevægelse hvorigennem ”den indre modsætning” mellem brugsværdi og værdi er reel i et ”ydre” forhold mellem to konkrete instanser. Ideen om den ”indre modsætning” i en given økonomisk form, er i sig selv abstrakt og udgør en hjælpeforanstaltning i fraværet af den uforkortede dialektiske fremstilling. Således er et begreb som ”en vare alene i verden” ikke dialektisk, men abstrakt fordi varens ”indre modsætning” mellem værdi og brugsværdi kun har historisk eksistens i værdiforholdet mellem to varer.¹⁵ Som dialektisk kategori er *én* vare en uting. Den virkelige historiske bevægelse kan nemlig ikke isolere den ene side i modsætningen mellem værdi og brugsværdi.

Abstraktionens funktion i den dialektiske fremstilling kan vi derfor opfatte som en *accelerator*, der tilsættes stoffet for at komme hurtigere frem, dvs. for at adskille fremstillingens tid fra den historiske tid. Denne abstraktion abstraherer *brugsværdierne* til formelle fælleskategorier, - den mest omfattende er netop ”brugsværdi”. Denne abstraktion er formel og ikke reel.

Vi kan måske klargøre dette med et eksempel. Hvis vi tar et dialektisk begreb som ”en vare”, så specificeres det af den konkrete subsumtionshistorie, der frembragte denne økonomiske form - jeg lægger en tier på disken og får et motorcykelblad. To konkrete instanser bringes i den sociale situation vi kalder ”et værdiforhold”. Dette værdiforhold er et moment i den konkrete totalitet - eet blandt milliarder. Så siger vi: *vareformen*, og abstraherer både gennem tiden og fra egn til egn og mener både mit blad og din hest osv. Larsen & Schanz uddyber: ”For fremstillingsmåden er det *afgørende*, om Erscheinung er en ”Erscheinung für es” eller alene ”für uns”.¹⁶ ”En vare” er totaliteten pr. moment *for os*, og som sådan *konkret*, mens ”vareformen” er alle varerne (totaliteten) *for sig selv*; her eksisterer totaliteten som en relation til sig selv og samtidig *abstrakt for os*, som varernes økonomiske *form* uden de mange brugsværdier.

15. Jvf. Marx, Grundrids, Gr/MK, s. 21, 1.17-18: ”(Bytteværdien) kan udelukkende eksistere som abstrakt, ensidig relation inden for et allerede givet konkret, levende hele”.

16. Larsen & Schanz op. cit. s. 1.

I. Subsumtionen i den forkortede totalitet

Vi vil som konsekvens af vores overvejelser om subsumtionen og abstraktionskraften afvise den almindelige forestilling om "real-abstraktionerne", fordi den 1) opretter et væsensniveau i den historiske realitet, der aldrig vil kunne frigøre sig fra Hegels metafysik, 2) Marx' brug af abstraktionen, "det vigtigste instrument i den sociale videnskabs laboratorium", som han siger i Kapitalens forord, indikerer ikke at skulle have realstatus, netop fordi 3) værdikategorierne er specifikationer af virkelige sociale relationer (historiske diskontinuiteter), mens abstraktionerne gælder brugsværdierne. Modsætningen mellem den "abstrakte" værdi, og den "konkrete" brugsværdi opløses i den virkelige historiske bevægelse igennem tidsfaktoren.

Det er iøvrigt, indlysende nok, bedst udviklet i den marxistiske diskussion i forbindelse med krisecyklen, hvor netop tidsfaktoren er afgørende (den historiske dimension). Modsigtelsen mellem abstrakt og konkret opløses i forholdet mellem moment og totalitet, hvor totaliteten for det erkendte individ altid må være tilstede i teoretisk form, kun kan fattes ved hjælp af abstraktionskraften, mens totaliteten for det kollektive subjekt er en praktisk realitet, der kan forandres.

Hvis vi skal opsumere vores overvejelser om subsumtionen, så er det vigtigste resultat at væsenslogikken afvises som "real-logik" osv. Så når Marx taler om, at alting fremtræder fordrejet i konkurrencen, skal det efter vores mening opfattes som en *nødvendig* fordrejning, der indtræder, når det individuelle subjekt forsøger at omslutte den konkrete totalitet i hovedet. Hermed er der sagt to ting, dels at den konkrete totalitet ikke er abstrakt, og dels at den må forkortes ved hjælp af abstraktionskraften når det individuelle subjekt skal fremstille den.

En marxisme uden væsenslogik adskiller sig først og fremmest fra "kapitallogisk" marxisme i dens politiske implikationer, dvs. i opfattelsen af forholdet mellem marxisme og revolution. For marxisten er den en udfordring til rekonstruktion af subsumtionshistorier - en historisk specificeret marxisme, Marx' værdikategorier skal ikke afskaffes, de skal specificeres historisk.

J. Den politiske konsekvens af opgøret med væsenslogikken

For os er der osse en politisk betydning i afvisningen af væsenslogikken og dens "real-abstraktioner", som rækker ud over den nuværende metodiske diskussion: den magt den borgerlige offentligheds arbejderledere har til at definere hvad der er (den rette) politik, er altid begrundet i abstrakte argumenter om kapitalismens (samfundets) "natur", dvs. den konkrete totalitet. Det kan de komme afsted med fordi marxismen stadig mangler et konsekvent opgør med

metafysikken. I praksis er metafysikken i marxismen et videnskabeligt forsvar for, at de manges praktiske erfaringer underordnes de fås abstrakte erkendelse.

På denne måde kunne marxismen blive til "marxismen-leninismen og en statsideologi. Således er de fås metafysiske marxisme en undertrykkende statsideologi, mens de manges praktiske "marxisme" er en destruktion af staten: "Statens iboende tendens er at koncentrere, at indsnævre og monopolisere alle sociale aktiviteter; i modsætning hertil er revolutionens natur at vokse, udvide og udbrede sig selv i stadig større cirkler. Med andre ord, staten er institutionel og statisk, revolutionen er flydende, dynamisk. Disse to tendenser er uforenelige og gensidigt destruktive. Statsideen dræbte den russiske revolution, og resultatet må blive det samme i alle andre revolutioner, såfremt *emancipationens ide* (the libertarian idea) ikke *sejrer*." - sagde Emma Goldman i 1923.¹⁷

AFSNITTET OM PENGE

A. Den feudale kongestat

Enkel subsumtion - Kontinuum - Komplex subsumtion

Vi har set at subsumtionen er den modsætningsfyldte historiske proces, der opretter og reproducerer en økonomisk form, og videre reproduceres tankemæssigt i en dialektisk overgang.

Nu skal vi meget langt tilbage i tiden, helt tilbage til tiden omkring år 1000 i den europæiske feudalisme. Det skyldes, at vi skal opspore pengenes og statens subsumtionshistorie. Statsanalysen er nødvendig for at forstå udviklingen i de andre økonomiske former og er samtidig det centrale tema for vores egentlige empiriske arbejde. Begrebet om "enkel subsumtion" er reproduktionen af vareformens udvikling; begrebet om "kontinuum" er reproduktion af pengeformens udvikling og begrebet om "komplex subsumtion" er reproduktion af statsformens første udvikling.

Subsumtionens grundbestemmelser er givet i vareanalysen.¹⁸ I vareanalysen drejer det sig om den konkrete totalitets (det kapitalistiske samfunds

17. I efterordet til *My Disillusionment in Russia*, 1923, citeret i *Living My Life*, New American Library, 1972, s. 719.

18. Selve vareanalysen har vi efterhånden gennemdiskuteret, og vil ikke bruge pladsen her til det. Se Til Grundlaget for Bestemmelsen af Fagkritikken i Senkapitalismen, RUC, 1974, s. 1-25; Tale er Tavshed - Guld er Sølv. Den borgerlige stats subsumtionshistorie: den feudale kongemagt, den feudale kongestat, den absolutistiske kongestat frem til den Engelske Revolution i 1640, RUC, 1976, s. 1-29. (Herefter: *Statens Historie, del 1*). Rapporterne kan lånes på RUB; Den borgerlige stats subsumtions historie - den feudale fase. Historievidenskab nr. 10-11, s. 34-42; Statens Historie, del 2, s. 1-13.

erkendte virkeligheds) mest enkle momenter, nemlig vareformerne. Vareanalysen viser, hvordan ”værdisubstansen” kun kan fremtræde igennem subsumtionen af en specifik genstand, brugsværdi. Den mest simple subsumtion er således oprettelsen af værdiens ækvivalentform. Denne simple tilfældige værdiform er overhovedet den mest enkle værdiform og kan som sådan eksemplarisk fremstille enhver dialektisk konstitutions grundbestemmelser: en dialektisk form, som vareformen, kan kun hænge sammen, har historisk eksistens ved, at dens indre modsætning, her mellem værdi og brugsværdi, bevæger sig som en ydre modsætning mellem to historisk konkrete instanser, her to varer.

Vareformerne er af kort varighed; de gennemgår en enkelt bytteakt før de opløses, og brugsværdien ryger ud af den subsumerede tilstand, naturligvis uden at stoffet som sådan behøver at ophøre med at eksistere. Den ikke abstrakte fremstilling af disse momenter bevæger sig på brugsværdiernes niveau, dvs. på det helt konkrete niveau: det og det søm, den og den hammer; osv. Den materielle specificitet kan ikke abstraheres udenom subsumtionsanalysen, uden at blive ahistorisk og vilkårlig. Vareanalysens afgørende konsekvens er derfor, efter vor mening, at den viser hvordan Marx selv ophæver modsætningen mellem værdi og brugsværdi, og mellem abstrakt og konkret i en, omend lille, konkret totalitet. Han viser her på hvilken måde, det er muligt at begribe sammenhængen mellem værdisubstansen og materialiteten dialektisk i dens mest enkle udtryk. Dette bliver samtidig udgangspunkt og bevægelsesform for al dialektisk forståelse af den konkrete historie.

Spørgsmålet er nu, om man meningsfuldt kan fremstille andre og mere komplekse momenter i den konkrete totalitet på samme måde, dvs. ved anvendelsen af en tilsvarende begrebsliggørelse af den historiske udvikling. Det mener vi godt, man kan. Vi skal her redegøre for, hvordan vi mener, man må udvikle subsumtionsbegrebet, for at det skal blive tjeneligt til at undersøge en historisk proces som den borgerlige stats udvikling.

Udgangspunktet for undersøgelsen er den stadige repetition af ensartede kombinationer, værdiudtryk, af værdi og brugsværdi. Vareformernes gentagne oprettelse producerer en *kontinuerende* bevægelsesform. Denne kontinuerende bevægelsesform for værdien vil vi omtale under ét som et *kontinuum*, fordi *kontinuummet som sådan* skaber betingelser for det næste trin i varesamfundets udvikling.

Tuskhandlen udtrykker en lille modsætning, modsætningen mellem varens brugsværdi, dvs. dens behovstilfredsstillende kvalitet, og dens værdi, dvs. dens indhold af abstrakt samfundsmæssig menneskeligt arbejde. Denne modsætning er lille og tilfældig, fordi det abstrakte samfundsmæssige arbejde kun er til i det

tilfældige bytte og ikke på nogen måde regulerer målene i det konkrete arbejdes udveksling, som måske kun var at plukke et æble, eller at dræbe en sølvræv bag bjergene.

Andet udtrykker den enkelte enkle subsumtionshistorie ikke, og kan den ikke udtrykke. I tuskhandlen var varebytterne en gensidig tilfredsstillelse af behov uden tvang, da det udvekslede merarbejde var *tilfældigt* overskud: ”Hos mange folkeslag blev disse forskellige sorter af naturaliepenge bragt ind i et fast system; således gjaldt hos indianerne i Missouriområdet: 2 knive = et par bukser, 2 knive og 1 par bukser = 1 tæppe, det foregående + 1 tæppe = 1 ildflint, det forrige + 1 ildflint = 1 hest, det forrige + 1 hest = 1 lædertelt, det forrige + 1 lædertelt = 1 kvæg”.¹⁹

Med udviklingen af tuskhandlen til pengeformidlet handel opstod der en stadig gentagelse af enkle subsumtionshistorier. En sådan handel betød, at cirkulationens konstitution var blevet samfundsmæssig med en kraft stor nok til at forvandle en specifik brugsværdi, ædelmetallet, til fremtrædelsesform for sin modsætning, bytteværdien. Man skal her være opmærksom på, at dette ikke var ædelmetallets egen bytteværdi, men alle andre varers bytteværdi. Det konkrete arbejde i varen blev til udtryk for sin modsætning, abstrakt samfundsmæssigt arbejde, og privat arbejde blev til formen for sin modsætning, arbejde i umiddelbar samfundsmæssig form. Disse forvandlinger er ejendommeligheder ved ækvivalentformen, dvs. de er ejendommeligheder ved pengeformidlet organisering af det adskilte, private, umiddelbare arbejdes samfundsmæssige sammenhæng. Dette gælder osse selvom pengeformen igen og igen faldt sammen og blev til skatteophobning.

Marx skriver om disse ejendommeligheder i Urtext: ”Pengene er ikke blot en form, der formidler vareudvekslingen. De er en bytteværdiform, der vokser frem af cirkulationsprocessen - et samfundsmæssigt produkt, der opstår af sig selv i kraft af de relationer, som cirkulationens individer indtræder i. Så snart guld eller sølv (eller enhver anden vare) har udviklet sig som værdimål og som cirkulationsmiddel (det sidste enten i pengevarens legemlige form eller erstattet af et symbol), bliver guld og sølv til penge, uden samfundets hjælp eller villen. Pengenes magt fremtræder, som om den var en skæbne, og især under samfundsmæssige tilstande, som går under ved en mere dybtgående udvikling af bytteværdiforholdene, stritter menneskenes bevidsthed imod den magt, som et stof, en ting får overfor dem - imod det forbandede metals herredømme, der fremtræder som det rene vanvid. De gensidige sociale relationers forvandling til et fast og overvældende samfundsmæssigt forhold, der *subsumerer* individerne under sig, fremtræder først i pengene, og dét netop i den abstrakteste

19. F. Müller-Lyer: Phasen der Kultur, München, 1915, citeret i K. A. Wittfogel: Die Geschichte der Bürgerlichen Gesellschaft. Von ihren Anfängen bis zur Schwelle der Grossen Revolutionen, Frankfurt, 1924 (reprint 1972).

og derfor mest vanvittige og ubegribelige form, en form i hvilken alle formidlinger er ophævet. Og dette fænomen er så meget desto mere hårdtslående, som det vokser frem af forudsætningerne om de frie, vilkårlige og atomistiske privatpersoner, som kun forholder sig til hinanden gennem de gensidige behov i produktionen”.²⁰

Bytteværdiens cirkulation, dens historiske vægt og placering er imidlertid afhængig og betinget af udbytningens form i den materielle produktion. Hvilket betyder at varehandelen, den udstrækning i hvilken ”bytteværdien griber et folks produktion” ikke blot kan måles på den nominelle mængde af varebytter eller på cirkulationsomslagets givne omfang. Det væsentlige er, hvilken rolle bytteværdien indtager i udbytningens konkrete virkelighed. Det er f.eks. ikke ligegyldigt, om bytteværdien flourer blandt overklassen uden andet end et yderligt forhold til udbytningen, som under antikken; manipuleres af etnisk beslægtede handelsfolk uden om produktionen, som i merovingske og karolingske tider; eller om bytteværdien regulært indtræder som et moment i den direkte relation mellem udbytter og udbyttet. Og det er netop hvad der sker med kommuteringen under feudalismen.²¹

Det er den manglende forbindelse mellem varecirkulationen og selve udbytningsmåden, som altid har lammet den gamle diskussion om ”monye-economy vs. natural economy”, ”external forces vs. internal forces”, etc.²² Den langtrukne debat, f.eks., om handelens ekspansion eller ikke-ekspansion i den mørke middelalder danner ikke i sig selv nogen mening. Først sammenholdt med selve udbytningens historie, i dette tilfælde altså den feudale produktionsmådes fremkomst, får denne diskussion relevans.²³ Dernæst er det en forsimplet og brutal udlægning af pengenes nedsynkning i produktionen som har præget den marxistiske historieskrivnings opfattelse af bytteværdiens historie. Det antages i en lige linie fra formuleringen af teorien om den oprindelige akkumulation, at den skinbarlige eksistens af penge i form af købmandskapital nødvendigvis sænker sig ned over produktionen og omformer den i sit eget

20. Marx: Grundrisse, EVA, s. 928 (Vores understregning).

21. Kommutteringen betegner principielt overgangen fra rene arbejdsrenter, hoveriarbejde på herremandens jord, til rene pengerenter. Herimellem ligger et væld af mellemformer, - inklusiv naturligvis naturalierenter, - med baggrund i lokale og traditionelle særtræk. Også indenfor adelens rækker kommuteredes feudale forpligtelser som riddertjeneste og edsafleggelse til skyldigheder opgjort i penge.

22. Se f.ex. P. Sweezy: *A. Critique, Science & Society*, Spring 1950. Genoptrykt i R. Hilton: *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Verso Editions, 1978 (Vores oversættelse af de vigtigste indlæg i denne klassiske debat forventes at udkomme - med 2 ½ års forsinkelse - på RUC Bogforlag i foråret 1979); M. M. Postan: *The Rise of the Money Economy i Essays in Economic History*, Vol I, 1944.

23. H. Pirenne: *Economic and Social History of Medieval Europe*, London, 1972 (1936); R. Hilton: *A Comment, Science & Society*, Fall 1953. Genoptrykt i *Transition ...*, 1978. Baggrunden for, og omstændighederne ved feudalismens opkomst er behandlet i vores *Feudalismens Rødder*, RUC, 1978. Rapporten kan lånes på RUB.

billede. (Som vi senere skal se, omfatter en oprindelig akkumulation på ingen måde blot ophobningen af pengeformer til investering i industrialisering eller merværdiproduktion, men en akkumulation eller snarere koncentration af kommercielle aktiviteter som efterhånden danner grundlaget for fremkomsten af priskonkurrerende brancher, en ophobning af betingelserne for lønarbejde, samt ansamlingen af en borgerlig stat, som bryder med den feudale stats privilegering af monopoliseret produktion og handel). En række historiske kendsgerninger har imidlertid bragt uorden i en sådan antagelse. F.eks. har det vist sig, at områder med pludselig og livlig økonomisk aktivitet slet ikke nødvendigvis gennemgik en følgelig affeudalisering; sine steder snarere tværtimod. Rask købmandshandel og renlivet feudal udbytning trivedes udmærket side om side.²⁴

Det bedste eksempel leveres akkurat under kommuteringens periode i England. I det 13ende århundrede var pengeøkonomien tilsyneladende generelt ekspanderende; udenrigshandelen voksede, markeder udvidedes. Bagom dette var kommuteringen derimod stagnerende, muligvis endda på retur. En bølge af enserfment satte ind allerede i slutningen af det 12te århundrede og krav om arbejdsrenter skærpedes op gennem det 13ende århundrede. Omvendt i det 14ende århundrede, da hele det vestlige Europa ramtes af en regulær krise som satte såvel produktion som handel kraftigt tilbage. Ikke desto mindre var det netop i det 14ende og begyndelsen af det 15ende århundrede, kommuteringen universelt satte sig igennem, hvor bytteværdiens nexus for alvor trængte ind i udbytningens hjerte, og stillede fæstebonden overfor herremanden som pengebesidder og vareproducent.²⁵

Det er med andre ord ikke varehandel blot og bart, som vi søger i denne del af feudalismens tidsalder, men den varehandel, den bytteværdicirkulation som præcis med kommuteringen kom til at gennemvæve det direkte udbytningsforhold mellem herremand og fæstebonde. Principielt forvandlede hermed det samlede samfundsmæssige merarbejde til ensartet og allesteds flydende bytteværdi, mens det nødvendige arbejde, dvs. det arbejde som producerede arbejdskraften endnu i langt overvejende grad var brugsværdi-

24. M. Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*, London, 1972 (1946), s. 38-42; M. Dobb: *A Reply*, *Science & Society*, Spring 1950. I *Transition ...*, 1978, s. 61; M. Postan: *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*, London, 1972, s. 226.

25. Kommuteringens litteratur er omfattende. Klassiske er stadig E.A. Kosminsky: *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*, London, 1956; E. A. Kosminsky: *Services and Money Rents in the Thirteenth Century*, *Essays in Economic History*, Vol II, 1966 (1935); M. M. Postan: *The Chronology of Labour Services* i *Transactions of the Royal Historical Society*, March 1937. Om skærpelsen af livegenskabet fra sidste trediedel af 1100tallet og frem gennem 1200tallet se f.ex. R. Hilton: *Freedom and Villeinage in England in Past and Present* nr. 31, 1965. En fremragende introduktion til opløsningen og fæsteformerne efter opløsningen af livegenskabet i det 14ende og 15ende årh. er R. Hilton: *The Decline of Serfdom in Medieval England*, London, 1969.

producerende som subsistenskilde. Først kapitalismen inddrager denne del af den samlede samfundsmæssige arbejdsdag og producerer dermed arbejdskraft som vare.

I England satte kommuteringen ind allerede før 1100tallet: det anslås at pengerenter dominerede så tidligt som i midten af det 12te århundrede. Med gentagne markeder, som nu regulært og konsekvent involverede de umiddelbare producenter, ser vi udviklingen af en ny tvangsmæssig relation artikuleret i varecirkulationen. Den afgørende forskel fra tuskhandlen er, at varen nu repræsenterer socialt merarbejde. *Modsætningen mellem brugsværdi og værdi står ikke mere alene, men er blevet moment i en større modsætning: Modsætningen mellem udbyttede og udbyttere.* Denne modsætning opstår ikke formidlet af et kontinuum af enkle subsumtioner og er derfor historisk forudsætningen for kontinuumets realisering, som vi skal se.

Klassekampens modsætninger kan nemlig udmærket udtrykke sig direkte udenom markedet, hvad de udelukkende gjorde før markedet blev udviklet, og hvad de blev ved med at gøre under hele feudalismen. Men da markedet blev et moment i udbytningen, opstod der en ny manifestation af klasse modsætningerne.

Modsætningen mellem merarbejds, isoleret set, frie cirkulation og dets, samfundsmæssigt set, tvangsmæssige tilegnelse, udtrykte en *ufri samfundsmæssiggørelse* af de sociale relationer der blev artikuleret på markedet. Samfundsmæssiggørelsen måtte udtrykkes i en tilsvarende ufri manifestation. Den enkle subsumtion angår ikke produktionen og tilegnelsen, men er kun etableringen af arbejdsproduktets specifikke værdiform, cirkulationsform. Derfor kunne den enkelte enkle subsumtion ikke udtrykke den tvang, den nu gav bevægelse for, blev et moment i.

Kontinuummet *som sådan* måtte udtrykke denne tvang, og således realisere sig selv som kontinuum. I denne situation udgjorde pengevaren det tinglige udtryk for den sociale sammenhæng. Guldfeichen var dog ikke et tilstrækkeligt udtryk for dette, da den sociale sammenhæng var klassernes kamp om det sociale merarbejde, som cirkulerede alment tilgængeligt, set ud fra vareformen *alene*. Det sociale merarbejds vareform måtte fordobles dels i varmeformen, der altså muliggjorde merarbejds cirkulation, og dels i en social struktur, der kunne udtrykke den ufri samfundsmæssiggørelse igennem en fetich, og som reelt kunne opretholde den merarbejde-tilegnede klasses privilegium, selv i en situation, hvor merarbejdet blev sendt på markedet af bønderne uden øremærkning.

Det er helt afgørende for forståelsen af den feudale kongestats opståelse, at man er klar over, at denne udvikling var et resultat af den feudale klassekamp og dens basis i feudalismens økologisk-produktive basis. Og ikke omvendt, at

den feudale handel, som varecirkulation, besad nogen form for ”formspecificerende potens” eller historisk ”subjektivitet”, der kunne forandre det omliggende samfund, men at handelen netop kunne udvikle sig, fordi den hele tiden var integreret i feudalismens klassekamp.

Der var altså tale om en historisk mulighed for, at et kontinuum af enkle subsumtioner kunne udvikle sig, der kunne bringe udbytningen op på et højere niveau, ved at udnytte forandringerne i den tidlige feudalismes økologisk-produktive basis og udviklingen af arbejdsdelingen. Derfor blev denne mulighed grebet der, hvor 1) den tidligere europæiske feudalisme besad et ekspansivt potentiale i landbrugets udvikling; og 2) en historisk overleveret betingelse for udvikling af en højere social organisering end gods-landsby samfundet.²⁶ Udgangspunktet for udviklingen af kontinuummet lå altså udenfor den lille samfundsmæssiggørelse, den tidlige feudale tuskhandel udtrykte.

For at muligheden skulle blive realitet, måtte kontinuummet udvikle en historisk konkret manifestation; uden en historisk konkret manifestation havde kontinuummet ingen historisk realitet. Dette blev klart vist i alle de fejlslagne forsøg på at udvikle pengeformidlet cirkulation uden garanti i kongemagten. Pengene kunne ikke stå alene. Denne historisk konkrete manifestation var ikke tilstede i den lille diskontinuerlige samfundsmæssighed *tuskhandlen* udtrykte. Den ufri og feticherede samfundsmæssighed *pengecirkulationen* udtrykte kunne ikke eksistere i sig selv, dvs. alene ved pengenes fetich, da de kun udtrykte den enkle subsumtions lille samfundsmæssighed taget enkeltvis (pr. varebytte), og ikke de historiske betingelser for den enkle subsumtions kontinuum, der nu var den tvangsmæssige repetition og klassekampsbestemte afhændelse af det sociale merarbejde til kirken, adlen og kongen.

Det tidlige feudale samfund besad i kongemagten en konkret manifestation af social sammenhæng. Denne sammenhæng havde ganske vist ikke noget med varecirkulationen at gøre, men var en manifestation af det feudale classesamfunds hieraki. Den var det ideologisk-politiske fixpunkt for en udbytterklasse, der sikrede sin position ved en direkte politisk-ideologisk vold overfor bønderne. Dette samfund, der ikke kendte anden samfundsmæssig sammenhæng end den hellige hierakiske troskab og fromme underkastelse, kunne derfor ikke etablere andre relationer end dem der gjaldt indenfor godset, landsbyen og klosteret. Forholdet mellem adlen og kongen var derfor en refleksion af forholdet mellem adlen og bønderne. Ikke for ingen ting blev

26. Vi benytter her lejligheden og henviser til P. Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, 1974, samt *Lineages of the Absolutist State*, NLB, 1974, der tilsammen udgør en imponerende, syntetisk fremstilling af Europas (Verdens) udvikling fra antikken og frem til kapitalismens gry.

Wilhelm Erobrerens vigtigste vassaller kaldt for *tenants in chief*, præcis som fæstebønderne var *tenants*.

Med kommuteringen af hoveriarbejdet bliver tilegnelsen af merarbejdet formidlet af pengene i form af afgiftsbetalinger.²⁷ Dette betød en tilsvarende forvandling af adlens indbyrdes relationer, både mellem ridderne og baronerne, og mellem baronerne og kongen. Osse deres ydelser blev kommuterede og pengeformidlede. Vi må formode, at en af forudsætningerne for kommuteringen må have været, at den indebar en samtidig forvandling af relationerne mellem adel og bonde og adel og konge: for at kongen kunne få et direkte forhold til bønderne, dvs. til det sociale merarbejdes udspring, måtte de hierakiske relationer nedefter bringes på fællesnævner, og det skete netop med skyldigheder opgjort i penge. Samtidig må forvandlingen af det sociale merarbejdes cirkulationsform være resultatet af en bred social udvikling, hvor alle kunne se visse aspekter af forvandlingen, som forbedringer af deres egen situation. Når dette var muligt, kan det kun skyldes, at forvandlingen var muliggjort af, og resulterede i, en objektiv udvidelse af feudalismens produktive basis.²⁸ Der har ikke været tale om en ren tvangsmæssigt gennemført forvandling. Befolkningens kraftige vækst fra ca. 800 til ca. 1300 tyder osse i den retning.

Muligheden for kontinuummet blev realiseret ved, at kongemagten udviklede en samfundsmæssig fetich, der tilsvarede kontinuummets tvang. *Denne udvikling kalder vi kongemagtens komplekse subsumtion under de enkle subsumtioners kontinuum.*

I den historiske udvikling af varecirkulationen og feudalismens økologisk-produktive basis er der altså to fundamentale diskontinuiteter. Dels den *enkle subsumtion* som giver bevægelse for arbejdets samfundsmæssige bestemmelse (eller i varebyttet giver det umiddelbare arbejde en samfundsmæssig bestemmelse). Det er den lille modsætning mellem vareformens to aspekter: værdi og brugsværdi. Her er den sociale artikulation af en del af det sociale

27. I England sætter kommuteringen ind i det 12te århundrede, går tilbage i det 13ende århundrede og atter frem i de følgende to århundreder. I Frankrig hang kommuteringen i mindre grad sammen med bøndernes oprør, men købtes ofte af hele områder. I Italien og Spanien var kommuteringens kronologi, - som den feudale udvikling i det hele taget, - mere regional. I Tyskland mistede arbejdsrenter betydning i det 13ende århundrede. Efter 1450 var arbejdsrenter uden betydning i Vesteuropa.

28. Største kompetence på dette område er G. Duby. Grundig, omfattende, men også let overskuelig er hans *Rural Economy and Country Life in the Medieval Europe*, London, 1968 (1962), som tillige indeholder et betydeligt kildemateriale; mere fortællende er hans *The Early Growth of the European Economy*, London, 1974 (1973), som giver en god oversigt over feudalismens tidligste periode. Bl.a. L. White's forsøg på at tilbagedatere den afgørende diskontinuitet i udviklingen af det feudale Europas landbrugsproduktion, antagelser vi selv ukritisk har overtaget i *Historievidenskab* nr. 10-11, s. 11-14, er tilbagevist først og fremmest af Duby, Hilton og Sawyer. Se vores revideringer i *Feudalismens Rødder*, RUC, 1978, s. 49-77, s. 111-115. Specielt om England er M. M. Postan: *The Medieval Economy and Society*, London, 1972, særdeles anbefalelsesværdi, men heller ikke uden gisninger på frihjul.

merarbejde fri og tilfældig. Det er denne situation Engels beskriver i sit efterskrift til Kapitalen²⁹ som varebyttet mellem de ”kommunistiske urfællesskaber”.

Dels den *komplexe subsumtion*, som er den afgørende diskontinuitet i feudalsismens udvikling. (Ca. anden halvdel af det 12. århundrede i lande som England, Frankrig, Castillien og Sicilien). Her sker der nemlig det, at den *frie* artikulation af arbejdets samfundsmæssige bestemmelse, som det er givet ved den enkle subsumtion, overlejres af den dominerende modsætning i det historiske miljø, udbytningen i det feudale klassesamfund: arbejdets frugter cirkulerer ikke kun, de tilegnes osse. Tilegnelsen er ikke fri, men klassebestemt, på basis af udbytning. Derfor må pengenes frie bestemmelse overlejres af udbytningens bestemmelse, og det sker igennem den komplexe subsumtion af den feudale kongemagt. Vi kan sige, at her perverteres den sociale kraft, der ligger i kontinuum 1 (de enkle subsumtioners kontinuum, til forskel fra kontinuum 2, branchernes kontinuum, som vi skal udvikle nedenfor), og klassesamfundet udnytter den begyndende arbejdsdeling og produktivitetsstigning til forøgelse af udbytningen.³⁰ Kongemagtens komplexe subsumtion muliggjorde præcis den samme overgang fra indre modsætning til ydre modsætning, som muliggøres af varebytternes værdiudtryk. Vi skal nu forsøge at have vareanalysens bestemmelser i baghovedet. Pengevaren er en dobbeltform: den er dels brugsværdi, guldstof, og dels værdi, et produkt af samfundsmæssigt arbejde. Rugbrødet er en dobbeltform: det er dels brugsværdi, rugbrød, og dels værdi, et produkt af samfundsmæssigt arbejde. Disse respektive indre modsætninger i guldet og rugbrødet, udtrykkes og har historisk eksistens ved at pengevaren byttes mod rugbrødet, værdien udtrykkes i guldets materiale - det er bytteværdiens selvstændiggjorte udtryk - og brugsværdien isoleres i rugbrødet som guldets relative værdiform. De respektive indre modsætninger eksisterer som en ydre modsætning mellem to helt konkrete varer, guld og rugbrød. Overgangen fra de respektive indre modsætninger er resultatet af den enkle subsumtion.

Historisk skaber forhold uden for byttet modsætningen mellem brugsværdi og bytteværdi. De enkle subsumtioner giver disse omliggende modsætninger bevægelser. Vi forklarede, hvordan disse modsætninger udviklede sig til et kon-

29. Marx, Das Kapital, MEW 25, s. 906.

30. Om kongestatens opståelse se: Statens Historie, del 1, s. 29-34 og s. 142-187 og 218-257; Historievidenskab nr. 10-11, s. 19-34; Statens Historie, del 2, s. 1-13. Det er ikke noget velbeskrevet område. Udover to velskrevne artikler i henholdsvis The Cambridge Economic History of Europe, Vol 3, og The Fontana Economic History of Europe, vol 1, vil vi nævne to mindre kendte bøger: F. A. F. von der Heydte: Die Geburtsstunde des Souveränen Staates, Regensbrug, 1952. En eminent fremstilling af overgangen fra feudal kongemagt til feudal kongestat. E. Kantorowicz: The Kings two Bodies. A Study in Medieval Political Theology, Princeton, 1957, der behandler kongestatens dialektik mellem person og stat; en fin perspektivering af enhver statsteori.

tinuum. Disse nye modsætninger fik da historisk bevægelse igennem den komplekse subsumtion af den feudale kongemagt. Den komplekse subsumtion har de samme betingelser som den enkle subsumtion, og vi skal ved analogi forsøge at skematisere den komplekse subsumtion af den feudale kongemagt.

Den historiske udvikling havde, som sagt, skabt en samfundsmæssig sammenhæng, der blev udtrykt i pengene. Gullet var en fetich for de umiddelbare producenters sammenhæng igennem handlen. Mønterne kunne dog ikke alene fungere som en fetich: de skulle præges, de skulle bakkes op af en magt, der kunne garantere, at de blev respekteret som en fetich for samfundsmæssigheden. De enkle subsumtioners kontinuum subsumerede kongemagten, og den feudale kongestat blev udviklet som fordobling af pengeformen. Den fordobling Marx taler om i Grundrisse, skyldes altså den historiske samtidighed af to strukturer, dels arbejdets samfundsmæssighed - modsætningen mellem værdi og brugsværdi - og dels modsætningen mellem udbyttede og udbyttere. Staten/pengene forholder sig således til klassekampsam/fundsmæssigt arbejde.

Kongestaten skal vi derfor placere på guldets plads i vores analogi. Hvad er så kongestatens "brugsværdi" og "værdi"?

Dens "brugsværdi" er den feudale kongemagt. Den feudale kongemagt var et direkte udtryk for det feudale samfunds sammenhæng og dette aspekt fortsatte den feudale kongestat at have.

Den feudale kongestats "værdi" er dens manifestation af pengecirkulationen. Men denne "værdi" kan ikke eksistere som "værdi", men kun som "bytteværdi", dvs. at den feudale kongestat må stå i et "værdiforhold" til en anden instans, der er placeret analogt med rugbrødet. Hvad er det for en instans?

Det kan vi ikke svare på ud fra en isoleret betragtning over pengecirkulationen. Kun ved at overveje hvilken konkret historisk omstændighed, der ledte til de enkelte subsumtioners kontinuum, bliver vi i stand til at opklare dette problem. De historiske omstændigheder var den feudale klassekamp, dvs. den specifikke måde hvorpå det sociale merarbejde blev produceret, fordelt og tilgnet på under feudalismen. Udviklingen af kontinuummet var en historisk konsekvens af, at bøndernes skyldigheder nu blev til betalinger. Den enkelte bonde stod overfor pengene som mønter, men alle bønderne stod overfor "alle pengene" forstået som pengenes fetich for den samfundsmæssighed kontinuummet udtrykte.

Imellem pengefetichen og bønderne var der altså, foruden modsætningen mellem det private umiddelbare arbejde og den samfundsmæssige udveksling, modsætningen mellem udbyttede og udbyttere. Pengene var derfor en fetich for en *ufri* samfundsmæssighed og kongestaten tilsvarende manifestation for en *ufri* samfundsmæssighed. Det der derfor udfylder rugbrødets plads

i vores anaogi er *bondeklassen*. Mellem den feudale kongestat og bønderne var der altså en dobbelt relation: dels enkelvis som sælgere af landbrugsprodukter hhv. udsteder af mønter og samfundsmæssigt set mellem udbyttede og udbyttere.

Fortsætter vi analogien, ser vi, at bondeklassen på samme vis som den feudale kongestat har en "værdi" og en "brugsværdi". Dens "brugsværdi" er dens position som umiddelbar producent. Dens "værdi" er mere kompliceret, da der mellem bønderne, kun i undtagelsestilfælde, kunne være tale om en egentlig samfundsmæssig sammenhæng. Disse undtagelser var *bondeoprørerne*. I de store klassekampe samlede bønderne og realiserede sig som klasse.³¹ Men deres fundamentale svaghed var at samlingen altid var negativ, vendt mod udbytterklassen - der var ikke noget positivt autonomt samlingspunkt.

Vi finder dette meget tankevækkende, da det viser hvordan feudalismens overfladiske samfundsmæssighed manifesterede sig i, at bønderne ikke kunne kæmpe for et bondesamfund uden klasser. I alle deres paroler gik det igen, at de altid ville beholde kongen. Kongen som netop var feudalismens konkrete manifestation af en ufri og klassesdelt samfundsmæssig sammenhæng. Og som altid på det mest grusomme faldt bønderne i ryggen, hvis det var nødvendigt, eller bare huggede dem ned. Arbejdet var ikke samfundsmæssigt, og derfor var bøndernes anti-stat ikke i stand til at transkendere det feudale klassesamfund. Og derfor måtte bøndernes sønner og døtre mange generationer senere lide og kæmpe som lønarbejdere. Først med lønarbejdet opstår der historisk mulighed for en positiv autonom samfundsmæssig sammenhæng blandt de udbyttede.

B. Fra kontinuum 1 til kontinuum 2

Her giver vi en ultra-kort redegørelse for udviklingen i de økonomiske former frem til kapitalen. Vi antyder hvor linjerne om staten og verdensmarkedet ender idag, i sidste afsnit af artiklen.

31. Se hertil Statens Historie, del 1, s. 187-218; del 2, s. 160-175. Til feudalismens bondeoprør skal vi her kun nævne de bedste fremstillinger: R. Hilton: *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*; dens indledning giver en af de bedste introduktioner overhovedet til feudalismen. M. Mollat and P. Wolff: *The Popular Revolutions of the Late Middle Ages*, London, 1973; H. Fagan: *The Unsheathed Sword, Episodes in English History, Part I, the Commoners of England*, London, 1958; helt enestående er N. Cohn: *The Pursuit of the Millenium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, New York, 1974, der er begrænset til Nordvesteuropa, men som til gengæld rækker betydelig udover den traditionelle opfattelse af de undertrykte kamp under feudalismen. En grusom, men også dybt opmuntrende bog. Endelig skal til slut nævnes M. Beer: *Allgemeine Gesichte des Sozialismus und der Sozialen Kämpfe*, Politladen-Reprint, 1971 (1931).

Kontinuum 2 vil vi nedenfor udvikle analogt med kontinuum 1, dets enkelte momenter er ikke de enkle subsumtioner - varebytterne - men de reelle subsumtioner - brancherne, dvs. virkeliggørelsen af merværdien i markedsværdien og profittaten. Historisk udvikles kontinuum 2 først i England igennem en lang og kompliceret proces der strækker sig fra ca. 1600 til ca. 1800, med revolutionen i 1640 som det politiske vendepunkt.³²

Den feudale kongestat udvikler sig til den absolutistiske kongestat og med den Engelske Revolution (og andre borgerlige revolutioner) afskaffes kongestaten. En merkantil borgerlig stat opstår. Kontinuum 2 udvikler sig først med den industrielle revolution, først da virkeliggør merværdiproduktionen sig som samfundsmæssigt herskende princip igennem den samfundsmæssige gennemsnitsprofittate. På dette punkt virkeliggør kontinuumet sig igennem en kompleks subsumtion af den borgerlige merkantile stat og den borgerlige industrielle stat opstår (eller hvad vi nu skal kalde den). Først med denne historiske bevægelse kan man sige at kapitalismen har sat sig igennem indenfor en given national ramme. I England sker dette mellem 1780 og 1830. I alle andre lande senere. Dvs. at i en periode fra 1640 til 1780 er sammenhængen mellem udbytning og undertrykkelse præker og kun givet ved staten, *som den er defineret af verdensmarkedet*. Dette skyldes simpelthen, at den feudale sammenhæng mellem undertrykkelse og udbytning fik knækket ryggen og halsen skåret over i Revolutionen. Men på den anden side har den kapitalistiske sammenhæng endnu ikke udviklet sin egentlige virkelighed, *fordi kontinuum 2 ikke er udviklet*. Staten er borgerlig fordi den ikke er feudal, og den er merkantilistisk fordi den ikke er kapitalistisk: landbrugsproduktionen er endnu alt overskyggende, merarbejdet tilegnes som arbejde for løn og ikke som *merværdiproducerende* lønarbejde. Der er kun få afsnit af den materielle produktion, der er udviklet som brancher. Altså er det borgerne, der tilegner sig merarbejdet, ikke de feudale monopolister osv. Men de gør det kun undtagelsesvis som *kapitalister*. Staten er merkantilistisk, fordi dens relation til andre nationer ikke var borgerlig, verdensmarkedet muliggjorde stadig feudale handelskapitalistiske metoder, især i Indien for Englands vedkommende. Med den Amerikanske Revolution oprettes de første internationale relationer mellem to nationer der ikke er feudale, mellem to borgerlige stater. Dette følges hurtigt op af folkeretslige internationale traktater osv. I dette dilemma eksisterede den merkantile borgerlige stat, men da borgerskabet

32. Vi skal ikke her tage hele overgangsproblemet op. F.ex. kræver dette en diskussion af et marxistisk begreb for den feudale produktionsmåde, hvilket er forbigået i denne artikel. En forholdsvis detaljeret fremstilling af de konkrete begivenheder i England og et forsøg på at forklare dem, kan man finde i Statens Historie, del 2, s. 14-194. I såvel del 1 som del 2 er der i øvrigt omfattende og kommenterede litteraturlister.

havde taget magten fra feudalismens konge behøvede kontinuum 2's komplekse subsumtion af denne stat ikke antage voldsomme former.³³

Nationen er en feudal enhed, den borgerlige stat er som nationalstat kapitalismens udvikling indenfor feudale rammer. Verdensmarkedet er derfor en kamp for at kapitalismens mindste virkelighed, branchen, bryder ud af nationen og etablerer sig som en international branche vendt mod national-staten. Kapitalismen har først sat sig igennem fuldkomment, når nationerne er væk, for de er den sidste rest af feudalismen. (Dette uddybes i afslutningen).

AFSNITTET OM KAPITAL

A. Kapitalismens mindste virkelighed - branchen

1. Introduktion

I dette afsnit skal vi forsøge at klarlægge kapitalismens præcise udspring. Vores arbejde er koncentreret om at bestemme kapitalismens *mindste virkelighed*, dvs. det mindste moment hvori kapitalismen kan virkeliggøre sig, have historisk eksistens. Dette moment er både kapitalismens historiske udgangspunkt og det moment hvorigennem den reproducerer sig på en stadig større skala. Kapitalismens essens er *merværdiproduktion*, dvs. udbytning af lønarbejdere igennem kapitalistisk vareproduktion. Vi vil ikke argumentere for merværdiproduktionen som kapitalismens essens, men forudsætte enighed på dette punkt.³⁴

Vores kurs er bestemt af det lille skema over den kapitalistiske produktionsproces:

$$P - V \left\{ \begin{array}{l} \text{arbejdskraft,} \\ \text{produktionsmidler,} \\ \text{ravarer} \end{array} \right\} \dots \text{produktionsproces} \dots P' - V'$$

33. Dette tillige med USA's historie og verdensmarkedets udvikling i århundredet 1750-1850 er emnet for en tredje rapport, som forventes færdig i foråret 1979 under titlen Statens Historie, del 3.

34. Der er måske enighed med dem der læser dette, men ikke i den marxistiske diskussion i almindelighed. I den tyske diskussion understreger man nok dette punkt, men forholder sig tøvende overfor en historisk specificering. Heide Gerstenberger er en opmuntrende undtagelse; hendes analyse diskuteres i Statens Historie, del 1, s. 293-310. I den hjemlige debat har man været fixeret af den danske modificerede, og i England, USA og Frankrig opererer man ikke med et dialektisk kapitalbegreb. Se f. ex. en informativ artikel som Aidan Foster Carter: The Modes of Production controversy, New Left Review, 1977.

hvor P er den udlagte kapital (kapital som penge), der vender tilbage forstørret som $P' = P + \text{merværdien}$. V er de indkøbte varer (kapitalen som produktiv kapital) der består af arbejdskraft (variabel kapital), råvarer (flydende konstant kapital) og produktionsmidler (fast konstant kapital). Ud af deres produktive konsum kommer en forstørret varemasse V' (kapitalen som varer) der endelig realiseres i P' der indeholder merværdien.

Først ser vi på den indledende cirkulationsakt $P - V$; den foregår indenfor den simple varecirkulations bestemmelser. Produktionsprocessen er konkret arbejde, den umiddelbare produktionsproces' bestemmelser er ikke overskredet. Men ved den anden cirkulationsakt $V' - P'$, ændres hele billedet pludseligt: nu skal merværdien realiseres, det simple varebyttes bestemmelser overlejres af den kapitalistiske varecirkulations bestemmelser. Varebyttet bliver til konkurrence. Hermed sker der et tilsyneladende sammenbrud i værdibegrebernes relevans for den virkelige historie. En simpel kvantitativ argumentation om overgangen fra produktion til cirkulation løber ind i uoverstigelige selvmodsigelser.

Marx tænder den røde lygte på s. 162 i tredje bind af *Das Kapital*: "Det synes altså, som om værditeorien er uforenelig med produktionens faktiske fremtrædelser, og derfor fuldstændig må give afkald på at forstå den." Nej, selvfølgelig giver Marx ikke afkald på at forstå den kapitalistiske produktion, tværtimod overskrider han den indskrænkede logik der ledte frem til modsigelsen. Dette skal vi komme nærmere ind på nedenfor. For at komme videre i argumentationen må Marx overskride en kvantitativ logik og specificere sin fremstillings begreber dialektisk, dvs. gøre totaliteten konkret i en tankemæssig rekonstruktion af den subsumtion der på dette punkt i den virkelige historie opretter en ny bevægelsesform for modsætningen mellem værdi og brugsværdi.

Hans *dialektiske overgang eller specificering* består i en tankemæssig rekonstruktion af merværdiens forvandling til profitformen, af merværdiratens forvandling til profitraten; eller hvad der er det samme: at profitratens bevægelser er merværdiproduktionens virkeliggørelse. Den materielle bestemmelse Marx trækker ind fra højre i sin dialektiske overgang er *branchen*. Eller mere præcist: han viser hvordan et bestemt udsnit af den materielle produktion *subsummeres* under kapitalen og kapitalen opretter igennem denne subsumtionsbevægelse sin bevægelsesform *branchen*. Branchen er således kapitalismens mindste virkelighed og momentet i dens reproduktion. Vi vil kalde denne subsumtion for den *reelle subsumtion*.

Inden vi udvikler den reelle subsumtion i detalje er vi nødt til at gøre op med to fundamentale misforståelser: at hhv. lønarbejde før branchen skulle være kapitalisme, og profit af kapital før branchen skulle være kapitalisme. Marx forfalder selv flere steder til en identifikation af kapitalisme med disse to forhold.

2) "Lønarbejdet" før kapitalismen

Momenterne i kontinuum 1 er som omtalt, de mange enkle subsumtioner der etablerer vareformen. Hver enkelt subsumtion er konkret og defineret i forhold til en brugsværdi. Brugsværdien og værdiens modsætning er kun til i konkrete forhold mellem ting som æbler og sølvræve, rugbrød og guld.

Marx skriver: "Vi har tidligere set, hvorledes varen (arbejdskraften) må få en dobbelt eksistensmåde for at være fremstillet på passende måde for cirkulationen. Den må ikke kun træde overfor køberen som en artikel med bestemte nyttige egenskaber, som en bestemt *brugsværdi*, der kan tilfredsstille bestemte behov, hvad enten disse tilhører den individuelle konsumtion eller den produktive konsumtion. Dens bytteværdi må have opnået en *form* der, skønt den er ideel, må være forskellig fra, distinkt og selvstændig i forhold til dens brugsværdi og bytteværdi. Den må *fremtræde* som enheden af brugsværdi og bytteværdi, men den må samtidig *fremtræde* som fordoblet deri. I sin *pris* (lønnen) får dens bytteværdi denne selvstændige form, der helt igennem er uafhængig af dens brugsværdi, og som blot og bar tilstedeværelse af den materialiserede arbejdstid (ved arbejdskraften formidlet igennem det individuelle konsum³⁵) thi prisen er det udtryk, hvori bytteværdien er udtrykt som bytteværdi, dvs. er udtrykt som *penge*, og således som sådan er den ganske vist udtrykt i *regnepenge* (til forskel fra penge som cirkulationsmiddel, dvs. de håndgribelige beviser på pengevaren)."³⁶

Pointen er her at der kun findes *én* vareform, men mange subsumerede brugsværdier. Set ud fra kontinuum 1's synsvinkel gælder de som lige børn i legen, når de bare etablerer et værdiforhold til en anden vare (pengevaren). Det er indlysende at dette er et afgørende argument, for det betyder at arbejdskraftens vareform *artikuleret indenfor kontinuum 1's* rammer er totalt kongruente med de andre varer, og således *på ingen måde i sig selv*, som udtryk for varesamfundets daværende udvikling og omfang, kunne henvise til den senere kapitalisme (kapitalistisk merværdiproduktion). Der skulle være argumenteret tilstrækkeligt for en *kongruens* mellem disse to varer (varen arbejdskraft og pengevaren og dermed alle varer) *hvad angår selve subsumtionen i varebyttet*, noget ganske andet er så hvad der bringer de forskellige varer på markedet.³⁷

Man kan ikke forstå "lønarbejdet" ud fra lønnen, dvs. arbejdskraftens vareform. Det kan man se i den megen snak om "tidlig-kapitalisme", bl.a. hos

35. Arbejdskraftens værdi er dog langt mere kompliceret og sammensat. Se vores antydninger i næste afsnit.

36. Marx: Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Modtryk, s. 145 (Vores tilføjelser).

37. Om det tidlige lønarbejde se Statens Historie, del 1, s. 86-100; del 2, s. 33-41 og 97-128.

Marx, i de italienske bystater osv. der bygger på en manglende distinktion mellem lønarbejde og arbejde for løn, hvor prisen på arbejdet i det andet tilfælde ikke stod i nogen direkte forhold til arbejdskraftens værdi, hvor distinktionen mellem arbejdskraft og arbejde var flydende, fordi lønnen ikke var et forvandlet prisudtryk for den variable kapitalandel i en produktionsproces. Når handelskapitalen mængede sig med den umiddelbare produktionsproces var det ganske vist *fra handelskapitalens* synsvinkel penge udlagt som kapital, men profitten kom ikke fra produktionsprocessen, men fra det dyrere salg. *Fra produktionsprocessen's* synsvinkel forvandlede "kapitalen" til penge der blev byttet for de producerede varer. Handelskapitalen ophører med at være kapital i produktionsprocessen og bliver til penge. Da der således ingen kapital var, måtte prisen på arbejdskraften forholde sig rent udvendigt til arbejdskraftens værdi, og derfor tendere mod at være en pris på arbejdets frugter istedet for på arbejdskraften. I utallige tilfælde var lønnen ikke pr. tid, men pr. arbejdsprodukt. Her blev der tilegnet ubetalt arbejde i det omfang arbejdsproduktet blev solgt under sin værdi af den umiddelbare producent (som ejede produktionsmidlerne), hvad der var meget almindeligt, *men ikke produceret merværdi*. Se hertil Marx' distinktion mellem ubetalt arbejde og værdisættende arbejde.³⁸

Altså: arbejdskraftens vareform, udtrykt i lønnen, blev, når arbejderen først faldt på sin arbejdsevne på "arbejdskraftmarkedet", oprettet igennem eksakt den samme subsumtion som alle andre vareformer i kontinuum 1. Dens kongruens med de andre vareformer i kontinuum 1, gjorde at den måtte forholde sig som de andre varers besiddere til pengevaren. Dvs. at besidderen af arbejdskraftvaren var underlagt de samme restriktioner, som besidderne af de andre varer. Disse restriktioner lå ikke så meget på tvangen til at sælge sin egen arbejdskraft og ellers holde kæft, men tværtimod at man godt kunne regne med at blive snydt i selve bytteprocessen, og at man ikke skulle gøre vrøvl over det. Lønnen var *ikke* ækvivalent med arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, men lå langt under. Derfor var ham der arbejdede for løn ikke *fri* i kapitalistisk forstand (fri fra produktionsmidler, fri til at vælge udbytter og med et borgerligt krav, som varebesidder, på ækvivalentbyttets opretholdelse). Han blev ikke udbyttet af en kapital igennem merværdiproduktion, men snydt af handelskapitalen i cirkulationsprocessen. Det er indlysende at dette ikke ville være muligt at opretholde som moment i den feudale udbytning, hvis ikke pengeformen var fordoblet i pengeform og kongestat.

Udviklingen fra arbejde for løn til lønarbejde, kan ikke forstås ud fra kontinuum 1, vareformen og lønnen, men kun ud fra det feudale classesamfunds rea-

38. Marx: Das Kapital III MEW 25, s. 311; Theories of Surplus Value I.

litet, der omgav kontinuum 1. Og dog var netop kongruensen mellem arbejdet for løn og lønarbejdet, set ud fra lønnen, fra vareformen, en af forudsætningerne for at det feudale klassesamfund blev overskredet af det kapitalistiske klassesamfund, hvor varen arbejdskraft fik en helt ny betydning. Vi ser således en vigtig ting: i samme omfang som lønarbejdet under kapitalismen reproducerer sin egen undertrykkelse ved salget af arbejdskraften til kapitalisten, og således er fri i cirkulationen, i samme omfang er den person der arbejder for løn under feudalismen fri i produktionen, men undertrykt i cirkulationen af kongestaten: her er det altså ikke udbytningen der skaber undertrykkelsen, men undertrykkelsen der skaber udbytningen.

For os er det afgørende, at man således kan forklare hvordan lønarbejdet kunne opstå, som arbejde for løn, *fuldstændig* indenfor den feudale samfundsformations rammer, *samtidig* med at det var begyndelsen på dannelsen af det andet kontinuum, der sprængte den sammenhæng mellem økologisk-produktiv basis og udbytning og undertrykkelse, der var etableret med udviklingen af kongestaterne. Med den gradvise forvandling af arbejdet for løn til egentligt lønarbejde, kommer modsætningen mellem de to kontinuummer osse til at bryde løs i statsligt regi.

3. "*Kapital*"-profit før kapitalismen

Vi nåede frem til at det tidligste lønarbejde mere korrekt må opfattes som arbejde for løn, og at denne løn ikke er en kapital variable del: der er altså arbejde for løn, men ingen merværdiproduktion.

Lønformen er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig bestemmelse ved merværdiproduktionen. På den anden side må vi gå ud fra at der blev udpresset et vist merarbejde af dem der var tvunget til at arbejde for løn. Med andre ord: de kunne være kilden til profit. Men hvad ligger der så i profitformen?

Den historiske udvikling af pengeformernes forvandlinger i kontinuum 1 var bundet til handelskapitalens og ågerkapitalens udvikling. Altså to kapitalformer der har det fælles karakteristikum, ikke at hente deres profit igennem merværdiproduktion, men ved brud på ækvivalentbyttet. Deres profitformer kunne i bestemte forhold springe mange af den industrielle kapitalers mindre avancerede former over, og gå direkte mod de mest udviklede, såsom kapitalrente i modsætning til driftsherregævinst, aktieselskaber i modsætning til familieejere osv. Med udviklingen af et aktiemarked på børsen i Amsterdam i det 17. århundrede og lidt senere i London, og et marked for statsgældspapirer osv. blev der udviklet en profitform, der nok kunne opfatte profitten som et konkurrencebestemt (samfundsbestemt) tillæg til den udlagte pengesum, men som på den anden

side overhovedet ikke havde nogen anelse om hvor denne profit stammede fra. Det var først med opløsningen af den absolutistiske merkantilisme i den borgerlig merkantilistiske stat, at arbejdet begynder at blive opfattet som værdiens kilde.³⁹

Åger - og handelskapitalens profitters reale basis var nok arbejdet, men den specifikke sammenhæng mellem udbytning og undertrykkelse der herskede i den feudale samfundsformation, formidlet af kongestaten, gjorde profitternes sammenhæng med arbejdet helt vilkårlig.

Der var en fundamentalt forskellig baggrund for de profitformer der optrådte i forbindelse med kontinuum 1 og 2. Det betød igen en helt særegen sammenhæng mellem de uudviklede og embryonale profitformer der stammede fra produktionsprocesser hvor folk arbejdede for løn, og på den anden side de handels- og ågerprofitter der blev trukket ud af cirkulationen igennem obstruktionen af ækvivalehtbyttet. Handels- og ågerprofitterne forblev nemlig den dominerende form. Denne dominans blev opretholdt igennem statens regulering af cirkulationen. Dominansen betød at det merarbejde der blev presset ud af dem der arbejdede for løn, kun i et mikroskopisk omfang blev tilegnet af den givne mester eller jordejer, mens hovedparten blev tilegnet af de næste led i varecirkulationen.⁴⁰ Yderligere kan man se hvordan den eneste måde hvorpå de umiddelbare udpressere kunne få del i deres eget rov, var ved at efterligne handelskapitalens organisering, dvs. være i overensstemmelse med den feudale sammenhæng mellem udbytning og undertrykkelse, og danne deres egne monopoler, laug og handelsforeninger. Et eksempel er The Clothworkers Corporation i London, der fuldstændigt blev underordnet monopolhandlens liglugt. De måtte organisere sig som andre laug, med det formål at obstruere ækvivalentbyttet, hvad der samtidig var en permanent hæmsko for udviklingen af det kapitalistiske lønarbejde og dermed for deres egen produktivitet.

Resultatet blev at selv hvor handelskapitalen ikke direkte havde lagt sin klamme hånd over den umiddelbare produktionsproces, blev dens forhold til det umiddelbare arbejde efterlignet af de umiddelbare udpressere.

39. Se hertil Marx: *Theories ...*, I om Didley North, s. 364 og 368-372; H. Gerstenberger: *Zur Theorie der Historischen Konstitution des Bürgerlichen Staates*, Prokla 8/9, en meget anbefalelsesværdi artikel; D. C. Coleman: *Revisions in Mercantilism*, en fin indføring af forskellige debatter.

40. Dette dokumenteres klart af R. Grassby: *English Merchant Capitalism in the late 17th cen. The Composition of Business Fortunes, Past and Present* nr. 46; Om handelsinteressernes dominans over produktionen se endvidere B. Supple, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy*, Cambridge, 1970 (1959); C. Wilson: *Englands Apren iceship, 1603-1763*, Longmans Green, 1965; J. U. Nef: *Industry and Government in France and England, 1540-1640*, London 1969 (1940).

Det betød at det var den konserverende og ikke den revolutionerende profitform, der dominerede.⁴¹ Dette var muligt fordi ingen af profitformerne på det tidspunkt havde rod i merværdiproduktionen (som ikke eksisterede), men kun i direkte afhændet arbejde. Denne direkte afhændelse var baseret på undertrykkelsen igennem kongestaten. De to profitformer, handels(åger-)kapitalens og forlagsvirksomhedens, hang kun sammen, var dele af den feudale produktionsmåde, igennem pengene, dvs. kongestaten. Profitformerne var kongruente i deres overfladiske forhold til produktionsprocessen, - men totalt inkongruente i deres potentielle udvikling. Vi ser her en analog kongruens mellem to momenter i de to kontinuer, som slår om i direkte modsætning, når kontinuum 2 bliver udviklet. Disse kongruenser er det historiske udgangspunkt for etableringen af den kapitalistiske produktionsmåde ”i skødet på den gamle”.

Konsekvensen af dette er at det bliver meningsløst at diskutere om det tidlige arbejde for løn producerede merværdi. Merværdien er en kategori der forholder sig til den kapitalistiske produktionsproces. Det er stadig dens specifikation, selvom Marx rask væk taler om merværdi som synonym med merarbejde. Hvis enheden mellem umiddelbar produktionsproces og cirkulationsproces ikke er etableret som kapitalistisk produktionsproces, bortfalder diskussionen om merværdi. Vi skal i næste afsnit vise at den kapitalistiske produktionsproces kun kan komme til sig selv som brancher. Sammenhængen mellem den umiddelbare produktionsproces (hvor der altså i visse sektorer blev arbejdet for løn) og cirkulationsprocessen (hvor der altså blev akkumuleret kapital) var etableret igennem den specifikt *feudale* sammenhæng mellem undertrykkelse og udbytning. Resultatet var handelskapitalens dominans. Det betød en pervertering af den umiddelbare produktionsproces’ profitform: dens sammenhæng med produktionsprocessens økonomiske elementer blev aldrig udviklet, eller blev ophævet, så at sige ved kongeligt dekret.

Men, og det er den afgørende kvalifikation af ovenstående, så betød det faktisk at visse udbyttere fik deres profit ved at lade folk arbejde for sig for løn, en potentiel mulighed for at overskride den handelskapitalistiske profitforms begrænsning. Det er derfor vi må fastholde at der eksisterede to fundamentalt forskellige profitformer, selvom de taget pr. moment *var fuldstændig kongruente*. Hvis man overser dette er man tvunget ud i den uholdbare position, hvor man må forklare udviklingen af den industrielle kapital, som en liniær udvikling af handelskapitalens akkumulation. Og det er simpelthen ikke i overensstemmelse med de historiske fakta.

41. Se hertil Marx: Das Kapital III MEW 25, s. 347. Diskussionen af disse to profitformer er i øvrigt central for Takahashi, Sweezy og Dobb i R. Hilton: The Transition . . , 1978.

4. Branchen

4.1. P - V (prod. proc., V' - P')

Lønarbejdet som værdisættende arbejde, merværdiproduktionen, forudsætter mere end lønformen. Merværdiproduktionen forudsætter mere end kapital der afkaster profit i cirkulationen. Det punkt vi stadig vender tilbage til, er merværdiproduktionens, den kapitalistiske produktionsproces', krav om *enheden* af disse to momenter i kontinuum 1 (varen arbejdskraft og pengevarens forøgelse i cirkulationen) som to diskontinuiteter i den feudale produktionsmådes udvikling (arbejde for løn og samfundsmæssigt udlignede profitformer). Deres samtidige eksistens, og yderligere deres samtidige eksistens i et omfang der muliggør at denne enhed bliver sat som moment i et nyt kontinuum.

Den økologisk-produktive basis må have udviklet visse arbejdsprocesser til et punkt, hvor produktiviteten ikke er bundet af de naturgivne forhold: hvor visse afsnit af den materielle produktion kan indlede en kumulativ stigning af den tekniske sammensætning, der har tendens mod udligning af produktionsbetingelserne.

Cirkulationsprocessen må have udviklet en cirkulationsfrihed, der muliggør at ækvivalentbyttet tendentielt kan sætte sig igennem i varecirkulationen. Dvs. fjernelse af alle de feudale obstruktioner og udvikling af kapitalmobilitét i alle dens saglige bestanddele: varer (herunder arbejdskraften), produktionsmidler og penge. At denne udvikling dog modificeres af eet afgørende punkt, nationen, skyldes den borgerlige stats subsumtionshistorie.⁴²

Det er en umiddelbar kendsgerning, at disse diskontinuiteter, der ser verdens lys på Englands grønne ø, følges af den kapitalistiske produktionsmåde. Som vi nævnte det ovenfor, må forudsætningen for succes med den teoretiske rekonstruktion, være en korrekt specificering af "kapitalismen" som historisk fænomen. Derfor skal kapitalismen specificeres ud fra den mindste virkelighed, da det der dens opståelses- og reproduktionsmoment. Den mindste virkelighed skal fremstilles tankemæssigt som en rekonstruktion af den specifikke

42. Om udviklingen af den økologiske-produktive basis henviser vi til E. Kerridge: *The Agricultural Revolution*, London, 1967 og J. U. Nef: *The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain. 1540-1640*, i *Economic History Review*, Vol 5 1934; til varehandelens udvikling nævner vi P. J. Bowden: *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*, London, 1962 og R. Davis: *English Foreign Trade, 1660-1700*, *Economic History Review*, Vol), 1954. Om den absolutistiske stats monopolpolitik for industri, landbrug og handel og dens afskaffelse med revolutionen, se M. James: *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution, 1640-1660*, London, 1930. Den bedste generelle indføring i perioden er C. Hill: *Reformation to Industrial Revolution*, Penguin, 1969 (1967). Kan suppleres med L. Stone: *Causes of the English Revolution, 1529-1642*, London, 1972.

subsumtion, der opretter og reproducerer dette moment. Vi skal nu vise, at denne mindste virkelighed *ikke er den kapitalistiske produktionsproces, i "almenhed" osv.*, men, analogt med vareanalysens resultat, må være en relation mellem to umiddelbare kapitalistiske produktionsprocesser, dvs. enheden af umiddelbar produktionsproces og cirkulationsproces. Vi skal vise at denne enhed må opstå og reproducere i en relation mellem *brancher*, både af logiske og historiske årsager. Vi vil, som sagt, kalde denne subsumtion for den reelle subsumtion, fordi Marx anvender denne betegnelse, ganske vist i en mere snæver betydning.

Som vi skrev ovenfor, er vores kurs bestemt af skemaet for den kapitalistiske produktionsproces. Vi skal nu gennemrejse denne artikulation af merværdiproduktionen, og skridt for skridt specificere den tankemæssige rekonstruktion ud fra branchens virkelige subsumtion.

Vi kan se at branchen (eller den umiddelbare produktionsproces, det er det samme på dette trin af argumentationen, branchen er bare mange umiddelbare produktionsprocesser ved siden af hinanden) som *køber* selv definerer brugsværdien, som krydsningspunktet mellem en specifik materialitet og det konkrete arbejdes behov. Dette behov formuleres af kapitalisten, som leder af arbejdet og indkøber af arbejdets saglige bestanddele. Råstoffer, maskiner, bygninger og arbejdskraft indkøbes. Vi har tidligere undersøgt dette i forbindelse med arbejdskraften, hvor diskussionen af "kvalifikationer" blev sat i den sammenhæng.⁴³ Alle varer der indgår i den umiddelbare produktionsproces byttes mod kapitalistens penge i et varebytte, hvor alle bestemmelserne i den enkle subsumtion er intakte, dvs. at alle bestemmelserne fra kontinuum 1 stadig er intakte og ikke overskredne. Det er vigtigt at holde sig dette for øje, fordi det er den reelle korrelation mellem den virkelige historie og vores tankemæssige rekonstruktion af den. For kapitalisten adskiller hans køb sig ikke fra de køb der indgår i det individuelle konsum. Brugsværdien eksisterer kun som en konkret brugsværdi, der kan konsumeres i en ganske specifik sammenhæng, enten produktivt eller individuelt. For køberen af en vare, der skal have sine behov dækket, er varebyttet mellem hendes penge og sælgerens varer fuldstændig kongruent med den simple varecirkulations varebytte, selvom det foregår under nutidig kapitalisme. Ikke for ingenting lægger Marx ud med: "Ved første blik fremtræder den borgerlige rigdom som en uhyre samling varer, hvor den enkelte vare er dens elementar væsen."⁴⁴ og otte år senere: "Samfundenes rigdom, i hvilken den kapitalistiske produktionsmåde hersker, fremtræder som "en uhyre samling varer", den

43. Se Til bestemmelsen af fagkritikken.. s. 335-371.

44. Karl Marx: Zur Kritik..., MEW 13, s. 15.

enkelte vare som dens elementarform.”⁴⁵ Der indgår ikke flere bestemmelser i dette bytte *set fra køberens synsvinkel*.

For den snottede kapitalist er det faktisk ligegyldigt om de varer hans produktion kræver, er produceret på den ene eller anden måde, bare de kan bruges og har en rimelig pris - det simple varebyttes overvejelser. Set ud fra den samfundsmæssige arbejdsdelings synsvinkel er hans behov, efterspørgsel, kun et molekyle i det samfundsmæssige behov for disse brugsværdier. For ham er dette samfundsmæssige behov ligegyldigt. Kun i særlige situationer, hvor det bliver muligt at oprette former for monopol, og således presse prisen ned, kan han interessere sig for de andre købere af samme vare.

Hertil skal det føjes at det er symptomatisk, at disse forsøg implicerer brud på ækvivalentbyttet. Det er indlysende at profitter opnået på denne måde, intet har med produktion af merværdi at gøre. Selvom de lave priser kan indgå i en produktionspris der ligger under den gennemsnitlige, og således realisere en ekstra stor profit; men heller ikke her produceres der mere merværdi. Ekstraprofiten bliver jo netop tildelt igennem konkurrencen, ved et proportionalt fratæk i alle andres profitter = afvigelse mellem værdi og pris. Den anden kilde til ekstraprofit, ikke priskartel, men produktivitetforspring, vil vi komme ind på i slutningen af afsnittet.

Vi kan se at den kapitalistiske produktionsproces, som umiddelbar produktionsproces, i sit forhold til resten af det kapitalistiske samfund, *som køber*, (altså i den cirkulationsakt der indleder produktionen) er helt indenfor rammerne af simpel varecirkulation. Det er samtidig det historiske udgangspunkt for etableringen af kapitalistiske produktionsprocesser, både den oprindelige opståelse og den daglige genetablering. Denne parallelitet mellem opståelse og reproduktion er det meget vigtigt at holde fast i, hvis man vil gøre sig håb om at forstå, hvordan kapitalismen oprettes og reproduceres igennem subsumtion af brugsværdier.

4.2. (V - P) Produktionsproces (V' - P')

Vi har nu ganske kort set på den første cirkulationsakt i kapitalens kredsløb. Vi så at denne cirkulationsakt ikke havde udviklet nye bestemmelser siden pengene blev udviklet. Her ligger den afgørende diskontinuitet ikke i værdiens former, men i brugsværdisiden. Umiddelbart er det selvfølgelig arbejdskraften, der er den fundamentale diskontinuitet, men i virkeligheden kan man ikke tale om arbejdskraften uden at tale om hele den umiddelbare produktionsproces' struktur. Marx udtrykker dette ved at kalde subsumtionen *formel* indtil produktionens struktur direkte udtrykker merværdiproduktionen, dvs. subsumtionen er først reel med udviklingen af fabrikssystemet. Udbytningsens historie op

45. Karl Marx: Das Kapital I, MEW 23, s. 49.

til da har mange eksempler på ensidige udviklinger, hvor man har lønarbejde uden fabrikker, maskiner uden lønarbejde, osv. osv. Alle disse eksempler har det til fælles, at de har et eller andet tilfældigt træk ved den reelle subsumtion, men ikke alle forholdene samtidigt og derfor ingen merværdiproduktion. Med branchens udvikling i den reelle subsumtion har den umiddelbare produktionsproces fået en teknisk struktur, der udskiller en række produktioner fra den materielle produktion. De producerer det samme, på samme måde, de udgør en produktionsgren, a branch.

Marx definerer en branche ud fra et begreb der klart er baseret på materielle forhold: den organiske sammensætning. Han bruger den organiske sammensætning til at differentiere mellem brancherne. Han differentierer, fordi han går ud fra en udviklet total konkurrence. Vi anvender den organiske sammensætning til at definere branchen, fordi vi udgår fra en situation uden kapitalistisk konkurrence.

Hvad ligger der så i den ”organiske sammensætning”? I strikt forstand ligger der det, at branchens umiddelbare produktionsproces har en værdimæssig sammenhæng, der ”for så vidt, den er bestemt igennem den tekniske sammensætning, og genspejler den, kan kaldes kapitalens organiske sammensætning.”⁴⁶ Men i virkeligheden udtrykker den organiske sammensætning et vist niveau i udviklingen af den samfundsmæssige arbejdsdeling. Den tekniske sammensætning kan først få et værdiudtryk når produktionsfaktorerne har vareform. Derfor kan man ikke opfatte landbruget i bred forstand som en branche. Først med forvandlingen af visse afgørende faktorer i produktionen, såsom arbejdskraften og tekniske forbedringer i produktionen, opstår der noget tilsvarende en branche. Men det basale forhold, at jordens pris aldrig har med dens produktion at gøre, men kun dens relative sociale placering og bonitet, gør at de branchemæssige udligninger af profitten får den modificerede form af differentialrente. Landbruget blev kommercielt, men ikke merværdiproducerende. Rederbranchen kommer til at spille en speciel rolle da den opstår i det 17. århundrede fordi dens profitudligning viser ud over den nationale basis og derfor bliver central for den merkantile politik, og dermed konsolideringen af den merkantile borgerlige stat. Omvendt bliver den statslige politik central for rederbranchens udvikling, både hvad angår dens marked og dens fixe kapital.⁴⁷ Andre dele af den materielle produktion som udviklede tidlige brancher var først og fremmest klædeindustrien, bygningsindustrien, skibsbygningsindustrien, visse fødevarerindustrier (især øl), viser ekstraktive industrier (især kul) og endelig visse specialiserede fremstillinger som trykkerier, farvefremstilling, kanonfremstilling,

46. Karl Marx: Das Kapital III, MEW 25, s. 155.

47. Vi gennemgår rederbranchens udvikling, som en historisk eksemplificering af vores tanker om branchen, Statens Historie, del 2 s. 262-305.

glasfremstilling osv. For alle disse områder gælder det, at de enten havde et begrænset marked, og derfor ikke lå under for det samfundsmæssige pres til at sælge varerne til deres værdi og revolutionere produktionsprocessen, eller en begrænset lønarbejdsstruktur, og derfor ingen forbindelse med produktiv kapital. Her er klædeindustrien vigtigst, men hovedparten af dens lønarbejde var prækært fordi eksproprieringen af de umiddelbare producenter kun visse steder var gennemført helt frem til den frie lønarbejder. Yderligere var klædeindustriens fixe kapitals struktur meget primitiv, hvilket hindrede konkurrencebetinget øgning af produktiviteten. Det var faktisk først med bomuldsindustrien i midten af det 18. århundrede at klædefremstillingen definitivt blev en branche. (Det her sagte gælder England op til 1780).

Det centrale indhold i den organiske sammensætning må derfor være *løs-rivelsen* af den umiddelbare produktionsproces fra dens totale naturbundethed, og dette udtrykker sig i, at den samfundsmæssige arbejdsdeling når et niveau, der udtrykker sig i brancher. Den samfundsmæssige arbejdsdeling er både udgangspunkt og resultat af branchens opkomst. Den samfundsmæssige arbejdsdeling er ikke et dialektisk begreb. Vi har endnu ikke bestemt branchen som en dialektisk kategori, igennem begrebet om den samfundsmæssige arbejdsdeling.

Branchens udvikling kan kun behandles konkret, som vi har gjort det med udviklingen af de nye klæder i England og med udviklingen af rederbranchen i England og Holland.⁴⁸

Inden vi går videre skal vi komme med en metodisk bemærkning om opbygningen af *Das Kapital*. Argumentationen hele vejen igennem Kapitalen udgør en helhed, fra kapitel 4 i første bind (hvor omtalen af merværdiproduktionen starter) til kapitel 10 i tredje bind (hvor branchen udvikles). Denne fremstilling omslutter præcis kapitalens metamorfoser fra penge til vare til produktion til flere varer og endelig merværdiens realisering i produktionsprisens oscilering omkring markedsværdien. Hele denne enorme analyse er *én* sløjfe der rekonstruerer *én* reel subsumtion. Alle de bestemmelser Marx udvikler undervejs, som ikke direkte angår den reelle subsumtion, er principielt ensidige fordi de ikke er historisk specificerede. Et eksempel er kategorien samfundsmæssigt nødvendigt arbejde der omtales i forbindelse med vareanalysen. Indenfor de tre indledningskapitler, man kunne kalde kapitlerne om pengene, kan dette begreb *ikke* specificeres. Det simple varebytte kender kun samfundsmæssigt arbejde og ikke samfundsmæssigt *nødvendigt* arbejde - der som vi skal se, tilhører den kapitalistiske varecirkulation. I kapitel 1 specificerer Marx begrebet ud fra den vage kategori om det enkle gennemsnitsarbejde, der aldrig udvikles. Det samfundsmæssigt nødvendige arbejde bliver taget op igen, der, hvor det kan speci-

48. Se note 42, 44, 49.

ficeres, nemlig i forbindelse med markedsværdien. Her specificerer han det nu dialektisk, i forbindelse med branchen og markedsværdien.

Således må ethvert begreb der udvikles inden kapitel 10 i tredje bind føres frem til udviklingen af kapitalismens mindste virkelighed, og specificeres derudfra. Kapitalens bestanddele, absolut og relativ merværdiproduktion, merværdirate, akkumulation, cirkulationsformer osv. er realiteter i branchen og kan specificeres der. Når Marx derfor "for tidlig" fører et begreb frem til konkurrencens "skinverden", må man ikke falde i det sorte hul det er, at lade disse ensidige demonstrationer gøre det ud for en dialektisk specifikation. Merværdiproduktionens begreber skal specificeres ud fra branchen, og de kan ikke specificeres alene, da varesamfundet ikke frembringer løsdele fra den konkret totalitet.

4.3. (P - V, produktionsproces) V' - P'

Lad os nu se på den anden cirkulationsakt, realiseringen af de mange umiddelbare produktionsprocessers produkter. Brancherne skal have solgt deres produkter, men med det samtidige udbud af mange varer kræves der samtidig et samfundsmæssigt behov. Vi er gået fra håndværkets bestillingsarbejde til manufactures produktion for et massemarked. Vi er gået fra simpel varecirkulation til kapitalistisk konkurrence.

Vare - Vare

Marx skriver: "Hvad konkurrencen dernæst fuldbyrder i en enkelt branche, er dannelsen af en ens markedsværdi og markedspris af de forskellige individuelle vareværdier. Først kapitalernes konkurrence i de forskellige brancher frembringer dog produktionsprisen der egaliserer profittaten imellem de forskellige brancher. Til det sidste kræves en højere udvikling af den kapitalistiske produktionsmåde, end til den første."⁴⁹ Marx opstiller nu to krav til denne branche-interne konkurrence for at markedsværdien kan tvinge markedsprisen til at svinge om den selv.

"For det første må de forskellige individuelle værdier (den individuelle umiddelbare produktionsproces' værdiprodukt) udlignes til *én* samfundsmæssig værdi, den ovenfor fremstillede markedsværdi, og dertil fordres en konkurrence imellem producenter af den samme slags varer, såvel som forhåndenværende af et marked, hvorpå de sammen faldbyder deres varer. For at markedsprisen for de identiske varer, der dog er produceret under betingelser af individuel beskaffenhed, kan tilsvare markedsværdien, ikke afviger fra den, hverken igennem

49. Karl Marx: Das Kapital III, MEW 25, s. 190, se osse s. 186-7.

forhøjelser over, eller sænkning under den, kræves, at det tryk, som de forskellige varesælgere udøver på hinanden, er stort nok til at kaste den mængde varer på markedet, som det samfundsmæssige behov kræver, dvs. den kvantitet som samfundet er i stand til at betale markedsværdien for.”⁵⁰

”For det andet. At varen har brugsværdi betyder kun at den tilfredsstillende et eller andet samfundsmæssigt behov. Sålænge vi kun behandlede den enkelte vare, kunne vi forudsætte, at behovet for denne bestemte vare - i dens pris var kvantummet allerede indeholdt - var for hånden, uden nærmere at gå ind på omfanget af det behov der skulle tilfredsstilles. Dette kvantum bliver dog nu et væsentligt moment, så snart en hel branches produkt står overfor det samfundsmæssige behov. Det bliver nu nødvendigt at betragte omfanget, dvs. kvantummet af det samfundsmæssige behov.”⁵¹

Det skulle være klart at der er stor forskel på de to cirkulationsakter, set fra den umiddelbare produktionsproces’ synsvinkel. Disse forskelle er faktisk præcis de forskelle der udvikles med overgangen fra simpel varecirkulation til kapitalistisk varecirkulation. Denne forskel kan ikke forstås ud fra den umiddelbare produktionsproces. ”Den umiddelbare produktionsproces” som formel klassifikation, er den formale abstraktion fra de utallige umiddelbare produktionsprocesser. Der eksisterer ikke en ”umiddelbar produktionsproces” i almenhed, der er kun konkrete arbejdsprocesser, der ligger ved siden af hinanden. Ligeså med cirkulationsprocessen. Den er bestemt som et kontinuum af enkle subsumtioner, dvs. simpel varecirkulation. De har ikke nogen holdpunkter for en mere kompleks specificering. Det kan altså kun være i en konkret umiddelbar produktionsproces og i et konkret varebytte af den kapitalistiske produktionsproces virkeliggør sig. Men disse momenter modsiger alle den grundlæggende bestemmelse ved den kapitalistiske produktionsproces: at den er produktion af *mere* værdi i enheden af umiddelbar produktionsproces og cirkulationsproces.

I vores indledning citerede vi Marx, der hvor han indikerer, at nu springer han, *hic rodus, hic salta*, som han skrev da han trak *arbejdskraftens* værdiskabende potens ind fra højre for at specificere merværdiproduktionen. Disse små vink til læseren skal tages alvorligt. Marx gør dog ikke så meget ud af sine dialektiske overgange. Han foretager dem bare. Kun i vareanalysen er han grundig i sine instruktioner af læseren i kunsten at hoppe når man kommer til Rhodos. Dette har vi genfortalt i vores afsnit om kontinuum 1 og den feudale kongestat. I det foreliggende tilfælde skrider Marx logisk frem fra merværdien til profittaten i det første afsnit af tredje bind af Kapitalen, mens han i andet afsnit foretager springet og i tredje afsnit klarlægger konsekvenserne: profit-

50. Karl Marx, Das Kapital III, MEW 25, s. 190, vores tilføjelse.

51. Karl Marx: Das Kapital III, MEW 25, s. 194.

ratens tendens til fald. Profitratens tendens til fald blev Marx' mest udviklede teoretiske rekonstruktion af den kapitalistiske produktionsmåde. I gangen fra afsnit 1 til afsnit 3 holder Marx sig hele tiden på værdiens side, han følger dens subsumtive tendens og bekymrer sig kun om de materielle-historiske forudsætninger som bifigurer. De kommer når der bliver kaldt (fordi de reelt er der hele tiden, se indledningen).

Vygodsky har i sin bog "The Story of a Great Discovery" vist, hvordan Marx i sine studier ikke kunne komme videre - virkeliggøre merværdiproduktionen, eller bringe virkeligheden på niveau med merværdien - før han udviklede sine ideer om gangen fra merværdi til profitrate (gennemsnits profitrate). Her var det afgørende gennembrud udviklingen af produktionspriserne og markedsværdien. Det synes os dog at være en mangel ved de forskellige kommentarer til Marx⁵² at de ikke forsøger at indtage det modsatte standpunkt, dvs. de materielle-historiske forudsætnings. Dvs. forsøge at virkeliggøre, tankemæssigt rekonstruere, og opspore, subsumtionernes historiske forløb. Alle dialektiske kategorier er historiske og kan specificeres i menneskenes verden. Marx egen analyse af lønarbejdets opkomst, i første bind af Kapitalen, viser at kategoriudviklingen må baseres historisk. Vi kan kun formode at Marx, hvis han selv havde udgivet en færdig opgave af tredje bind, ville have givet den historiske specificering af begreberne tilsvarende vægt, som i første bind. Som det er nu, bliver de materielle-historiske betingelser behandlet med venstre hånd.

Når det bliver nødvendigt at overskride den simple varecirkulations bestemmelser (hvad der viser sig ved, at argumentationen ud fra dens kategorier løber ind i selvmodsigelser) er det klart at dette må være en refleksion af, at merværdiproduktionen tilhører en højere social udvikling, end den simple varecirkulation. Her stiller vi problemet op modsat Marx, fordi det selvfølgelig ikke kræver nogen stor indsats at se at nutidens samfund er mere udviklet end den simple varecirkulation. For Marx var problemet derfor at bestemme reproduktionsmomentet, for os gælder det opståelsesmomentet - som yderligere må være reproduktionsmomentet. Pointen er at man ikke kan slutte fra reproduktionsmoment til opståelsesmoment. Vi har allerede antydnet hvordan den historiske udvikling skaber brancher, men samtidig gjort det klart at brancherne defineret ud fra den samfundsmæssige arbejdsdeling (som fx. Adam Smith gjorde) ikke er en dialektisk specificering.

Marx trækker *branchen* ind som den materielle-historiske forudsætning for overgangen mellem værdi og profitrate. Igen ser han dog på værdisiden, og

52. Se f.ex. Vygodsky: The Story of a Great Discovery, s. 94, Rudi Schmiede: Grundproblemeder Marx'schen Akkumulations- und Krisentheorie, s. 108; Roman Rosdolsky: Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital", s. 440.

koncentrerer sig om markedsværdiens rolle, mens branchernes eksistens i hans argumentation er en given historisk forudsætning. Han går ud fra konkurrencen som et umiddelbart historisk fænomen, og opdeler den i to afdelinger, dels den branche-interne, og dels den almindelige imellem brancherne. Dette er en rent analytisk opdeling, fordi der med den historiske eksistens af en samfundsmæssig gennemsnits profitrate kun er en konkurrencesfære, hvor alle varer cirkulerer mellem hinanden, hvor udligningsbevægelserne foregår på kryds og tværs imellem de enkelte kapitaler. Men i et historisk perspektiv bliver branchernes interne konkurrence tydeligt forudsætningen for den samfundsmæssige konkurrence. Så når man skal rekonstruere den historiske subsumtionsbevægelse, må man starte modsat Marx, med den kapitalistiske konkurrences fravær.

Branche - Branche

Vi vil nu, igen, forsøge os med en analogi til vareanalysen, for at fremstille subsumtionsbevægelsen ud fra et klart og enkelt grundlag. Vi er nødt til at argumentere ud fra den fiktion at der er to brancher, der står overfor hinanden, og bytter deres produkter ud mod hinanden.

Vores udgangspunkt er to kapitalistiske produktionsprocesser, beskrevet i vores lille skema, de er altså hver især enheden af umiddelbar produktionsproces og cirkulationsproces. Men de er osse hver især enheden af arbejdsproces og værdiøgningsproces. Merværdiproduktionen er samtidig kapitalistisk vareproduktionen. Som i vareanalysen står de to instanser i forhold til hinanden på en måde der logisk forudsætter en fælles kvalitet. Her er det ikke nok at sige at det er det abstrakte samfundsmæssige arbejde. Denne bestemmelse er for lille til at udtrykke den aktuelle fælleskvalitet. Der hvor de står i forhold til hinanden er de varer, og ikke kun varer,- men kapitalistiske varer. Deres fælles kvalitet er deres kapitalistiske vareproduktion, hvor hver eneste vare indeholder værdi og brugsværdi, men ikke kun det, osse merværdi og branche-specifik brugsværdi.

Den enkelte kapitalistiske produktionsproces' indre modsætning mellem arbejdsproces og værdiøgningsproces er direkte reproduceret i den kapitalistiske vares indre modsætning, af henholdsvis arbejdsprocessens produkt: den branche-specifikke brugsværdi, og værdiøgningsprocessens produkt: værdi + merværdi. Vi skal her bemærke at gangen fra produktionsproces til vare, ikke er nogen "cirkulation" eller lignende, men den simple genstandsgørelse af produktionsprocessen, hvor dens forskellige elementer er reproduceret, eller har genstandsgjort sig. Med gangen fra produktionsproces til vare er der sket en fysisk forandring som danner forudsætningen, ikke indholdet i cirkulationsakten $V' - P'$.

Hvis vi nu kalder branche A for rugbrødsbagerbranchen, og branche B for guldminebranchen, så vil vare A i bytteforholdet med vare B udtrykke sin værdi i vare B's brugsværdi. Dvs. at rugbrødsmassen udtrykker sit indhold af samfundsmæssigt abstrakt arbejde i guldmassens direkte brugsværdi. Men der udtrykkes jo mere: rugbrødsmassens indhold af abstrakt samfundsmæssigt arbejde er en reproduktion af produktionsprocessen, altså kan vi genfinde produktionsprocessens værdikategorier, hvor den vigtige er forholdet mellem den reproducerede værdi og den tilsatte værdi: merværdiraten. Merværdiproduktionen udtrykker sig i guldmassens brugsværdi. Men denne brugsværdi udtrykker mere: det er en specifik brugsværdi, en brugsværdi af et specifikt omfang. Guldmassen udtrykker derfor ikke kun det samfundsmæssigt abstrakte arbejde men netop det samfundsmæssigt *nødvendige* arbejde.

Guldmassens specifikke omfang er guldmindernes samlede produktion, i vores fiktive kapitalisme. Guldmindernes kapitalistiske vareproduktion udtrykkes relativt af så og så meget rugbrødsmasse, dvs. bageriernes kapitalistiske vareproduktion. I vores fiktive kapitalisme forudsættes det selvfølgelig at bagerierne har brug for guld-massen, at den har brugsværdi for dem. Og yderligere at disse behov præcis har det omfang som den modsatte branches produktmasse.

Bageriernes forbrug af samfundsmæssig arbejdstid udtrykkes i guldmindernes konkrete forbrug af arbejde. Vi kan osse sige at bageriernes forbrug af arbejde bliver målt som forbrug af samfundsmæssig arbejdstid når rugbrødsmassen bliver byttet med guldmassen, når rugbrødsarbejdets samfundsmæssige bestemmelse bliver målt i guldminearbejdets konkrete resultat, guldmassen.

Vi når frem til at bageriernes modsætningsfulde enhed af arbejdsproces og værdiøgningproces, hhv. rugbrødsmassens modsætningsfulde enhed af værdi + merværdi og brugsværdi, kun kan udtrykkes, have social realitet, når den kapitalistiske produktionsproces står i et bytteforhold til en anden kapitalistisk produktionsproces. Rugbrødsmassen byttes mod guldmassen: rugbrødsmassen udtrykker sit forhold af værdi + merværdi i guldmassens brugsværdi og dens specifikke omfang. Guldmassen bliver det umiddelbare udtryk for bageriernes værdiøgningproces, dens ækvivalent. Men denne ækvivalent er osse resultat af en kapitalistisk produktionsproces, ækvivalenten er derfor guldmindernes arbejdsproces,- som den genstandgør sig i guldmassen. Og således udtrykker guldmassens konkrete omfang rugbrødsmassens specifikke indhold af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde.

Profirate - Profirate

Vi skal nu ophæve vores fiktion, at de to brancher har behov og produktion der muliggør et lige bytte. Det er nemlig en fiktion, at den kapitalistiske varepro-

duktion uden videre kan regne med en produktion der fuldstændig svarer til et betalingsdygtigt samfundsmæssigt behov. Imellem alle brancherne står konkurrencen som formidling, hvor det der direkte står overfor den enkelte branche er det samfundsmæssige behov for branchens produktmasse, i form af et betalingsdygtigt behov. Det er altså en vis sum penge, bestemt kvantitativt af et samfundsmæssigt behov, der står overfor branchen.⁵³

Men da det centrale for den kapitalistiske produktionsproces er produktionen af *mere værdi*, så følger heraf at branchen vil forsøge at drive plusmage-riet ud over alle grænser. Hvilke grænser er der? For den enkelte lille bojar kapitalist, er afhændelsen, salget af produkterne, grænsen. Den eksisterer for ham som en maximal *pris*. Men prisen er kun det forvandlede udtryk for varens værdi, dens indhold af samfundsmæssig nødvendig arbejde. Prisen er den dom der fældes over branchens brug af samfundsmæssig arbejdstid. For branchen falder værdien og prisen i dens givne produktmasse kun sammen, når den lige har ramt det samfundsmæssige behov i øjet. Således forvandles merværdiraten til profitraten i produktionsprisen (markedsproduktionsprisen), hvor profitraten giver mulighed for afvigelsen mellem værdien og prisen. Således bliver kapitalen virkeliggjort som en relation til sig selv, som en rate.

Herfra går kursen videre til krisebegrebet og profitatens tendens til fald. Vi skal ikke tage dette op her, men vil vende tilbage til det i forbindelse med vores almindelige arbejde med kapitalismens historiske udvikling. Paul Mattick skriver: "Det er sandt, at værdiloven... ikke er et iagttageligt fænomen, men tager form af priser og kun gør sig gældende i den kapitalistiske krise. Men fordi den gør således, er det klart, at værdi kun er det feticherede, borgerlige udtryk for reelle samfundsmæssige produktionsrelationer og tidselementet, som determinerer værdirelationer."⁵⁴

Som udgangspunkt havde vi den enkelte kapitalistiske produktionsproces, der sælger sine varer for et socialt behovs penge. Dette er stadig et værdiudtryk mellem to varer, en enkel subsumtion. Dernæst viste vi hvordan dette værdiudtryk er for lille til at give udtryk for den specifikke modsætning i den *kapitalistiske vare*. Denne vare er reproduktionen af den kapitalistiske

53. "Det skal her bemærkes, i forbifarten, at det "samfundsmæssige behov", dvs. det der i princippet regulerer efterspørgslen, i det væsentlige er bestemt gennem de forskellige klassers forhold til hinanden og gennem deres respektive økonomiske position, dvs. for det første gennem totalmerværdiens forhold til arbejdslønnen og for det andet de forskellige deles forhold, hvori merværdien spalter sig (profit, rente, grundrente, skatter osv.) og således viser det sig atter, hvorledes absolut intet kan forklares ud fra efterspørgsel og udbud, før man har udviklet den basis, hvorpå disse forhold udspilles." Karl Marx, *Das Kapital* III, MEW 25, s. 191.

54. Paul Mattick i et svar på Statens Historie, del 2, sidste afsnit.

produktionsproces' modsætning mellem arbejdsproces og værdiøgningsproces - merværdiproduktion. Grunden til at det ikke er den enkelte kapitalistiske produktionsproces, men branchen, der er kapitalismens mindste virkelighed, er derfor, at *merværdien* ikke kan komme til sig selv i den enkle subsumtion (varebyttet), men nødvendiggør en samfundsmæssig artikulation, der både revolutionerer produktionsprocessen og cirkulationsprocessen. Merværdiproduktionen må artikuleres umiddelbart. Det mindste moment dette kan ske i er branchen, fordi det er det mindste værdiforhold mellem kapitalistiske produktionsprocesser. Her omvælttes et afsnit af den materielle produktion igennem tvangen til at overholde den gennemsnitlige profitrate. De mange ens produktionsprocesser bliver først til en distinkt branche når denne helhed har manifesteret sig om forudsætningen for udviklingen af branchens distinktioner. Det afgørende punkt i de mange ens umiddelbare produktionsprocessers voksen sammen til en branche, bliver deres mulighed for at konkurrere med hinanden *på basis af produktiviteten realiseret som deres individuelle kapitalproduktivitet* (af kapitalisten opfattet i priser).

Vi viste dernæst hvordan værdiudtrykket forvandlede fra at statisk kvalitativt, i den enkle subsumtion - hvor kun værdiens substans, det samfundsmæssige abstrakte arbejde - blev virkeliggjort; til et dynamiskkvantitativt i den reelle subsumtion. Nu udtrykkes ikke bare værdiens substans, men osse dens størrelse (tilvækst) - det samfundsmæssigt *nødvendige* arbejde - ved et analogt værdiudtryk mellem to konkrete instanser, to brancher (hvor varerne nu er reduceret til "elementarform"). Denne subsumtionsbevægelse, der opretter en bevægelsesform for den kapitalistiske produktions indre modsigelse, er altså sammenknytningen af en række ens umiddelbare produktionsprocesser og cirkulationsprocessen. Herved kan *merværdiproduktionen* virkeliggøre sig som en *branches gennemsnitsprofitrate*. Det er kapitalismens mindste virkelighed.

Vi mener selv at denne bestemmelse af kapitalismens mindste virkelighed har enorme konsekvenser for analysen af kapitalismen. Det er et postulat indtil videre fordi vi først når dette offentliggøres, er igang med analysen af kontinuum 2's udvikling i den industrielle revolution, og dette kontinuums komplekse subsumtion af den merkantile borgerlige stat. Dvs. at vi indtil nu, kun har undersøgt pengenes statsformer: den feudale kongestat, den absolutistiske kongestat og overgangsformen den merkantilistiske borgerlige stat. Kapitalens statsformer er endnu kun hypoteser og ligeledes kapitalens produktionsmåde og verdensmarked. Forhåbentlig vil vi være i stand til at offentliggøre vores resultater herom på et senere tidspunkt.

B. Guld og penge

Den følgende bemærkning om penge og guldstandarden, er et resultat af en tilfældig udviklingslinie frem i tiden, fra perioden før kapitalismen. Vi har medtaget den netop som et eksempel på et perspektiv der ligger i en historisk specificering af begreberne, selvom vi ikke når til en gennemargumenteret konklusion vedrørende penge - verdenspenge - guldstandard.

Derimod forsøger vi at sandsynliggøre at kapitalismens udfoldelse er en fremadskridende proces, der f.eks. forandrer pengene, så de først nu når en form der svarer til kapitalismen selv, i modsætning til guldet der hører en før-kapitalistisk epoke til.

Vi skal her undersøge guldet, dvs. monetært metals betydning for den historiske udvikling af pengevaren. Vi skal forsøge en kort rekonstruktion af guldets funktion som almen ækvivalent, og vise hvordan pengene stadig reproduceres i nye modificerede former, fordi modsætningen mellem værdi og brugsværdi, mellem privat og samfundsmæssigt arbejde parallelt udvikler sig.⁵⁵

1. *Rene guldpenge*

I denne sammenhæng er der tale om perioden fra middelalderen op til de borgerlige revolutioner i Europa og USA, dvs. op til 16 og 1700-tallet.

Guldpengene var nedarvet fra antikken og forsvandt aldrig helt, selvom pengecirkulationen i den tidlige middelalder har været meget begrænset. Der hvor vi her tager tråden op, er det tidspunkt hvor den feudale kongestat overtager møntudstedelsen som et statsligt anliggende, i kamp mod store herremænd og klostre der tidligere gjorde sig på dette område. I England kan dette, relativt tidligt i forhold til resten af Europa, dateres til 1100-tallet.

Existensbetingelserne for de historiske penge fremstiller vi her kun rent skematisk, uden at nævne de nærmere praktiske omstændigheder. De historiske penge er den umiddelbare virkelige manifestation af den almene ækvivalent. Ækvivalentformen er resultatet af ethvert varebytte, enhver enkel subsumtion. Den almene ækvivalent er resultat af den enkle subsumtioners gentagelse, af markedets udvikling. Det fører videre til Kontinuummet af enkle subsumtioner, eller Kontinuum I.

Manifestationen af Kontinuum I udtrykker en stærk social forandring i denne periode: en bestemt vare taber sin bytteværdi og bliver til ren brugsværdi og er som sådan inkarnationen af alle andre varers bytteværdi; guld bliver til penge. Da "abstraktionen" fra pengevarens bytteværdi er rent samfundsmæssig, forud-

55. Se hertil Statens Historie II s. 1-13 og 230-261.

sætter den samtidig en social struktur der kan opretholde denne ”abstraktion”. Denne struktur er kongemagten der i sin funktion som pengenes opretholder bliver til stat, kongestaten, igennem kontinuummets komplekse subsumtion af den givne feudale kongemagt. De historiske penges existensbetingelser er derfor i dette tilfælde den givne historiske mulighed for kongemagtens komplekse subsumtion: Er markedet stærkt udviklet, er det domineret af udenlandske købmænd, er bønderne aktive på markedet, er kongeslægten stærk, er der en arving, er der ædelmetaller i riget osv.

Det er først og fremmest mønter, der fungerer som penge i praksis. Dette er ganske vist modificeret på forskellig måde. Dels af forsøg med papirpenge og dels af forskellige overførselsanvisninger. Papirpenge eksperimenterne varede sjældent ret længe, mens anvisningerne fungerede udmærket op gennem middelalderen, men udelukkende på grundlag af den almindelige guldcirkulation.

Det afgørende historiske moment, der ligger bag ved pengenes og statens udvikling i denne periode, er overgangen til pengerente i det feudale landbrug, en kommutering der satte ind allerede i 1100-tallet. Heri ligger en samfundsmæssiggørelse af selve merproduktet, idet bonden nu må sælge en del af sine produkter på markedet for at betale herremanden med penge. Den altovervejende del af produktionen konsumeres direkte af de umiddelbare producenter, selvom der generelt for hele perioden sker en stadig udvidelse af markedet udover hvad der er nødvendigt for realiseringen af renten.

Pengeformen manifesterer sig som guldmønter, dvs. genstandsgjort menneskeligt arbejde i konkret materiel form, fordi bytteværdien ikke kan antage nogen form på dette tidspunkt. Det skyldes at bytteværdiens oprindelse i produktionen, dvs. det gennemsnitligt nødvendige menneskelige arbejde, kun har ringe mulighed for at ”slå igennem”. Det er der to årsager til. 1) Den overvejende del af produktionen, i det feudale landbrug, var ekstremt følsomt for tilfældige udsving i arbejdets produktivitet, først og fremmest p.gr.a. naturens luner. 2) Ikke-ækvivalentbyttet var reglen snarere end undtagelsen, specielt indenfor fjernhandelen, og i det hele taget den del af handelen der domineredes af handelskapitalen. Handelskapitalen var på den ene side beskyttet af den feudale stat, gennem politiske monopolordninger, samtidig med at den som kapitalform overhovedet hviler på ikke-ækvivalentbyttet.

Ikke-ækvivalentbyttets dominans udgør en stadig trussel mod pengeformen, når denne opfattes som det umiddelbare udtryk for bytteværdien. Denne trussel afværges med guldpenge fordi de, netop som varer blandt andre varer, kan opretholde bytteværdiens manifestation i pengene, ved selv at være genstandsgjort menneskeligt arbejde. Endvidere er gullet stort set produceret udenfor den feudale produktionssfære, ligesom dets pris ikke kan fastsættes arbitrært af staten og handelskapitalen, dels fordi dette ville undergrave selve pengeformen,

i modsætning vil statens egne interesser og dels fordi gullet som ”international” betalingsmiddel ikke kunne prisansættes afgørende forskelligt mellem de forskellige lande eller riger.

Sammenfattende kan vi sige, at pengeformen i denne periode bliver den feudale stats anliggende, og at pengeformen under den feudale stat var begrænset til guldpenge.

Den nærmere sammenhæng mellem staten og pengene under feudalismen, og handelskapitalen og ikke-ækvivalentbyttet, kan man læse om i vores to rapporter.⁵⁶

2. Papirpenge med guldindløselighed

Denne periode starter groft sagt med de borgerlige revolutioner, og dermed med store afvigelser fra land til land; men den slutter til gengæld næsten samtidig i alle lande, nemlig med guldstandardens afskaffelse i 1930’erne. Guldstandarder gik i opløsning under I verdenskrig, men blev genoptaget i 20’erne. I forbindelse med 30’ernes krise brød den endeligt sammen.

Med guldstandarder trækker gullet ind i bankenes boxe, mens guldindløselige papirpenge cirkulerer som national valuta. Gullet fortsætter som internationalt betalingsmiddel. Fordelen er at guldbeholdningen kan være langt mindre end pengesedlernes pålydende. Gullet hører op med at fungere som betalingsmiddel, men bevares som regnpenge og værdimål.

At systemet ikke er helt så enkelt i praksis skal vi her lade bankmændene og pantefogederne om. Vi skal koncentrere os om hvilke historiske faktorer, der er grundlaget for at papirpenge kunne komme for at blive, og dermed etablere en pengeform, der var et mere dækkende udtryk for pengenes begreb. Pengenes begreb udtrykker den konkrete ligesætning af menneskeligt arbejde der hele tiden foregår i de mange oprettelser af vareformer som cirkulationen indebærer. I denne forstand er papirpengene i bedre overensstemmelse med den sociale relation de udtrykker, nemlig bytteværdien. Gullet lider jo af den egenskab at være vare blandt andre varer, mens papiret blot er et symbol på den konkrete lighedsætning der er forudsætningen for byttet.

De engelske guldindløselige papirpenge indføres for alvor med Bank of Englands oprettelse i 1694. Bank of Englands noter holder sig næsten uden afbrydelse op til vore dage, med visse korte afbræk. Det er derimod karakteristisk at Laws storstillede forsøg på at indføre papirpenge i Frankrig i 1719-20 går fuldstændig i vasken og udelukker denne mulighed for Frankrigs vedkommende helt op til revolutionen i 1789. Den store finansielle krise i Vesteuropa

56. Ibid.

i 1720 berører også England, men her kommer man hurtigt på fode igen, med den borgerlige merkantile stat og produktionens befrielse for de feudale restriktioner i baghånden.⁵⁷

Som følge af de borgerlige revolutioner hæves de feudale restriktioner af produktionen både i landbruget og for anden vareproduktion. Den feudale stats greb om produktion og cirkulation opløses og det nationale marked kan arkikulere sig frit. Selve produktionsprocessen ændres til at begynde med kun langsomt, men forandringen accelererer betydeligt i forbindelse med de første brancher. Det gælder ikke mindst for det engelske tilfælde, mens de senere borgerlige revolutioner fører til en hurtigere udvikling af produktionen, bl.a. p.gr.a. presset på verdensmarkedet fra England, som det første kapitalistiske land.

Med de forskellige branchers dannelse under disse nye markedsforhold og den borgerlige merkantile stat, vokser selve kapitalismen op, også først i England, men derefter i Nordamerika og hele Vesteuropa. Guldindløselige papirpenge vinder overalt frem og anderkendes af alle, også marxister, som den eneste praktisk anvendelige måde at ordne det borgerlige samfunds pengesystem på.⁵⁸

Men i forbindelse med mellemkrigstidens finansielle vanskeligheder og den borgerlige industrielle stats voksende finansieringsbehov, bryder guldstandard sammen og erstattes af rene symbolpenge. Dette betragter vi som en følge af kapitalismens konsolidering eller fulde gennemslag på nationalt plan, hvilket vi skal komme nærmere ind på i diskussionen af den tredje periode.

3. Rene symbolpenge

I løbet af 1936 var guldindløseligheden for alle nationale valutaer ophævet, med den vigtige modifikation at \$ stadig var indløselig for ikke-amerikanske \$ besiddere. Det var altså udelukkende \$ som verdenspenge der opretholdt indløseligheden, og ikke \$ som national penge i USA. USA'ske borgere blev ganske enkelt forbudt at eje guld som andet end tænder og pynt.

Men hvad var der sket, hvordan kunne guldet undværes og hvorfor valgte man at undvære det?

Som en slags indledning til spørgsmålet kan vi referere til Palyi: *The Twilight of Gold*, der repræsenterer det udprægede "gammel liberalistiske" synspunkt. Han mener ikke at det i det hele taget var nødvendigt at gå bort

57. Se Statens Historie II s. 197-228.

58. Melchior Palyi: *The Twilight of Gold 1914-1936*, Chicago 1972, s. 341.

fra guldets, men at det skete som følge af” ...tilfældige ulykker og menneskelig svaghed”.⁵⁹ Hans hovedanke mod guldets afskaffelse, er at den betød en overvældende styrkelse af staten, til skade for ”manden på gaden”. Styrkelsen består i at staten nu får mulighed for inflationær deficit finansiering, således at borgerne mister kontrol med staten. At manden på gaden i guldets tid skulle have haft magt over staten med truslen om veksling af sedler til guld, er nok en tvivlsom affære, men der er ingen tvivl om at statens finansieringsgrundlag blev betydeligt udvidet med afskaffelsen af guldets tvang. Den inflationære pengeudstedelse kan betragtes som en ny form for beskatning, idet inflationen rammer enhver med fast pengeindkomst. Skal man således forstå den umiddelbare årsag til guldets endelige detronisering som almen ækvivalent, er det ’30ernes krise og den nye deficit finansiering man skal koncentrere sig om. Dermed har man dog ikke forklaret hvordan denne mulighed var opstået.

Vi mener at muligheden foreligger med en vis udvikling af den kapitalistiske produktion. Den første forudsætning er at der udvikles en gennemsnitlig profitrate mellem flere nationale brancher. Dette sker relativt tidligt i England, mellem 1780 og 1830, hvorefter frihandelen slår igennem og fagforeninger gøres lovlige i løbet af 1830erne og 40erne.

Eet særligt punkt vil vi tage ud, af speciel betydning for guldindløselighedens afskaffelse under kapitalismen, og det er arbejdskraftens udvikling til at blive varen arbejdskraft. Ovenfor har vi præciseret, hvordan lønarbejdet skal opfattes til forskel for ”arbejde for løn” under feudalismen og i overgangsperioden. Vi mener ikke, at arbejdskraften umiddelbart bliver til en vare historisk set, med etableringen af kapitalistiske produktionsprocesser. For at denne kategori skal danne nogen mening må man kræve at varen arbejdskraft er ”produceret” indenfor det kapitalistiske system, der gør arbejdskraften til vare. Selve den kapitalistiske produktion i fabrikshallerne må have lejlighed til at gøre arbejdskraftens reproduktion til sin sag, først ved at trække arbejderne ind i fabrikken og derefter gøre dem til forbrugere af industrivarer, med et reproduktionsniveau der står i forhold til den produktivitet som selve fabrikssystemet indvarsler. Dette indebærer samtidig at arbejderklassens organisering i fagbevægelsen integreres i den borgerlige offentlighed; i første omgang ved at fagforeningerne og arbejderpartierne legaliseres og dernæst at deres krav bringes på linie med den borgerlige økonomis afgørelse af, om kravene er i overensstemmelse med akkumulationstvangens påbud.

59. Vi er ikke istand til på nuværende tidspunkt at angive nærmere, hvornår vi mener varen arbejdskraft realiseres historisk. Vi arbejder selv videre med problemet og håber at andre vil gøre det samme. Det er klart at dette problem vil tage sig forskelligt ud i forskellige lande. I Nordeuropa vil socialdemokratiets udvikling være betydningsfuldt, mens dette f.ex. ikke er tilfældet i Sydeuropa og USA ect.

De første brancher der opstår, kan trække på en arbejdskraft der er ”produceret” af en anden produktionsmåde. Arbejderen er vant til kontraktlige forhold på et personligt niveau mellem ham og arbejdskøberen. Ofte har han før haft mulighed for, og været nødt til, at dyrke lidt jord ved siden af. Kampen for dagen og vejen kunne ikke blive kollektiv p.gr.a. smådriften og opsplitningen af arbejdskraften.

Med industrialiseringens hastige fremmarch dannedes en arbejderklasse af folk der kun i deres elendighed var tvunget til at tage arbejdet under umenneskelige betingelser og til en løn der ikke kunne reproducere arbejderklassen som sådan. Forsvarsløs af mangel på erfaring med og mulighed for kollektive kampmidler, blev arbejderklassen udsat for noget der kunne ligne kapitalisternes forsøg på een gang for alle at presse alt merarbejde ud af underklassen. Med børnearbejde og 16 timers arbejdsdag, var kapitalen ved at slå sit eget grundlag ihjel. Samtidig var udbytningsraten høj og flot, mens merværdien kun kunne realiseres ved at en del af produktionen blev afsat på verdensmarkedet.

Produktivitetsstigningen kom til bl.a. at udtrykke sig i en langt større varemasse, hvor hver vare indeholdt mindre arbejde. Det revolutionerede arbejderklassens materielle grundlag og integrerede den i det borgerlige samfund. På denne måde blev arbejderklassens reproduktion bestemt af kapitalismen selv, man kan nu tale om at arbejdskraftens pris svinger omkring dens værdi. Varen arbejdskraft kan siges at være kommet til sig selv som historisk faktum.

Dateringen af denne historiske proces er temmelig uensartet, men følger andre træk ved kapitalismen i at være tidligst i England, og accelerere i andre lande efterhånden som kapitalismen breder sig i Vesteuropa og USA.

Siden pengene er det konkrete udtryk for bytteværdien og dermed også det umiddelbare udtryk for værdiens substans, det gennemsnitlige samfundsmæssige menneskelige arbejde, må vi antage at pengenes praktiske form som rene symbolske penge, først er muliggjort under kapitalismen med varen arbejdskrafts egentlige realisering. Først med denne realisering er den reelle subsumtion nået i bund og har skabt en konkret historisk bærer af værdiens kilde, på linie med værdiens første historiske form, nemlig bytteværdien i varebyttet.

Når marxistiske skribenter i 1920erne fastholdt guldstandardens som en nødvendighed under kapitalismen, var det formodentlig en følge af, at de betragtede den daværende kapitalisme som den højst muligt udviklede kapitalisme, og dermed gik ind på de umiddelbare administrative vanskeligheder afskaffelsen indebar, i stedet for at gøre sig klart hvilke muligheder der lå i en yderligere kvalitativ udvikling af kapitalismen.

Det samme gør sig tilsyneladende gældende når folk som Altwater og Neusüss fortsat insisterer på guldets nødvendighed som verdenspenge, på trods af at gul-

dets praktiske betydning for verdens valutasystem nu er forsvindende. Ganske vist ligger visse lande, inklusive USA, stadig inde med valutareserver i form af guld, men dette berører i realiteten ikke længere pengeformen som sådan.

4. *Exit guld*

Efter guldet i praksis er afskaffet og de nye valutaaftaler forpligter deltagerlandene til ikke at lade deres valutaer følge guldet, bliver det vores opgave at forklare hvad der betinger dette. Vi kan imidlertid ikke entydigt vise at guldstandarten virkelig også er afskaffet for evigt, fordi vores angivelser af årsagen til guldets afskaffelse indtil nu kun er hypotetiske.

Den umiddelbare årsag til at guldet afskaffes netop nu, dvs. i 1973, er naturligvis USAs relative svækkelse i forhold til de andre store kapitalistiske lande. Valget stod mellem at forhøje den gamle officielle guldpris på 35\$ til det mere realistiske 100\$ som var gældende i handel og vandel, eller at gå helt bort fra guldet. Det var selvfølgelig praktiske overvejelser, der gjorde, at man valgte det sidste. Det er ikke ud fra disse overvejelser vi kan finde frem til den udvikling af kapitalismen som verdenssystem, der kan begrunde at guldet kan forlades.

Mens vi mener, at betingelsen for de enkelte nationale valutaers uafhængighed af guldet var realiseringen af varen arbejdskraft og dens reproduktion indenfor de nationale kapitalismer, mener vi, at dette først kan slå igennem på verdensmarkedet ved en svækkelse af handelskapitalen, henholdsvis styrkelse af den produktive kapital på verdensmarkedet.

Handelskapitalens dominans på de nationale markeder i de kapitalistiske lande blev tilendebragt med den produktive kapitalers fremtrængen i 1800- og begyndelsen af 1900tallet. Men dette slog ikke igennem på verdensmarkedet p.gr.a. kapitalismernes relative isolation indenfor nationerne. Handelskapitalen havde gode muligheder for at berige sig på grundlag af de forskellige gennemsnitlige nationale produktivitsniveauer, som skitseret nedenfor.

Handelskapitalens profitform afhænger af brud på ækvivalentbyttet, i modsætning til den produktive kapital. At købe billigt og sælge dyrt, det er princippet for handelskapitalen, der ikke kontrollerer produktionsprocessen. Vores hypotese er nu at handelskapitalen, eller ikke-ækvivalentbyttet er dominerende på verdensmarkedet op til efter II verdenskrig. Denne dominans kan først brydes af egentlige internationale eller overnationale brancher, gennem hvilke den gennemsnitlige profitrate kan virkeliggøres på tværs af landegrænserne, men *pr.* branche. Vi må understrege at denne udvikling foregår branche for branche og ikke nation for nation. Den produktive kapitalers dominans på verdensmarkedet, er forudsætningen for guldstandardens afskaffelse. Først

når ikke-ækvivalentbyttet fortrænges kan pengeformen fungere uden guld. Dette kan vi indtil nu kun fremlægge som en hypotese. Vi har ikke formået at sammenknytte pengeformen som den praktisk fungerer i statsligt regi, med den kapitalistiske vareproduktions udviklingsgrad. Dog må vi fastholde at selve pengeformen kun danner mening i vareanalysen, under forudsætning af ækvivalentbyttet. Derfor finder vi det nærliggende at antage at den tvang, der ligger i guldpengenes specielle karakter, må betragtes som nødvendig for og et udslag af at vareudvekslingen domineres af ikke-ækvivalentbyttet. Vi mener, at løsningen skal søges i reduktionen af det konkrete arbejde til abstrakt forskelsløst arbejde. Vi formoder, at problemet vedrørende penge uden guld, kan løses gennem en opklaring af dette dunkle punkt i marxismen.

Uanset om læseren er uenig med os om, hvordan guldets nu også er effektivt afskaffet på verdensmarkedet, vil vel ingen hævde at guldets kun midlertid er afskaffet indenfor de nationale kapitalismer.

Vi vil nu stille spørgsmålet, hvad er verdenspenge? idet vi på forhånd må sige at vi kun når frem til at sige hvad det *ikke* er.

C. Hvad er verdenspenge

Ovenfor har vi argumenteret for at guldpenge må betragtes som et primitivt udtryk for penge. Den reelle subsumtions stadig mere omfattende reproduktion er grundlaget for at de historiske penge gradvist mere rent udtrykker pengenes begreb. Dvs. at "værdiens substans" det "abstrakte menneskelige arbejde", får en stadig mere konkret og sammenhængende historisk eksistens. Når vi nu skal se på problemet verdenspenge i denne forbindelse, må vi gøre klart hvordan selve verdensmarkedet skal opfattes i forhold til den materielle produktion, for derigennem at forstå det materielle grundlag for verdenspengene.

Verdensmarkedet er umiddelbart blot den internationale cirkulationssfære for varer af enhver art, uanset om de er produkter af kapital eller ej. Siden verdensmarkedet er enbart domineret af de kapitalistiske nationer, bliver verdensmarkedet ofte kaldt kapitalistisk. Det mener vi ikke man umiddelbart kan gøre.

Set fra de kapitalistiske nationers synspunkt er der hovedsagelig to instanser der står overfor hinanden på verdensmarkedet. Dels de enkelte brancher der udgør kapitalistisk producerende enheder, og dels staterne i de enkelte nationer. Kun gennem staten står "de nationale totalkapitaler" overfor hinanden på verdensmarkedet. Heri ligger en modsætning der gør det vanskeligt at tale om et egentligt kapitalistisk verdensmarked. På den ene side står brancherne i de enkelte lande overfor hinanden, (eller der dannes internationale brancher, der må betragtes som udfoldelsen af et egentligt kapitalistisk verdensmarked), på

den anden side fortsætter nationalstaterne som feudale rester der hindrer kapitalens ”overnationalisering” og beskytter nationale kapitalafsnit, brancher eller enkelte fabrikker, mod den store verdens anslag. Det er på denne baggrund handelskapitalen har kunnet fortsætte sin domimans på verdensmarkedet langt efter industrikapitalens sejr indenfor de kapitalistiske nationer. Kun gennem branchen kan den gennemsnitlige profitrate realiseres og kun gennem internationale brancher kan et kapitalistisk verdensmarked udvikle sig.

De forskellige nationers valutaer og deres udveksling er en af betingelserne for at de forskelligt udviklede nationale enheder kan sameksistere og at der gradvist kan dannes internationale brancher.

Samtidig er valutaudvekslingssystemet en af årsagerne til at der ikke dannes egentlige verdensmarkedspriser, hvor prisen svinger omkring værdien; der opstår ingen bevægelsesform for ”universelt arbejde”, fordi valutaudvekslingerne beskytter den fortsatte eksistens af adskilte kapitalistiske virkeligheder. Mens de ikke-kapitalistiske lande, u-lande s.k., ikke er beskyttet mod verdensmarkedet tilstrækkeligt herigennem; men holdes tilbage i national ikke-kapitalisme.

Den enkelte ”kapitalismes” penge er udtryk for arbejdets gennemsnitlige produktivitet indenfor denne ”kapitalisme”, på tværs af de enkelte branchers forskellige produktivitet. Dette nationale pengeudtryk opstår på betingelse af dannelsen af en gennemsnitlig profitrate i brancherne og mellem brancherne. På verdensmarkedet kan den gennemsnitlige produktivitet ikke slå igennem, fordi ”kapitalismen” er beskyttet af staten indenfor deres nationale begrænsninger, netop igennem de nationale valutaer.

De enkelte DM, Kroner eller \$ udtrykker således forskellige kapitalistiske gennemsnitsbetingelser som nationale valutaer, mens det der udveksles er varer produceret i enkelte landes brancher, der ikke som brancher betragtes behøver at være udtryk for hele nationers gennemsnitlige produktivitet. Der hvor de internationale brancher slår igennem, dvs. brancher i hvilke der opstår en gennemsnitlig produktivitet på tværs af landegrænserne, dannes der tendentielt en kapitalistisk virkelighed på selve verdensmarkedet, udenom staten, valutaen og nationen. Her skabes for første gang muligheden for egentlige verdenspenge og verdensmarkedspriser. Tilsvarende indenfor de multinationale selskaber, der overfører varer og værdier fra land til land, uden nogen form for penge, men kun som bevægelser i deres regnskaber.

Men hvad er situationen før de internationale brancher dominerer verdensmarkedet, dvs. nu?

Her udveksles varer der er produceret af en national branche, hvis pris udtrykkes og må erlægges i national valuta. Her må den enkelte branche konkurrere med andre nationers brancher på prisen, *men prisen formidlet*

gennem nationens gennemsnitlige produktivitet udtrykt i nationens valuta. Den højproduktive branche har en fordel i sin høje produktivitet, men denne fordel modificeres på verdensmarkedet af resten af nationens gennemsnitlige produktivitet.

Mens én nations valuta udtrykker denne nations gennemsnitlige produktivitet, findes der ingen verdenspenge der kan udtrykke en gennemsnitlig verdensproduktivitet, fordi en udligning af profitrate og produktionsbetingelser i det hele taget kun slår igennem langsomt mellem nationerne. Mao: verdensmarkedet er endnu ikke kapitalistisk.

Spørgsmålet er nu hvad der kommer til udtryk i vekselkurserne. Her må vi gå ud fra at vekselkurserne tenderer mod en udligning af de mange valutaers købekraft i forhold til hinanden. Dvs. at den gennemsnitlige produktivitet i det ene land sættes lig den gennemsnitlige produktivitet i det andet gennem valutaudvekslingen. "Gennemsnitsvaren" fra det ene land koster gennem valutaveksling det samme som "gennemsnitsvaren" fra det andet.

Men hele humlen er at der ikke findes anden "gennemsnitsvare" end netop pengene selv, mens de mange forskellige varer er produceret med højst forskellig produktivitet i forhold til den gennemsnitlige indenfor samme land. Hovedårsagen til afvigelser i valutakurser fra en lighedssætning gennem valutaveksling af gennemsnitlig købekraft, er at brancher i et land hvis produktivitet er højere end landsgennemsnittet, kan være af større eller mindre betydning for udenrigshandelen. Tilsvarende er hovedårsagen til ændringer i valutakurserne den forskudte udvikling af landenes eksportbrancher.

Her må vi tilføje endnu en faktor, der forhindrer verdensmarkedet i at blive kapitalistisk, og det er, at arbejdskraftens værdi (her lig pris) er forskellig fra land til land af ikke-kapitalistiske historiske årsager. Den vigtigste er at arbejdskraftens mobilitet er så ringe i forhold til kapitalens. Dette forhold opretholder de enorme lønforskelle og akkumulationsbetingelser i verden. Japan er her et indlysende eksempel: den gennemsnitlige produktivitet er ganske vist lav sammenlignet med f.ex. USA og Vesttyskland, mens arbejdskraftens pris er lavere, inklusive i de brancher hvor den japanske produktivitet er højere. Det sidste gælder f.ex. stålværkerne hvor produktiviteten i Japan er højere end i USA, samtidig med at lønningerne er lavere.

Endvidere vil vi undgå at betegne ovenstående som en "modifikation af værdilovens gennemslag på verdensmarkedet", fordi dette implicerer at den historisk har slået igennem, men nu modificeres, mens det vigtige er at fastslå, hvilke tendenser der er til at værdiloven *kommer til* at slå igennem på verdensmarkedet. Dette skal vi vende tilbage til nedenfor.

Vi medtager et tænkt eksempel for at gøre vores standpunkt klart.

USA's gennemsnitlige produktivitet sættes til 1, Japan's til 0,5. Valutakursen mellem de to lande sættes til $1\$ = 1\text{ Y}$ som udtryk for at een "gennemsnitsvare" i USA koster 1 \$ og een "gennemsnitsvare" i Japan koster 1 yen. Nu tænker vi os fire brancher parvis i begge lande, bil, kemi, radio og stålbrancherne.

Forskellige branchers produktivitet i forhold til den gennemsnitlige nationale produktivitet

Branche	USA (Gnmsnt. Prdkt. 1,0)		JAPAN (Gnmsnt. Prdkt. 0,5)	
	Prdkt.	Pris S	Pris Y	Prdkt.
Bil	2,0	0,5	2,0	0,5
Kemi	1,0	1,0	1,0	1,0
Radio	0,5	2,0	0,5	2,0
Stål	0,5	2,0	1,0	1,0

(Alle tal er tænkte)

Produktiviteten er her bestemt som et sammenfattende udtryk for arbejdsproduktivitet, kapitalproduktivitet og profitrate, således som produktiviteten groft sagt kan måles som bruttonationalprodukt divideret med arbejdstimer.

Det synes som om ækvivalentbyttet brydes: en japaner køber amerikansk bil for 0,5\$ hellere end en japansk for 2 Y, fordi sidstnævnte er fire gange dyrere, men betaler med 0,5 Y hvilket repræsenterer halvt så meget arbejde som 0,5 \$. Sagen er blot at dette dobbelte arbejde som japaneren tilsyneladende skaffer sig, ikke kan realiseres som sådan. Amerikaneren der "kun" har fået de 0,5 Y for sin bil, har stadig sin 0,5 \$ eller en japansk radio til 0,5 Y.

Noget andet er at en smart amerikaner kan forsøge sig med at sælge sin amerikanske radio for 2 \$, købe 4 japanske for 2 Y og derefter sælge dem igen som om de var amerikanske for 8 \$, hvorved han snart bliver rig. Denne handelskapitalistiske fusentast realiserer uligheden i de byttede varers indhold af arbejde, hvorved han tilegner sig en del af det samlede *amerikanske* merprodukt. På samme måde kan hans japanske kollega tilegne sig en del af de japanske, hvis han gør sig i biler.

I virkelighedens verden er det netop på denne måde handelskapitalen kan skyde sig ind og berige sig gennem ikke-ækvivalentbyttet. Men i samme virkelighedens verden vil konkurrencen i det lange løb sænke den japanske radios

pris på det amerikanske marked og dermed tvinges den amerikanske radiobranche til at hæve produktiviteten. Samtidig vil staten træde til med protektionistiske forholdsregler hvis ”hjemlige arbejdspladser er truede” ect. Vores eksempel ligner fra dette synspunkt en regulær handelskrig.

Det er værd at gøre opmærksom på at handelskapitalen ikke skal opfattes som specielle kapitaler der specialiserer sig i handel. Sådanne findes også, men der kan alligevel være tale om produktive kapitaler der samtidig øjner chancen for lette profitter. Her er de multinationale selskaber iøjnefaldende, fordi de samtidig med at være nogle af de mest avancerede produktive selskaber, eksekverer i allehånde handelsprofitter, fx. valutaspekulation. Det er gerne de multinationale selskabers praksis som handelskapitaler der bliver kritiseret, mens deres aktiviteter på det produktive område er progressivt og udemærket, tænk blot på gruppearbejde og ”medbestemmelse”, for slet ikke at tale om højproduktiv napalm.

Stadig udfra det noget ekstreme eksempel fremgår det at valutaudvekslingssystemet og verdenspenge problemet må forstås udfra denne specielle sammenhæng der er mellem de nationale penge og den gennemsnitlige nationale produktivitet på den ene side, og de enkelte branchers udvikling på den anden. De to må tilstedelighed holdes adskilt for ikke at bringe argumentationen ind i blindgyder.

Mellem de kapitalistiske lande der har frit konvertible valutaer, vil der dannes en verdensmarkedspris på en branches varer. Denne pris vil dog repræsentere mange forskellige mængder arbejde, alt efter hvilken national kapitalisme der har produceret varen. Derfor er det netop ikke en pris i kapitalistisk forstand, men snarere en handelskapitalistisk udbud/efterspørgsels pris, der som sagt ikke svinger omkring varens værdi, fordi verdensmarkedets indretning tillader at varer der indeholdende forskellige mængder arbejde byttes lige over. Konkurrencen på pris på verdensmarkedet tvinger således kun branchen i et enkelt land til at hæve produktiviteten, hvis denne branche samtidig er lavproduktiv i forhold til det nationale gennemsnit.

Egentlige verdenspenge i samme forstand som nationale penge, er set herudfra endnu en umulighed. Der eksisterer ikke idag en gennemsnitlig verdensproduktivitet, fordi en sådan ikke har mening før internationale brancher dominerer ved at påtvinge en universel profitrateudligning.

Det problem der ligger i at fastlægge valutakurserne tilstrækkelig konstant til afvikling af verdensmarkedets udvekslinger og til at dæmpe spekulationsbølger, kunne tidligere delvist løses med guldstandard, men derfor var guld ikke verdenspenge i egentlig forstand. Gu ldet var nødvendigt så længe verdensmarkedets hovedlandes gennemsnitlige produktivitet var meget forskellig, men med den udligning der har fundet sted efter II verdenskrig og tendensen til dannelse af internationale brancher, der ingen tendentielt virkeliggør egen-

tlige verdenspenge, bliver det muligt at opretholde et valutasystem uden guldets indbyggede tvang. At det volder centralbankdirektørerne og IMF hovedbrud er ingen årsag til at marxister skal sove dårligt om natten.

RESULTATER OG PERSPEKTIVER

Den mest inspirerende bog vi har læst om verdensmarkedsproblemerne er Christel Neusüss "Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked".⁶⁰ Hun når frem til en lang række afgørende problemstillinger. Vi mener dog at hun kunne komme endnu længere, hvis hun tog fat på en historisk specificering af begreberne om verdensmarkedet. Hendes fremstilling bygger på to grundantagelser: 1) at verdensmarkedet er frembragt af kapitalen; 2) at grundlaget for forståelsen af værdilovens modificering på verdensmarkedet er kategorien 'ekstramerværdi'. Vi mener ikke at disse to antagelser holder.

Vi har argumenteret for at verdensmarkedet ikke slet og ret kan forstås som frembragt af kapitalen. Heraf følger at "værdilovens modificerede virkninger på verdensmarkedet" til dels er en falsk problemstilling. Kapitalen reproducerer sig ikke modificeret på verdensmarkedet, men udvikler et kapitalistisk verdensmarked i kamp mod den feudale nation. Det er situationen idag. Ekstramerværdien og hele diskussionen om den, opløser sig i tidsfaktoren: hvor lang tid kan værdi og prisudtryk undgå at falde sammen (i krisen)? Her er det mest tydeligt at Christel Neusüss ville kunne komme frem til virkelig spændende resultater, ved en analyse af verdensmarkedskriserne i de sidste 200 år. Hun er nødt til at have det perspektiv, for at få bevægelserne i verdensmarkedets konstitution tydeligt frem. Vi savner en historisk specificering af ekstramerværdiens virkninger. Det metodiske grundlag for ekstramerværdien kan diskuteres, men det bliver let ordfægteri, hvis man ikke forsøger at specificere den historisk (om det metodiske, se vores indledning).

Vi har heller ikke udført disse historiske undersøgelser, men planlægger at gøre det.⁶¹ På baggrund af vores hidtidige arbejde kan vi dog godt komme med

60. Christel Neusüss: Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked, Kurasje 1976.

61. Den linie vi har begyndt i Statens Historie, 1 & 2 fører vi videre. Næste emne bliver Englands industrielle revolution og udviklingen af den industrielle borgerlige stat, og parallelt hermed udviklingen i USA. Den moderne imperialism vil først blive behandlet i senere projekter ud fra et omfattende historisk materiale.

nogen antagelser om verdensmarkedet idag, og forholdet mellem den nationale og internationale cirkulation.

Christen Neusüss citerer på s. 99 Marx' arbejdsplan for "udviklingen af det borgerlige samfunds totalitet på følgende måde: udgående fra den kapitalistiske produktions formbestemmelser vil han fremstille "produktionenes indre organisering", derefter dens "sammenfatning i staten", så "det internationale forhold" og endelig "verdensmarkedet som afslutning" ".⁶² Ud fra denne plan kan vi perspektivere vores hidtidige resultater.

Den kapitalistiske produktions "indre organisering" er udviklingen af kapitalismens mindste virkelighed. Her er udgangspunktet det historiske udgangspunkt, dvs. den simple varecirkulation - hvad der skyldes den dialektiske fremstillings krav om historisk specifikation af begreberne. Vi udviklede den dialektiske fremstillings grundbestemmelser igennem den enkle subsumtion. Derefter fulgte en skitse af feudalismens udvikling. Her analyserede vi pengeformens udvikling, herunder udviklingen af de *falske* kapitalformer (handels- og ågerkapital) der *ikke* er udgangspunktet for den merværdiproducerende kapital. Merværdiproduktionen blev forudsat accepteret som kapitalismens essens. Kapitalismens mindste virkelighed blev herudfra udviklet som branchen. Dette arbejde bestod i en udvidelse og kritik af Marx' historiske materiale om udviklingen til og med den industrielle revolution i England, i Kapitalens første bind. Herunder undersøgte vi opkomsten af de første brancher. Den nationale gennemsnits profitrates virkeliggørelse og de nationale industrielle revolutioner skal undersøges. Vi analyserede statens udvikling som en subsumtionshistorie og nåede frem til en relativt nuanceret bestemmelse af sammenhængen mellem de embryonale brancher og de borgerlige revolutioner; de merkantile borgerlige nationalstaters fremvækst imellem det feudale verdensmarkeds pres og presset fra kontinuum 2. Herefter kan vi kun opstille mere løse hypoteser. Den industrielle borgerlige nationalstat opstår som en kompleks subsumtion af den merkantile borgerlige stat (hhv. kongestat ved overgangen til konstitutionelt monarki) under kontinuum 2. Hermed muliggøres udviklingen af en kapitalistisk produceret arbejderklasse. Arbejderbevægelsen og -partierne udvikler sig og integreres i den borgerlige stat og offentlighed. De ender som statsbærende instanser i den nationale socialstat, efter I verdenskrig.

Den borgerlige nationalstat er derfor kapitalismens udvikling indenfor en feudal ramme. Grunden til at kapitalen ikke uden videre overskred denne feudale rest skal søges i sammenhængen mellem udbytning og undertrykkelse. Selvom brancherne søgte ud over de nationale rammer helt fra starten (rederbranchen, jernbanebranchen, kommunikationsbranchen osv.), så var integratio-

62. Neusüss, s. 99 cit K. Marx, Grundrisse, s. 139.

nen af arbejderklassen altid bagefter branchens udvikling. Dette skyldtes simpelthen at arbejderklassen først kunne produceres kapitalistisk når arbejdere havde produceret alle reproduktionsbrancherne og samtidig at den relative merværdiproduktion var så fremskreden at denne sektors produkter kunne købes af arbejderklassen.

Denne tidsforskydning gjorde det permanent nødvendigt for kapitalisterne at opretholde undertrykkelsen igennem staten; og den var nationalt defineret af dens subsumtionshistorie. At enkelt-kapitalerne derfor blev sammenfattet i nationalstaten, skyldtes ikke den kapitalistiske produktions indre organisering, men den almene ækvivalents fordobling i penge og stat. I denne dobbelte form præsenterede den nationale ramme sig overfor den kapitalistiske produktions indre organisering - branchen, som et givent historisk udgangspunkt for kapitalismens opståelse. Dels som penge: dvs. at kapitalen i en af sine tilstandsformer var konstitueret som del af de *nationale* penge; dels når branchens arbejdere stod overfor kapitalen i dens tilstand som penge, var pengene en manifestation af den *ufri* samfundsmæssiggørelse den almene ækvivalent udtrykte i *klasse-samfundet*. Derfor blev udbytningen nok defineret i rene kapitalistiske termer, men *undertrykkelsen* blev båret af de *nationale* penge og den *nationale* stat, og dette forhold konstituerede kapitalen som *national* totalkapital. Kapitalens umiddelbare undertrykkelse gik kun til fabriksporten. Derefter stod kapitalen kun overfor arbejderne i form af penge. Dermed var det givet at kapitalens samfundsmæssige undertrykkelse måtte benytte sig af den overleverede undertrykkelses struktur, der lå i pengenes fordobling i penge og stat. Derfor var kapitalen tvunget af de "historiske omstændigheder" til at konstituere sig som national totalkapital. For at opretholde undertrykkelsen (for at oprette den overhovedet) måtte kapitalen lade sin gennemsnits profitrater binde af en given national *valuta*, dvs. lade nationalstaten være fixpunktet mellem undertrykkelse og udbytning.

Vi kommer så til det internationale forhold. Marx adskiller dette fra "verdensmarkedet", og det vil vi opfatte således at "verdensmarkedet" er det *kapitalistiske verdensmarked*, der står i modsætning til det historiske realiserede forhold mellem de feudalt-nationalt definerede kapitalismer. Den fundamentale forskel der er mellem den nationale og internationale cirkulation er selvfølgelig nationalstaten. Men vi er helt uenige med Christel Neusüss, når hun derefter, uden nogen nærmere argumentation, gør den almindelige, men forkerte, antagelse om verdensmarkedet som frembragt af kapitalen, til grundlaget for sin analyse.

Kapitalen har frembragt brancherne, - og efter deres natur vil deres grænseløse akkumulation drive dem ud over de nationale skranker. Brancherne er derfor principielt internationale og pr. branche dannes der tendentielt internationale markedsværdier. Disse tendenser modvirkes af den undertrykkelses-betingede

nationale gennemsnits profitrate, som på verdensmarkedet eksisterer som nationale valutaer. Vi har gennemgået dette i afsnittet om verdenspengene. Den nationale cirkulation er således karakteriseret ved eksistensen af branchebestemte markedsværdier og samtidig en national gennemsnits profitrate (P'). I det nationale system dominerer derfor den industrielle kapital, fordi handelskapitalen er underlagt den nationale P' ved nationale transaktioner.

Den internationale cirkulation er karakteriseret ved de internationale branchers markedsværdiers modificerede gennemslag i de nationale valutaers udvekslingsforhold. Da der derfor ikke er nogen universel almen ækvivalent, er der ingen universel P' . Konsekvensen af dette er at *handelskapitalen* har spillerum i det meste af den internationale cirkulation, undtagen i de allerede eksisterende internationale brancher. Dette viser sig ved at de fleste varer på verdensmarkedet cirkulerer som varer, og ikke som kapital. De fleste af de forhold der omtales som imperialism kan føres tilbage til handelskapitalens dominans på verdensmarkedet.

Christel Neusüss har enormt svært ved at forklare udviklingen af en international P' , som en udvikling fra de nationale P' . Det er da heller ikke et korrekt billede af den virkelige udvikling. I sin forklaring benytter hun sig af de gængse opdelinger i enkeltkapital contra national total-kapital. Denne opdeling er forkert fordi den historiske bevægelse går fra *branchen*, der i sin natur er international, men i kraft af den nationale konstitution af den almene ækvivalent og dermed af P' , bevæger sig som en national totalkapital *over arbejderklassen*, men ikke på verdensmarkedet (undtagen i direkte krig).

Den samtidige eksistens af simpelt varebytte, falske kapitalformer, nationalstatslige valutaer og internationale brancher på verdensmarkedet, i den langsigtede historiske udvikling af den universelle P' , dvs. merværdiproduktionens endelige, universelle virkeliggørelse, kan Christel Neusüss ikke specificere historisk indenfor begrebsparret enkelt-kapital/national total-kapital. Hendes manglende erkendelse af dette punkt sætter sig mange spor i hendes opfattelse af verdensmarkedets konstituering. Hun differentierer ikke mellem handelskapital og industrikapital, og handelskapitalens dominans på verdensmarkedet op til den nuværende verdenskrise, kan derfor ikke udledes som konsekvens heraf. Oprettelsen af den nationale P' forudsætter selvfølgelig afvikling af de indre feudale skranker, men oprettelsen af den internationale P' , er ikke kapitalismens kamp mod feudalismen, men derimod de internationale branchers kamp mod de nationale kapitalismer, som en specifik forening af kapitalismens virkeliggørelse i en national P' og den feudale enhed nationen.

Det er ikke nationalstaterne der smelter sammen på verdensmarkedet, men de nationalt begrænsede brancher, der vokser ud over den feudale nation og bliver internationale. Gangen i den historiske udvikling er altså *ikke* branche (markedsværdi), så national P' og endelig en verdens P' .

Derimod er den *samtidig* fra branche til national P' og fra branche via international markedsværdi til verdens P'. Det er ikke en national økonomi som helhed, der smelter sammen med andre komplette nationale økonomier, men specifikke brancher der bryder ud af den nationale sammenhæng, og udvikler en direkte konkurrencekamp - en international markedsværdi. Fx. skibsværfterne, hvor den reale eksistens af en international markedsværdi indhenter de lavproduktive skibsværfter overalt på jordkloden, og dræber dem, mens de nationale stater må ødelægge ethvert ækvivalentbytte, som den feudale enhed de er, for at redde "danske" værftsarbejdere på "koreanske" eller "brasilianske" værftsarbejders bekostning.

Her er der kun peget på et par punkter i Christel Neusüss fremragende bog. Det er vores håb, at den diskussion hun lægger op til, vil blive ført videre. Bestemmelsen af kapitalismens alder og vitalitet er for os et klart internationalt spørgsmål. Derfor må diskussionen af verdensmarkedet være central for denne bestemmelse. Vi håber endvidere, at vi har demonstreret nogle af de store muligheder der ligger i den historiske specificering af spørgsmålet om kapitalismens alder og vitalitet.

Vi er fuldstændigt klar over, at vi har bevæget os ud på et kæmpe område, og at vi mange gange har gyngende grund under fødderne. Artiklens centrale tema har været propaganda for en marxisme, der afkræver sig selv en bred og konsekvent historisk specificering af de dialektiske begreber. Vi tror, det er den vej, man skal gå for at kunne diskutere kapitalismens alder og vitalitet uden illusioner - hvad enten den går på real-abstrakte væsner, kapitalismens fulde udvikling og snarlige sammenbrud eller marxismens afgørende betydning for den revolutionære afskaffelse af dette Molokkens rige. Gå på to ben og vær med til at oprette den nye virkelighed.

Veddinge maj '78 & Christiania oktober '78.

Hjalte Tin Iversen
Fabrikken, Christiania
Bådsmandsstræde 43
1407 København K.
(01) 54 78 94

Jens Herskind &
Thomas Andersen
Storkelunden 9
4540 Fårevejle
(03) 45 35 17

Tekla

Teori och klasskamp

Innehåll:

Nr. 6:

- James Schmidt: Praxis och timlighet, Om Karel Kosiks politiska teori.
- Ute Volmerg: Om förhållandet mellan produktions och socialisation med det industriella lönearbetet som exempel.
- Göran Dahl: Individ och kapital - till begripandet av den subjektiva faktorn under kapitalismen.
- Utkommer mars 1979

Nr. 7 utkommer i maj 1979 och kommer förhållandevis att innehålla en diskussion kring nyare svensk marxistisk tradition exemplifierad med:

- Bo Gustafssons skriftställarskap
- Mats Dahlkvists avhandling: At studera Kapitalet
- Sven-Erik Liedman: Motsatsernas spel
- Svenska socialpolitiska analyser

Løssalgspris: 24 kr. Abonnementspris for 4 numre: 84 kr.
Abonnement kan tegnes ved indbetaling af beløbet til
Kurasje: Giro 7 16 60 44.

ABONNEMENT PROKLA 34-37

Prokla 34:

Ökologie und Marxismus

160 Seiten
Einzeln DM 9.- (Abo:8.-)
Erscheint März 1979

Prokla 35:

Arbeitslosigkeit, Gewerkschaften und Alternativen der Wirtschaftspolitik

ca. 192 Seiten
Einzeln DM 9.- (Abo:8.-)
Erscheint ca. Juni 1979

Abonnement for Prokla 34-37 er 96,- kr.
Abonnement kan tegnes igennem Kurasje ved at
indsætte 96,- kr på giro: 7 16 60 44.

KURASJE

Lager for tidsskriftet pr. 1.4.1979:
Løssalgspriser:

Nr. 1	udsolgt
Nr. 2/3	udsolgt
Nr. 4	20,- kr.
Nr. 5/6	20,- kr.
Nr. 7	udsolgt
Nr. 8	12,- kr.
Nr. 9	20,- kr.
Nr. 10	20,- kr.
Nr. 11	udsolgt
Nr. 12	udsolgt
Nr. 13	30,- kr.
Nr. 14	30,- kr.
Nr. 15/16	30,- kr.
Nr. 17	35,- kr.
Nr. 18	45,- kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.

Anfør på giroalonen, hvad indbetalingen dækker.

Kurasjes gironummer er: 7 16 60 44

NB. Tidligere abonnementsrækker kan ikke bestilles til gammel abonnementspris.

